

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ «ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ, ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ, ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ»

Μάνθα Μπιτσοπούλου

A.M. 7566012100007

«Ηπειρωτική διασπορά στα ιταλικά κράτη (16^{ος}-18^{ος} αι.)»

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Τριμελής Επιτροπή:

Καθηγητής Γεράσιμος Παγκράτης (Επιβλέπων), Αναπληρωτής Καθηγητής Ευστάθιος Μπίρταχας, Επίκουρος Καθηγητής Γεώργιος Πηλείδης

Αθήνα 2024

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τον Καθηγητή και Πρόεδρο του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ κ. Γεράσιμο Παγκράτη για την καθοδήγησή του κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας. Επίσης, ευχαριστώ τον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΑΠΘ κ. Ευστάθιο Μπίρταχα και τον Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ κ. Γεώργιο Πηλείδη για τις πολύτιμες συμβουλές τους.

Εικόνα εξωφύλλου: *Άποψη των Ιωαννίνων. Στο βάθος το Μιτσικέλι*, έργο λοχαγού George de la Poer Beresford. (Έκδοση: Twelve Sketches in double-tinted Lithography of Scenes in Southern Albania. London: Day and Son, [1855].) Πηγή: Travelogues/ Τδρυμα Λασκαρίδη <https://el.travelogues.gr/item.php?view=58886> (πρόσβαση στις 27.11.2024).

Στους Ηπειρώτες γονείς μου,
Μαριάνθη και Πέτρο

Περιεχόμενα

Κεφάλαιο Α΄. Εισαγωγή	9
1. Περιγραφή αντικειμένου της εργασίας	9
2. Ορισμός της διασποράς	9
3. Χαρακτηριστικά των μετακινήσεων των Ελλήνων στην Ιταλία κατά την περίοδο από τον 15 ^ο αιώνα έως τις αρχές του 19 ^{ου} αιώνα	10
4. Πηγές	14
5. Μεθοδολογία	15
Κεφάλαιο Β΄. Βενετία	16
1. Οι πρώτοι Ηπειρώτες στη Βενετία	16
2. Η Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας	18
3. Ηπειρώτες έμποροι στη Βενετία	19
4. Οικογένεια Τσιγαρά	20
4.1. Ζώτος Τσιγαράς	20
4.1.α. Βιογραφικά στοιχεία	20
4.1.β. Διαθήκη Ζώτου Τσιγαρά	21
4.2. Απόστολος Τσιγαράς	22
4.3. Παγώνα Τσιγαρά (σύζυγος Θωμά Φλαγγίνη) και Ρωξάνη Τσιγαρά	23
5. Επιφάνιος Ηγούμενος	23
5.1. Ο οίκος των Ηγουμένων	23
5.2. Διαθήκη Επιφάνιου Ηγούμενου του Εμμανουήλ	24
5.3. Η μετά θάνατον καταγραφή της περιουσίας	25
6. Πάνος Ιερομνήμονας	26
6.1. Βιογραφικά στοιχεία	26
6.2. Διαθήκη Πάνου Ιερομνήμονα	26
6.3. Η μετά θάνατον καταγραφή της περιουσίας	27
7. Μήχος Ιωάννου	29
8. Αναστάσιος Λάλος	29
9. Οικογένεια Μαρούτση	30
9.1 Πρώτη και δεύτερη γενιά	30
9.2. Τρίτη γενιά. Λάμπρος και Σίμωνας Μαρούτσης	31

9.2.α. Βιογραφικά στοιχεία. Ο Οίκος Μαρούτση	31
9.2.β. Διαθήκη Λάμπρου Μαρούτση	33
9.2.γ. Διαθήκη Σίμωνα Μαρούτση	34
9.3. Η τέταρτη γενιά Μαρούτση	34
9.3.α. Τα παιδιά του Αναστασίου και του Χριστόδουλου Μαρούτση	34
9.3.β. Τα αδέρφια Πάνος, Κωνσταντίνος και Λάμπρος Μαρούτση του Χριστόδουλου	35
9.3.γ. Πάνος Μαρούτσης του Χριστόδουλου	37
10. Η οικογένεια των Γλυκήδων. Έμποροι και τυπογράφοι	38
10.1 Ο εμπορικός οίκος των Γλυκήδων	38
10.2. Νικόλαος Γλυκής (ο πρεσβύτερος)	39
10.2.α. Βιογραφικά στοιχεία. Πρώτη περίοδος λειτουργίας του τυπογραφείου	39
10.2.β. Η διαθήκη του Νικολάου Γλυκή	40
10.3. Χάιδω Γλυκή	41
10.3.α. Αλληλογραφία με Γεώργιο Σουγδουρή και διαμάχη με Μιχαήλ Γλυκή	41
10.3.β. Διαθήκη Χάιδως Γλυκή	43
10.4 Μιχαήλ Γλυκής (ο πρεσβύτερος)	44
10.5. Νικόλαος Γλυκής (ο νεότερος) και Μιχαήλ Γλυκής (ο νεότερος)	45
11. Οικογένεια Θεοδοσίου	46
11.1. Πάνος Θεοδοσίου	46
11.2 Δημήτριος Θεοδοσίου του Πάνου	47
11.3. Πάνος Θεοδοσίου του Ανδρέα	49
11.4. Το τυπογραφείο	50
12. Η οικογένεια Κοθώνη από την Άρτα	52
12.1. Γεώργιος Κοθώνης του Θεοχάρη	52
12.1.α. Βιογραφικά στοιχεία	52
12.1.β. Διαθήκη Γεωργίου Κοθώνη του Θεοχάρη	52
12.2. Θωμάς Κοθώνης του Γεωργίου	53
12.3. Ανδρέας, Δομήνικος, Παύλος, Πέτρος, Νικολέττος	55
13. Οικογένεια Σάρου	56
13.1. Νικόλαος Σάρος. Τέκνα Νικολάου Σάρου	56

13.2. Διαθήκη Νικολάου Σάρου	58
13.3. Έλενα Κοθώνη - Σάρου	59
14. Νικόλαος Καραγιάννης	59
14.1. Βιογραφικά στοιχεία. Ο εμπορικός οίκος	59
14.2. Η διαθήκη του Νικολάου Καραγιάννη	62
14.3. Λεονάρδος Καραγιάννης	62
15. Ηπειρώτες καποτάδες στη Βενετία τον 18 ^ο αιώνα	64
15.1. Ιωάννης Θεοχάρης	64
15.2. Γεώργιος Μπελντάνης	65
15.3. Η συντεχνία των Ελλήνων καποτάδων στη Βενετία	66
16. Ηπειρώτες φοιτητές, λόγιοι, ποιητές και ιερωμένοι στη Βενετία	66
16.1. Πάδοβα	66
16.1.α. Κολλέγιο Παλαιόκαπα και Πανεπιστήμιο της Πάδοβας	66
16.1.β. Ιωάννης Βηλαράς	67
16.2. Μάνθος Ιωάννου	69
16.3. Ιερωμένοι	69
17. Ματθαίος Παπαγιάννης	70
17.1. Η πρώτη επαφή του Παπαγιάννη με τους Βενετούς	70
17.2. Η επαφή του Παπαγιάννη με τους Ισπανούς	71
17.3. Άφιξη του Παπαγιάννη στη Βενετία	73
18. Ηπειρώτες στη Φλαγγίνειο Σχολή της Βενετίας	73
19. Ηπειρώτισσες στη Μονή της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας	74
Κεφάλαιο Γ΄. Αγκώνα	75
1. Η παρουσία των Ηπειρωτών στην Αγκώνα κατά τον 16 ^ο αιώνα	75
2. Η παρουσία των Ηπειρωτών στην Αγκώνα κατά τον 18 ^ο αιώνα	78
3. Σενιγάλλια	79
Κεφάλαιο Δ΄. Νάπολη	80
1. Η παρουσία των Ηπειρωτών στη Νάπολη κατά τον 16 ^ο αιώνα	80
1.1. Εισαγωγή	80
1.2. Ιερώνυμος Κόμπης	81

1.3. Κορτήσιος Βρανάς	83
2. Η παρουσία των Ηπειρωτών στη Νάπολη κατά τον 18 ^ο αιώνα	85
2.1. Εισαγωγή	85
2.2. Τα αδέλφια Πάνου	86
2.3. Η παρουσία Γιαννιωτών εμπόρων στη Νάπολη μέσα από τα έγγραφα του Ελληνοκαθολικού ιερέα Σιγάλα	88
2.4. Ηπειρώτες καποτάδες στη Νάπολη	89
2.5. Στρατής Γκίκας	90
Κεφάλαιο Ε΄. Η περιοχή του Μπάρι	91
1. Μπαρλέττα	91
1.1. Οι Έλληνες στην Μπαρλέττα	91
1.2. Η παρουσία των Ηπειρωτών στην Μπαρλέττα κατά τον 18 ^ο αιώνα	92
1.2.α. Θρησκεία	92
1.2.β. Εμπορική δραστηριότητα	95
2. Μπάρι	96
Κεφάλαιο ΣΤ΄. Τοσκάνη	96
1. Ηπειρώτες στην Τοσκάνη τον 16 ^ο αιώνα	96
2. Οι πρώτοι Έλληνες στο Λιβόρνο	97
3. Η παρουσία των Ηπειρωτών στο Λιβόρνο κατά τον 18 ^ο αιώνα	98
3.1. Ιωάννης Αργύρης Βρετός	98
3.2. Αλέξανδρος Πατρινός	99
3.3. Καλαρρυτινοί έμποροι στο Λιβόρνο	101
3.4. Οι Ζωσιμάδες	103
3.5. Οικογένεια Μοσπηνιώτη	105
Κεφάλαιο Ζ΄. Τεργέστη	106
1. Οι Έλληνες στην Τεργέστη	106
2. Η παρουσία των Ηπειρωτών στην Τεργέστη κατά τον 18 ^ο αιώνα	107
2.1. Παναγιώτης Σεκληστινός	107
2.2. Αναστάσιος Παπαλέκας	108
2.3. Οικογένεια Νικολάου Πλασταρά	109
2.4. Χριστόφορος Δουρούτης	111

Κεφάλαιο Η΄. Λοιπές περιοχές της Ιταλίας.....	112
1. Ρώμη	112
2. Σικελία	114
2.1. Μεσσήνα	114
2.2. Παλέρμο	116
3. Σαρδηνία	117
4. Μιλάνο	117
Κεφάλαιο Θ΄. Συμπεράσματα	119
1. Η καταγωγή	119
2. Ο Ηπειρώτης έμπορος και βιοτέχνης	119
3. Η συγγένεια	121
4. Τίτλοι ευγενείας και αξιώματα	121
5. Ευεργετήματα και επιδόματα	122
6. Οι Ηπειρώτες στη διοίκηση της Αδελφότητας	122
7. Ανάμειξη σε πολιτικά πράγματα και εξεγέρσεις	123
8. Ανταγωνισμός	125
9. Συμβολή στην παιδεία	126
10. Διαθήκες- Κληροδοτήματα	127
11. Η σημασία του θεσμού της οικογένειας για τον Ηπειρώτη	128
12. Η στάση των Ηπειρωτών απέναντι στη θρησκεία	129
13. Η κατοικία, ο τρόπος ζωής και τα αντικείμενα	132
14. Η παρουσία της Ηπειρώτισσας	134
Κεφάλαιο Ι΄. Επίλογος	135
Βιβλιογραφία	137
Ελληνόγλωσση	137
Ξενόγλωσση	145
Διαδικτυακή	149

Κεφάλαιο Α΄. Εισαγωγή

1. Περιγραφή αντικειμένου της εργασίας

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας για την ηπειρωτική διασπορά στα ιταλικά κράτη από τον 16^ο έως τον 18^ο αιώνα. Δεν περιορίζει την έρευνα σε συγκεκριμένη περιοχή της Ιταλίας, σε μια μόνο χρονική περίοδο, κοινωνική ομάδα ή περιοχή της Ηπείρου ως τόπο προέλευσης. Βασίζεται σε αξιόπιστες ιστοριογραφικά μελέτες κυρίως των τελευταίων εβδομήντα ετών που αξιοποιούν αρχειακές πηγές. Έχει ως στόχο, εκτός από τη σύνθεση των πληροφοριών για την ηπειρωτική διασπορά στην Ιταλία, την ανάδειξη των κενών που υπάρχουν στην έρευνα. Η ομαδοποίηση των πληροφοριών γίνεται ανά περιοχή της Ιταλίας όπου συναντά κανείς Ηπειρώτες: Βενετία, Πάδοβα, Αγκώνα, Σενιγάλλια, Νάπολη, Μπαρλέττα, Μπάρι, Τοσκάνη, Τεργέστη, Ρώμη, Σικελία, Σαρδηνία και Μιλάνο. Η εργασία αυτή προσφέρει μια συνολική εικόνα για τον Ηπειρώτη που μεταναστεύει στην Ιταλία, τους λόγους που τον οδηγούν εκεί, την προσπάθειά του να πετύχει και να γίνει αποδεκτός, την εξέλιξή του και την τύχη του.

Οι μετανάστες και οι φυγάδες που μετοικούν την περίοδο αυτή από τη βόρεια και νότια Ήπειρο στην Ιταλική Χερσόνησο, είναι ελληνόφωνοι, αλβανόφωνοι και δίγλωσσοι. Οι αλβανόφωνοι αποκαλούνται στην Ιταλία «greci» (Γραικοί) ή «albanesi» ή «arvaniti» (Αρβανίτες) ή greco-albanesi (Ελληνοαλβανοί). Οι μετανάστες που προέρχονται από τις νότιες αλβανικές επαρχίες και τη Χειμάρρα αποκαλούνται επίσης «Ηπειρώτες» (Epiroti). Ο όρος Greco δηλώνει κατ' αρχήν τον Ορθόδοξο, αλλά επίσης μπορεί να περιορίζεται σε συγκεκριμένη ομάδα του ορθόδοξου πληθυσμού με ελληνικά ταυτοτικά γνωρίσματα, ενώ μπορεί να αναφέρεται και στον μη ορθόδοξο Έλληνα. Η εργασία καλύπτει όλες τις περιπτώσεις, δεδομένου ότι την περίοδο αυτή οι ταυτότητες έχουν μια σχετική ρευστότητα¹.

2. Ορισμός της διασποράς

Με τον όρο *Διασπορά* εννοούμε το μέρος του ελληνικού λαού, που ενώ φεύγει για διάφορους λόγους από την πατρίδα του και εγκαθίσταται έστω και προσωρινά σε τόπους εκτός του ελλαδικού χώρου, συνεχίζει να διατηρεί τη συναισθηματική, πολιτιστική ή υλική

¹ Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, «Οι Greci στον ελληνοβενετικό κόσμο (13^{ος}-18^{ος} αι.). Ο λόγος των πολλαπλών εξουσιών», στο Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ και Β. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία, 2018, σσ. 165-180· Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Πολιτισμική όσμωση και εθνολογική μετάλλαξη: Οι “italo-greci” και οι “italo-albanesi” της Κάτω Ιταλίας», *Ιστορ* 15 (2009), σσ. 65-90.

του σχέση με τον τόπο καταγωγής του. Με τον όρο *παροικίες* εννοούμε τις μικρές σχετικά ομάδες αποδήμων που εγκαθίστανται συνήθως σε πόλεις ξένης χώρας. Ειδικά για την περίοδο που εξετάζουμε στην παρούσα εργασία, οι πόλεις αυτές βρίσκονται έξω από την ευρύτερη περιοχή της ελληνορθόδοξης Ανατολής. Οι *παροικίες* δεν απαιτούν την ενεργή συμμετοχή των μελών τους σε συλλογικές διαδικασίες. Όταν οι *πάροικοι* είναι, έστω και ανεπίσημα, μέλη εθνικό-θρησκευτικών οργανώσεων, τότε η παροικία αποτελεί μια *κοινότητα*².

Στην ίδια πόλη του εξωτερικού υπάρχει η περίπτωση να χωριστεί μια κοινότητα σε περισσότερες, λόγω του μεγάλου αριθμού των Ελλήνων σε αυτή ή εξαιτίας διαφόρων παραγόντων (θρησκευτικών, πολιτικών, ιδεολογικών κ.λπ.). Στην πρώτη φάση της ιστορίας της νεοελληνικής Διασποράς ο χωρισμός συμβαίνει κυρίως λόγω του διχασμού μεταξύ των πιστών στην Ορθοδοξία και το Οικουμενικό Πατριαρχείο παροίκων και εκείνων που αποδέχονται την υπαγωγή τους στην Αγία Έδρα με το καθεστώς της *συνίας* για λόγους ευκολίας³.

Οι αστικές ελληνικές κοινότητες, που από την αρχή επιδιώκουν οι τοπικές αρχές να τις αναγνωρίσουν ως νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, οργανώνονται σύμφωνα με το επάγγελμα των μελών τους, τις κοινοτικές παραδόσεις του τόπου προέλευσης και, κυρίως, το νομικό και εθιμικό καθεστώς των χώρων υποδοχής⁴.

3. Χαρακτηριστικά των μετακινήσεων των Ελλήνων στην Ιταλία κατά την περίοδο από τον 15^ο αιώνα έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα

Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις των λαών αποδίδονται σε προσδιορισμένες κατά χρονικές περιόδους και κατά τόπο αιτίες, καθώς και σε συγκεκριμένες ιστορικές καταστάσεις. Οι νεότερες αποδημίες των Ελλήνων αποτελούν διαφορετικές ιστορικές κατηγορίες σε σχέση με τις αρχαίες και τις μεσαιωνικές τους μεταναστεύσεις. Η διάκριση αυτή ισχύει ακόμη και στην περίπτωση που οι νεότερες αποδημίες οδηγούν στη δημιουργία ορθόδοξων οικισμών και παροικιών στις ίδιες ακριβώς περιοχές όπου είχαν δημιουργηθεί, για διαφορετικές αιτίες, οι ομώνυμες τους ελληνικές εστίες της αρχαιότητας, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην

² Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993, σσ. 19-20.

³ ό.π., σ. 20.

⁴ ό.π., σ. 21.

Κάτω Ιταλία και τη Σικελία, σε μερικές παραδοσιακές πόλεις της Μεσογείου (την Πάνορμο-Παλέρμο, τη Μεσσήνα, την Παρθενόπη-Νεάπολη κ.ά.)⁵.

Οι ασυνέχειες οφείλονται κυρίως στη μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ των ιστορικών περιόδων, που προκάλεσε κενό στην εξέλιξη των ελληνικών παροικιών και μετέβαλε τις ιστορικές συνθήκες στις χώρες υποδοχής, τις αιτίες και τη φύση των μεταναστεύσεων των Ελλήνων. Οι νεότερες παροικίες περιθωριοποιήθηκαν, ενσωματώθηκαν και σταδιακά αφομοιώθηκαν πολιτιστικά από τις νέες πατρίδες, λόγω του μειωμένου αριθμού των παροίκων. Αντίθετα, οι αρχαιοελληνικές αποικίες επηρέαζαν αποφασιστικά ή και εξελλήνιζαν τους συγκάτοικους ή τους γειτονικούς λαούς, λόγω της δημογραφικής και πολιτιστικής τους υπεροχής⁶.

Η χρονική περίοδος που καλύπτει η παρούσα εργασία αποτελεί την πρώτη φάση της πρώτης περιόδου της ιστορίας της νεοελληνικής Διασποράς και συμπίπτει με τους τρεις πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας⁷. Κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, όταν οι Οθωμανοί κυριαρχούσαν σε ολόκληρη την Ανατολή και ιδιαίτερα στη Δυτική και Νότια Ελληνική Χερσόνησο, το μεγαλύτερο μέρος των μεταναστεύσεων κινήθηκε προς την Κάτω Ιταλία. Το μεταναστευτικό κύμα αυξήθηκε όταν οι Τούρκοι κατέκτησαν τη Χαλκίδα το 1470 και σταδιακά τις φράγκικες και τις βενετικές κτήσεις, ενώ ολοκληρώθηκε με την κατάκτηση της Κρήτης στα 1645-1669. Οι πρώτες νεοελληνικές παροικίες στην Ιταλική Χερσόνησο συγκροτήθηκαν κυρίως από στρατιωτικούς, φυγάδες, καλλιτέχνες, τοπικούς «αριστοκράτες» που είχαν χάσει το κύρος τους, σπουδαστές, ναυτικούς, λόγιους, βιοτέχνες, έμπορους και διάφορους άλλους μετανάστες από τις πρώην βενετοκρατούμενες ή τις γειτονικές τους ελληνικές περιοχές, δηλαδή από ανθρώπους που γνώριζαν καλά τον δυτικό τρόπο κοινωνικής και οικονομικής ζωής και ήταν συνηθισμένοι στα ταξίδια προς την Ιταλία⁸.

Οι Έλληνες οδηγήθηκαν σε φυγή και εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων των Οθωμανών με τις Δυτικές δυνάμεις. Οι κάτοικοι που συμμετείχαν άμεσα ή χωρίς να το θέλουν στα γεγονότα, έφυγαν κυρίως προς τη Δύση μέσω των φραγκοκρατούμενων ελληνικών περιοχών. Η φυγή έγινε είτε χωρίς προετοιμασία, με πρωτοβουλία των φυγάδων, είτε οργανωμένα, με τη βοήθεια των ενδιαφερόμενων χριστιανικών δυνάμεων. Οι πιο σημαντικές μεταναστεύσεις Ελλήνων ήταν αυτές που έγιναν κατά τη διάρκεια ή μετά το

⁵ ό.π., σσ. 23-25.

⁶ ό.π., σ. 26.

⁷ Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Εισαγωγή», στο Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING και Ε. Α. ΑΜΠΙΑΤΖΗ (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά. 15^{ος}-21^{ος} αι.*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 19 [13-31].

⁸ ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Επισκόπηση*, σσ. 42-43.

τέλος των πολέμων των Βενετών με τους Τούρκους, από το τέλος του 15^{ου} έως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Αρχικά μετακινήθηκαν πληθυσμοί προς την Κρήτη, την Κύπρο και τα Επτάνησα. Από εκεί, μετακινήθηκαν προς την πόλη της Βενετίας ή σε κάποιες κτήσεις της στη Δαλματία και στην Ίστρια. Οι πιο σημαντικές από αυτές τις μεταναστεύσεις ήταν των Ναυπλιωτών και των Μονεμβασιωτών στα 1540-1541, των Κυπρίων στα 1570-1571 και των Κρητικών στα 1645-1669. Οι πληθυσμοί αυτοί συγκρότησαν την ελληνική κοινότητα της Βενετίας, τη μεγαλύτερη και πιο σημαντική ελληνορθόδοξη κοινότητα έως τον 18^ο αιώνα. Οι πληθυσμοί που μετακινήθηκαν για τους ίδιους λόγους από την Ελληνική Χερσόνησο και τα νησιά, δυνάμωσαν το ελληνορθόδοξο στοιχείο σε μικρότερης σημασίας ελληνικές εστίες στην ισπανοκρατούμενη Κάτω Ιταλία και τη Σικελία⁹.

Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα ελληνικοί πληθυσμοί από διάφορες περιοχές της ελληνικής Ανατολής μετακινήθηκαν προς την Ιταλική Χερσόνησο, ιδιαίτερα την κεντρική και τη νότια. Η σημαντικότερη μετακίνηση ήταν αυτή που έλαβε χώρα μετά την προσωρινή κατοχή της Κορώνης από τον αυτοκράτορα Κάρολο Ε΄. Από το 1532 έως το 1534 μερικές χιλιάδες άνθρωποι από τη Δυτική και τη Νοτιοδυτική Πελοπόννησο εγκατέλειψαν βιαστικά τις πατρίδες τους, ακολούθησαν τον αυτοκρατορικό στόλο και κατέληξαν για περισσότερη ασφάλεια σε πόλεις και χωριά της ισπανοκρατούμενης Κάτω Ιταλίας και Σικελίας. Οι μετανάστες αυτοί δημιούργησαν τις ελληνορθόδοξες παροικίες της Νάπολης, του Παλέρμου και της Μεσσήνας, καθώς και μερικά μικρότερα αστικά κέντρα της Κεντρικής και Νότιας Ιταλίας, όπως το Μπρίντζι, το Ρέτζο κ.ά. Η φυγή συνεχίστηκε σε ολόκληρη σχεδόν τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα¹⁰.

Οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι κατά την εποχή της Αικατερίνης Β΄ είχαν ως συνέπεια ανάλογες μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών. Μετά τον πρώτο πόλεμο (1768-1774) κυρίως οι κάτοικοι των περιοχών της Πελοποννήσου και των Κυκλάδων, που είχαν συνεργαστεί με τους Ρώσους, μετανάστευσαν σχεδόν μαζικά με προορισμό τα Επτάνησα και από εκεί τη Βενετία, Τεργέστη, Λιβόρνο, Νάπολη κ.ά. Οι επιδρομές των Τουρκαλβανών στην Πελοπόννησο, τη Δυτική Στερεά, την Ήπειρο και ιδιαίτερα τη Βορειοδυτική Μακεδονία τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα ανάγκασαν ένα μέρος του πληθυσμού να μεταναστεύσει σε ήδη συγκροτημένες ελληνικές εστίες της Ιταλικής Χερσονήσου, της βόρειας Βαλκανικής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης¹¹.

⁹ ό.π., σσ. 43-44.

¹⁰ ό.π., σ. 45.

¹¹ ό.π., σσ. 46-47.

Οι εκούσιες μεταναστεύσεις των Ελλήνων έγιναν για οικονομικούς λόγους. Από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα από τον 17^ο αιώνα έγιναν πιο έντονα τα συμπτώματα παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα να αυξηθούν και οι μετακινήσεις Ελλήνων. Από το τέλος του 15^{ου} έως τις αρχές του 17^{ου} αιώνα Έλληνες από την Πελοπόννησο, την Ήπειρο και τα νησιά εγκαταστάθηκαν σε περιοχές της Βόρειας Δαλματίας, της Σικελίας, της Νότιας και Κεντρικής Ιταλίας. Έπειτα, κυρίως μετά τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, κυρίως Μανιάτες μετανάστευσαν στην Κάτω Ιταλία, την Τοσκάνη και την Κορσική. Οι μεταναστεύσεις των Μανιατών οφείλονταν και σε εσωτερικές αντιθέσεις, όπως οικογενειακές βεντέτες, που συνέβαιναν στη Μάνη κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα¹².

Η επέκταση της εμπορικής δραστηριότητας των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έδωσε τη δυνατότητα σε Έλληνες εμπόρους, βιοτέχνες και μεταπράτες να γνωρίσουν τα εμπορικά κέντρα του εξωτερικού. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα οι κάτοικοι της Ηπείρου παρουσίασαν σημαντικές ναυτιλιακές και εμπορικές επιδόσεις. Στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα οι επιδόσεις αυτές αυξήθηκαν και εξελίχθηκαν σε μονοπώλιο σε ορισμένους τομείς. Οι εξελίξεις αυτές ενδυνάμωσαν αριθμητικά, οικονομικά και κοινωνικά τις υπάρχουσες παροικίες, ενώ ευνόησαν παράλληλα τη δημιουργία νέων ελληνικών εστιών¹³.

Παράλληλα, οι χώρες που επιθυμούσαν την αύξηση του ανθρώπινου δυναμικού τους για την ενίσχυση της συμμετοχής τους στην ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, ενθάρρυναν τους μετανάστες. Κατά τον 18^ο αιώνα ήταν έντονη η παρουσία Ελλήνων ναυτικών και εμπόρων στα περισσότερα εμπορικά λιμάνια της δυτικής και κεντρικής Μεσογείου. Επιπλέον, δραστηριοποιήθηκαν εκ νέου παλιότερες ελληνικές παροικίες σε αυτές τις περιοχές, όπως η Νάπολη, η Μπαρλέττα, η Αγκώνα, η Γένοβα, το Λιβόρνο κ.ά. Επίσης, δημιουργήθηκαν νέες ελληνικές κοινότητες στην Πίζα, στην Τεργέστη κ.ά.¹⁴

Κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας το μεγαλύτερο ποσοστό των, προσωρινών στην πλειοψηφία τους, μετακινούμενων Ελλήνων σπουδαστών ξένων εκπαιδευτηρίων, εμφανίστηκαν στην Ιταλική Χερσόνησο. Οι Έλληνες προτιμούσαν περισσότερο το βενετικό Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, το οποίο αποτελούσε το σημαντικότερο πανεπιστημιακό κέντρο των Ελλήνων του εξωτερικού μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Κατά τον 16^ο και τις αρχές του

¹² ό.π., σσ. 49-50· Για τη μετανάστευση των Μανιατών στην Τοσκάνη τον 17^ο αιώνα βλ. G. SALICE, «Diaspore greche e colonizzazione interna nella Toscana granducatale (secoli XVI-XVII)», στο G. SALICE (επιμ.), *La terra ai forestieri*, Πίζα: Pacini, 2019, σσ. 108-113 [101-127].

¹³ ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Επισκόπηση*, σσ. 50-51.

¹⁴ ό.π., σ. 51.

17^{ου} αιώνα λειτούργησε με πρωτοβουλία των προπαγανδιστικών κύκλων της Καθολικής Εκκλησίας το Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη. Κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα λειτούργησε με τη φροντίδα της ελληνικής κοινότητας Βενετίας η Φλαγγίνειος Σχολή¹⁵.

4. Πηγές

Οι μελέτες που χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία για την παρουσία των Ηπειρωτών και γενικά των Ελλήνων στη Βενετία στηρίζονται σε συμβολαιογραφικά αρχεία, όπως διαθήκες, πράξεις ίδρυσης και διάλυσης οικογενειακών επιχειρήσεων, πληρεξούσια, μετά θάνατον καταγραφές περιουσίας και πράξεις δωρεών. Το αρχείο της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας προσφέρει στοιχεία μέσα από τις πράξεις θανάτων, το μητρώο μελών, τα πρακτικά των συνελεύσεων (εκλογές και αποφάσεις), τα ληξιαρχικά βιβλία με τις πράξεις γάμων και βαπτίσεων, καθώς και τις καταχωρήσεις πληρωμών. Επίσης, οι μελετητές αντλούν στοιχεία από πράξεις θανάτων και βαπτίσεων ενοριακών αρχείων, γράμματα καρδινάλιων και αρχιεπισκόπων, έγγραφα των Ανακριτών των Πολιτικών δικών, απογραφές των Επιθεωρητών Υγείας, δημοσιευμένες επικηρύξεις από τις βενετικές αρχές, προσωπικές και εμπορικές επιστολές, αιτήσεις στη Βενετική Γερουσία, καθώς και ιταλικούς και ελληνικούς δρομοδείκτες.

Η παρουσία Ηπειρωτών στο Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης εντοπίζεται σε μελέτες που αντλούν πληροφορίες από τους επίσημους καταλόγους των μαθητών του. Για τους φοιτητές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας αντλούνται στοιχεία από τις πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών. Οι μελέτες για τους Έλληνες της Αγκώνας βασίζονται σε νοταριακές εγγραφές. Μεταξύ αυτών είναι έγγραφα σύστασης συντροφίας και εμπορικές επιστολές. Πληροφορίες για τους Ηπειρώτες στη Σενιγάλλια περιέχονται σε τελωνειακά κατάστιχα του πανηγυριού.

Η μελέτη που σχετίζεται με την περιοχή του Γκροσσέτο (Τοσκάνη) βασίζεται στην αλληλογραφία του Δουκάτου της Τοσκάνης με Ελληνοαλβανούς της Χειμάρρας, που φυλάσσεται στο Κρατικό Αρχείο της Φλωρεντίας. Οι μελέτες για την πόλη του Λιβόρνου, αξιοποιούν τον κατάλογο των μελών και τους κώδικες γάμων και βαπτίσεων της ελληνικής κοινότητας Λιβόρνου, τις καταστάσεις των Υγειονομικών Λειτουργών, τις εμπορικές και προσωπικές επιστολές, την αυτοβιογραφία του εμπόρου του Λιβόρνου Αλέξανδρου Πατρινού, υπομνήματα προς τον Μέγα Δούκα, καθώς και επιστολές εμπόρων που φυλάσσονται στη

¹⁵ ό.π., σ. 59.

σειρά των Διεθνών Σχέσεων στα Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας. Όσον αφορά στην πόλη της Τεργέστης, τα στοιχεία προκύπτουν από πιστοποιητικά καλής διαγωγής, πρακτικά συνεδριάσεων και βιβλίο θανόντων που φυλάσσονται στο Αρχείο της ελληνικής κοινότητας Τεργέστης, πίνακα των βιοτεχνιών της Τεργέστης που βρίσκεται στο Κρατικό Αρχείο της Τεργέστης, καθώς και από απογραφή του πληθυσμού. Επίσης, στοιχεία προσφέρουν η χρονογραφία της Τεργέστης που συντάσσει απόγονος Ελλήνων της πόλης, έργα τέχνης στη Νέα Εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα, καθώς και λεπτομερής αναφορά/έκθεση Έλληνα μεγαλέμπορου της Τεργέστης.

Οι μελέτες που αναδεικνύουν την παρουσία των Ελλήνων στη Νάπολη αντλούν στοιχεία από υπομνήματα και επιστολές που απευθύνονται στον βασιλιά Φίλιππο Β΄, πρακτικά ανακρίσεων της Αρχιεπισκοπής της Νάπολης, επιστολές διαμαρτυρίας εφημερίων στην Προπαγάνδα και έγγραφα της Γραμματείας του Βασιλείου των Δύο Σικελιών και της Γραμματείας του Βασιλικού Δικαστή Εμπορίου. Στοιχεία προσφέρουν οι καταθέσεις εμπόρων της Νάπολης, τα αιτήματα προς τη Βενετική Σύγκλητο και οι αντίστοιχες αποφάσεις της, η διπλωματική αλληλογραφία και τα βιβλία γάμων και βαπτίσεων από τα ενοριακά αρχεία. Οι μελέτες που προσφέρουν πληροφορίες για τους Έλληνες της Μπαρλέττας, στηρίζονται σε βιβλία γάμων και βαπτίσεων ενοριακών μητρώων καθεδρικών ναών, σε συμβολαιογραφικά έγγραφα-καταγγελίες, καθώς και σε εμπορικά έγγραφα, αναφορές και καταθέσεις εμπόρων που αποτελούν μέρος του αρχείου Διεθνών Σχέσεων και φυλάσσονται στο Κρατικό Αρχείο της Νάπολης. Τα στοιχεία για τη Μεσσήνα αντλούνται κυρίως από διπλωματική αλληλογραφία, ενώ για τη Σαρδηνία αντλούνται από μια αστική αγωγή στην οποία εμπλέκονται Έλληνες κατοστάδες. Τα στοιχεία για το Παλέρμο προέρχονται από έγγραφα που αφορούν την Ιερά Εξέταση και φυλάσσονται στο Εθνικό Ιστορικό Αρχείο της Ισπανίας. Οι πληροφορίες για το Μιλάνο αντλούνται από στρατιωτικά πιστοποιητικά που φυλάσσονται στο Γενικό Αρχείο Simancas της Ισπανίας.

5. Μεθοδολογία

Η μεθοδολογική γραμμή που ακολουθεί η παρούσα εργασία είναι η μελέτη ερευνών που έχουν ως επίκεντρο τους Ηπειρώτες ή γενικότερα τους Έλληνες της Ιταλίας κατά την περίοδο από τον 16^ο έως τον 18^ο αιώνα και που στηρίζονται στην αξιοποίηση αρχειακών πηγών. Η μελέτη διδακτορικών διατριβών όπως της Όλγας Κατσιαρδή-Hering, της Δέσποινας Βλάμη και του Χρήστου Ζαμπακόλα, που αφορούν συγκεκριμένη περιοχή της Ιταλίας και

συγκεκριμένη χρονική περίοδο, οδηγεί σε πληθώρα άρθρων και δημοσιεύσεων που προσφέρουν στοιχεία για τη διασπορά των Ηπειρωτών. Στη συνέχεια οι συγκεντρωμένες πληροφορίες ταξινομούνται σύμφωνα με την περιοχή της Ιταλίας που αφορούν. Επιλέγονται οι πληροφορίες που θεωρούνται πιο σημαντικές. Τα κριτήρια για την επιλογή αυτή δεν είναι μόνο η οικονομική δύναμη ή η κοινωνική καταξίωση των προσώπων. Επιλέγονται, για παράδειγμα, έμποροι που έχουν αποτύχει ή γυναίκες που αποφασίζουν να ακολουθήσουν τη μοναστική ζωή. Στην ανά περιοχή παράθεση των πληροφοριών επιχειρείται η παρουσίαση των διαθέσιμων στοιχείων ανά χρονολογική σειρά. Σε περιπτώσεις βιβλίων που περιέχουν μεγάλο όγκο πληροφοριών, όπως το *Εν Βενετίαν Ηπειρωτικών Αρχείον* του Κωνσταντίνου Μέρτζιου, γίνεται επιλογή των αντιπροσωπευτικότερων εγγράφων, αρκετά από τα οποία παρουσιάζονται περιληπτικά. Στο έργο του Μέρτζιου οι μελετητές εντοπίζουν λάθη. Ωστόσο, είναι σημαντική η προσφορά του στην έκδοση αρχειακών πηγών¹⁶. Τέλος, μετά την ταξινόμηση των πληροφοριών ανά περιοχή, η εργασία προχωρά σε μια σύνθεση, δομημένη σε ενότητες, με κριτήριο έναν κοινό άξονα.

Κεφάλαιο Β΄. Βενετία

1. Οι πρώτοι Ηπειρώτες στη Βενετία

Κατά τα πρώτα μεταβυζαντινά χρόνια, παρά την αναταραχή που επικρατούσε, συνεχιζόταν η διεξαγωγή εμπορίου στον ελληνικό χώρο. Ο Έλληνας κινούταν συνεχώς, τόσο μέσα στα πλαίσια της παλιάς Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όσο και στο εξωτερικό. Διακινούσε τα προϊόντα του τόπου του, αλλά και τα ξένα. Η Κωνσταντινούπολη και η Βενετία συγκέντρωναν τον μεγαλύτερο όγκο των εμπορικών συναλλαγών. Η Βενετία ήταν η είσοδος προς τη Δύση και άρχισε να ελκύει τους Έλληνες από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Το 1498 ιδρύθηκε στη Βενετία η Ελληνική Αδελφότητα. Τα βενετοκρατούμενα νησιά του Ιονίου αποτέλεσαν τη γέφυρα από και προς τη Βενετία, κυρίως για τους κατοίκους της Δυτικής Ελλάδας¹⁷.

Οι Ηπειρώτες εμφανίζονται στα έγγραφα των βενετικών αρχείων πολύ συχνά από την τελευταία δεκαετία του 15^{ου} αιώνα και έπειτα. Τα είδη που εξήγαν ήταν πρώτες ύλες,

¹⁶ Γ. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854)*, Αθήνα: Χ. Μπούρας, 1987, σσ. 344-347· Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος (1886-1971) (Νεκρολογία)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 38 (1971), σσ. 397-421.

¹⁷ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Ηπειρώτες έμποροι και Βενετία», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 8 (1986), σ. 108 [108-110]· Η Αδελφότητα (*Confraternita, Scuola*) ήταν οργανωμένη όπως και τα υπόλοιπα σωματεία της Βενετίας. Για τη διοίκηση και οργάνωσή της βλ. Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Οδηγός του Αρχείου*, Βενετία - Αθήνα: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2008, σσ. 42-43.

απαραίτητες για τη βενετική μεταποιητική οικονομία. Οι ελληνικές περιοχές εισήγαν έτοιμα προϊόντα. Το βενετικό κράτος, εκμεταλλευόμενο τη ναυτική του δύναμη και την επικράτησή του στην ευρωπαϊκή αγορά, επέβαλε την υποχρεωτική αποστολή των προϊόντων που περνούσαν από τις κτήσεις του πρώτα στην πρωτεύουσά του, ώστε να γίνεται εκεί επιλογή και να καλύπτονται πρώτα οι δικές της ανάγκες. Η κοντινή απόσταση της Ηπείρου με τα βενετοκρατούμενα Ιόνια νησιά και τη θαλάσσια οδό του Ιονίου και της Αδριατικής, είχε ως αποτέλεσμα οι Ηπειρώτες να ασχολούνται με ευρείες εμπορικές δραστηριότητες. Εξήγαν, μαζί με είδη της Δυτικής και Νότιας Ελλάδας, πρώτες ύλες της Ηπείρου, όπως μαλλί, κερί, πρινοκόκκι (για βαφές), βελανίδια (για τη βυρσοδεψία) και δέρματα. Τα εμπορεύματα μεταφέρονταν με καράβια κατευθείαν στη Βενετία ή με μικρά σκάφη στην Κέρκυρα για να φορτωθούν εκ νέου σε μεγαλύτερα. Το ταξίδι ξεκινούσε, στα βόρεια από τη Σαγιάδα και στα νότια από την Πρέβεζα, την Πάργα και το Γλυκό¹⁸.

Τα εισαγόμενα από τη Βενετία προϊόντα ήταν ελληνικά βιβλία, καμπάνες, χάλκινα σκεύη, θερμάστρες, κομπολόγια, ακατέργαστο ασήμι, χαρτί, χημικά προϊόντα και γυαλικά του Μουράνο. Επίσης, εισάγονταν είδη από την Κεντρική Ευρώπη (γερμανικές περιοχές και Μιλάνο). Οι περιοχές της αναπτυγμένης Δύσης έστελναν έτοιμα προϊόντα. Τα βενετικά καλλιτεχνικά δημιουργήματα είχαν μεγάλη ζήτηση στον ελλαδικό χώρο. Από τη Δύση εισάγονταν το χαρτί, για τις καθημερινές ανάγκες, αλλά και για τη σχολική και καλλιτεχνική χρήση, τα γυαλιά για τις λάμπες, τα μέταλλα για τους τεχνίτες χαλκού και το ασήμι για τους τεχνίτες από τους Καλαρρύτες. Αυτή η επικοινωνία με τις ευρωπαϊκές πόλεις αποδείχθηκε χρήσιμη για το χρήμα που έφερε στον ελλαδικό χώρο, αλλά ιδιαίτερα για τις νέες ιδέες στις τέχνες και στα γράμματα, γεγονός που έφερε νέα ώθηση στην ελληνική πολιτιστική παράδοση. Ένα μεγάλο μέρος του πλούτου της Ηπείρου οφειλόταν στις κερδοφόρες συναλλαγές με τη Βενετία¹⁹.

Το πρώτο άτομο με ηπειρώτικη καταγωγή που εγγράφηκε στην Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας ήταν η Μαρία από τα Ιωάννινα. Η εγγραφή έγινε το 1502, τέσσερα χρόνια μετά την ίδρυση του σωματείου. Μέχρι τον 19^ο αιώνα περισσότεροι από τριακόσιοι Ηπειρώτες, οι περισσότεροι από τους οποίους κατάγονταν από τα Ιωάννινα, τα Ζαγοροχώρια, την Πρέβεζα,

¹⁸ ό.π., σ. 108.

¹⁹ ό.π., σσ. 109-110.

την Πάργα και την Άρτα, άφησαν τα οθωμανοκρατούμενα εδάφη και εγκαταστάθηκαν στη Βενετία, πόλη που ευνοούσε την ανάπτυξη του εμπορίου²⁰.

Ο αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το κατάστιχο 129 (1498-1530), το αρχαιότερο μνημείο της οργανωμένης παρουσίας των Ελλήνων στη Βενετία, περιέχει ονόματα ανδρών και γυναικών που είχαν ως τόπο καταγωγής ή προέλευσης την Άρτα, τα Ιωάννινα, τη Ρηνιάσα και τη Σαγιάδα Ηπείρου²¹. Οι νεκρολογίες από τα αρχεία των ενοριών που υπήρχαν τον 16^ο αιώνα στη Βενετία προσφέρουν μια εικόνα για τα επαγγέλματα που εξασκούσαν οι Έλληνες που έφτασαν εκεί. Τα επαγγέλματα αυτά αντιστοιχούσαν σε ανθρώπους φτωχούς, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Οι περισσότεροι ήταν κατάδικοι και ναυτικοί. Ακολουθούσαν οι εργάτες, οι τεχνίτες και οι ιερείς. Ο μοναδικός έμπορος είχε καταγωγή από την Άρτα²². Στα ταμειακά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας για τα έτη 1536-1576 γίνονται μνείες θανάτων τεσσάρων Ηπειρωτών της Βενετίας μέσω της καταγραφής της ημερομηνίας καταβολής των εξόδων ταφής του νεκρού. Οι τρεις ήταν από τα Ιωάννινα και ο ένας από την Άρτα²³.

2. Η Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας

Το 1572 η αδελφότητα αποφάσισε ότι κάθε «πατρίδα» θα εκπροσωπούνταν από επτά αντιπροσώπους στο Διοικητικό της Συμβούλιο. Η «πατρίδα» ήταν η περιοχή προέλευσης των Ελλήνων της Βενετίας. Οι «πατρίδες» ήταν: η Κρήτη με τα νησιά του Αιγαίου, η Κύπρος, η Ζάκυνθος και η Κεφαλονιά, το Ναύπλιο με τη Μονεμβασία, η Άνω Ελλάδα (Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα). Η τελευταία περιλάμβανε και την Ήπειρο. Το 1573 οι πρώτοι που εκλέχτηκαν για να εκπροσωπήσουν την Ήπειρο ήταν ο Στάθης Γκιόλμας και ο Λουκάς Σουγδουρής²⁴.

Τη χρονική περίοδο 1620-1700 καταγράφηκαν 873 άνδρες μέλη στην Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας. Ο τόπος καταγωγής αναφερόταν στο 34% των περιπτώσεων και κυρίως στις πρώτες και τελευταίες δεκαετίες. Σαράντα δύο μέλη κατάγονταν από την Ήπειρο

²⁰ Χ. Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ηπειρώτες στη Βενετία (16^{ος}-19^{ος} αι.)*. Έκθεση αρχειακών τεκμηρίων, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2006, σ. 11.

²¹ Α. ΠΑΡΔΟΣ, «Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το Κατάστιχο 129 (1498-1530). Β' Γυναίκες», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), σσ. 149, 183, 202, 204 [149-205].

²² G. PLUMIDIS, «Considerazioni sulla popolazione greca a Venezia nella seconda metà del '500», *Studi Veneziani* 14 (1972), σσ. 220, 222-224 [219-226].

²³ Ε. ΛΙΑΤΑ, «Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας από τα ταμειακά βιβλία της Ελληνικής αδελφότητας των ετών 1536-1576», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σσ. 215, 217, 224 [191-239].

²⁴ Χ. Ε. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, «Ηπειρώτες έμποροι στη Βενετία (16^{ος}-19^{ος} αιώνες)», *Θησαυρίσματα* 37 (2007), σσ. 436-437 [435-448].

(Ιωάννινα, Δέλβινο, Άρτα)²⁵. Η Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας λειτουργούσε ως διαμεσολαβητής μεταξύ των εύπορων και φτωχών Ελλήνων. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα η οικονομική διαχείριση βρισκόταν στα χέρια του προεδρείου, τα αξιώματα του οποίου κατείχαν συνήθως έμποροι από τις οθωμανοκρατούμενες περιοχές, οι οποίοι ταυτίζονταν στη συνείδηση των Βενετών υπηκόων της κοινότητας με τους δόλιους πλούσιους τουρκομερίτες που έλεγχαν τον πλούτο της. Ένα στρώμα της κοινότητας θεωρούσε υπεύθυνους τους Ηπειρώτες για την οικονομική ανισότητα που παρουσιάστηκε ξαφνικά στο εσωτερικό της. Θεωρούσε τους τουρκομερίτες υπεύθυνους για την κατώτερη θέση που είχαν οι Κρητικοί και οι Έλληνες από τα Επτάνησα στην κοινωνική διαστρωμάτωση της κοινότητας²⁶. Από το 1738 έως το 1799 εγγράφηκαν στην Αδελφότητα σαράντα περίπου άτομα με καταγωγή από την Άρτα, τα Ιωάννινα, τους Καλαρρύτες, το Συρράκο και την Πάργα. Πολλοί από αυτούς ήταν έμποροι, κάποιοι ήταν τυπογράφοι και κτηματίες ή υπηρέτες²⁷.

3. Ηπειρώτες έμποροι στη Βενετία

Κατά την περίοδο 1550 έως 1567 εντοπίστηκαν τα ονόματα σαράντα δύο Ηπειρωτών εμπόρων που είχαν εμπορικές δραστηριότητες στη Βενετία. Οι τριάντα εννέα από αυτούς κατάγονταν από τα Ιωάννινα. Ανάμεσά τους ήταν τα μέλη γνωστών οικογενειών των Ιωαννίνων (Ηγούμενος, Γκούμας ή Γκίονμας, Μπαλάνος, Σουγδουρής) με σημαντική προσφορά στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας και των Ιωαννίνων. Μεταξύ τους ήταν και ένα μέλος της ισχυρής οικονομικά εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων, ο Σαμπατάι Κοέμ²⁸.

Την περίοδο αυτή οι έμποροι εκπροσωπούνταν με νοταριακές πράξεις όπως το γενικό πληρεξούσιο, το ειδικό πληρεξούσιο, το χρεωστικό ομόλογο, το εξοφλητικό, ο συμβιβασμός αντιδίκων, ο ορισμός εγγυητών για την εξόφληση χρέους, οι αιτήσεις για το Κολλέγιο

²⁵ Σ. ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, *Έλληνες στη Βενετία (1620-1710). Κοινωνικό φύλο-οικονομία-νοοτροπίες*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2013, σσ. 49, 50 σημ. 51.

²⁶ Σ. ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, «Το τρίτο είδος. Θρησκευτική υβριδικότητα και κοινωνική αλλαγή στην ορθόδοξη κοινότητα της Βενετίας (τέλη 17^{ου}-αρχές 18^{ου} αιώνα)», *Θησαυρίσματα* 37 (2007), σσ. 412-413 [389-420]. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, «Ηπειρώτες», σ. 443.

²⁷ Α. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Η Ελληνική Κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1978, σσ. 236-244.

²⁸ Γ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, «Γιαννιώτες έμποροι στη Βενετία στα μέσα του 16^{ου} αιώνα (1550-1567)», *Θησαυρίσματα* 28 (1998), σσ. 131-132 [129-174]. Οι Ηπειρώτες εβραίοι που μετανάστευσαν στη Βενετία κυρίως για εμπορικούς λόγους, διατηρούσαν μεταξύ τους καλές σχέσεις. Βλ. Χ. ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Η ιστορική παρουσία των Γιαννιωτών εβραίων μέσα από την εμπορική τους δραστηριότητα. Ιωάννινα-Βενετία, 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα: Ίδρυμα Ιωσήφ και Εσθήρ Γκανή, 2013, σ. 21.

(βενετικό όργανο που υπόκειτο στη Σύγκλητο). Η πιο συνηθισμένη πρακτική για την περαίωση και τη διαχείριση των εμπορικών υποθέσεων των Γιαννιωτών εμπόρων ήταν το πληρεξούσιο. Με την αναχώρησή τους από την πόλη, όριζαν ένα άτομο της εμπιστοσύνης τους για να διαχειριστεί τις εκκρεμότητές τους. Ο εξουσιοδοτημένος είχε δικαίωμα να παραλάβει εμπορεύματα, να τα διανείμει στους εμπόρους, να ρυθμίσει τις τιμές αγοραπωλησίας τους, να απαιτήσει ποσά από τους οφειλέτες του εξουσιοδότη κ.ά. Είχε επίσης τη δυνατότητα να ορίζει άλλο πρόσωπο στη θέση του²⁹.

Η πρακτική του πληρεξουσίου ίσως να σχετιζόταν με το εμπόριο μέσω της σύναψης προσωρινών εμπορικών επιχειρήσεων-συντροφιών, συνήθης εμπορική πρακτική της περιόδου εκείνης. Η συντροφία ήταν ένας από τους γνωστότερους τρόπους επένδυσης κεφαλαίων και μια από τις πιο συνηθισμένες μορφές λαϊκής επένδυσης. Η σύναψή της γινόταν για ένα ή περισσότερα ταξίδια, για την πώληση μιας συγκεκριμένης ποσότητας εμπορεύματος, αλλά και για μεγαλύτερες χρονικές περιόδους. Μεγαλύτερη διάρκεια είχαν οι εμπορικές εταιρίες οικογενειακού χαρακτήρα, όπως οι αδελφότητες (*fraterne*), οι οποίες όταν συγκέντρωναν σημαντικό κεφάλαιο και πιο μόνιμη λειτουργία, εξελίσσονταν σε εμπορικούς οίκους³⁰.

4. Οικογένεια Τσιγαρά

4.1. Ζώτος Τσιγαράς

4.1.α. Βιογραφικά στοιχεία

Ο Ζώτος Τσιγαράς καταγόταν από φτωχή οικογένεια των Ιωαννίνων. Αναζήτησε με αποφασιστικότητα μια καλύτερη τύχη σε ξένους τόπους, στους οποίους τον ακολούθησαν αργότερα οι συγγενείς του³¹. Αρχικά δραστηριοποιήθηκε στη Μολδαβία, όπου ο πρίγκιπας Πέτρος ο Κουτσός (1574-1578, 1582-1591) του παραχώρησε τίτλους που δίνονταν μόνο σε Ρουμάνους ευγενείς, καθώς και το χέρι της μοναχοκόρης του. Μετά την πτώση του πεθερού του ο Τσιγαράς εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στη Βενετία στις αρχές του 1594³². Η Βενετία έγινε η βάση για τις εμπορικές του συναλλαγές. Ασχολήθηκε με τις υποθέσεις της

²⁹ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, *Γιαννιώτες*, σσ. 133-134.

³⁰ ό.π., σ. 135.

³¹ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικών Αρχείον», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 11 (1936), σσ. 7, 13.

³² Α. ΡΙΠΠΙΔΙ, «La Chiesa dei Greci di Venezia, punto di riferimento per i rapporti tra Venezia e i Paesi romeni», στο G. A. POPESCU (επιμ.), *Dall'Adriatico al Mar Nero: Veneziani e Romeni, tracciati di storie comuni*, Ρώμη: Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2003, σ. 100 [96-111].

τοπικής ελληνικής κοινότητας και ήταν διαχειριστής της Ελληνικής Εκκλησίας³³. Διετέλεσε γουαρδιάνος τα έτη 1594 και 1595³⁴.

Ο Ζώτος Τσιγάρας εξασφάλισε το μεγαλύτερο μέρος της κληρονομιάς του πεθερού του. Μέσω της καταγραφής αυτής της περιουσίας, που περιλάμβανε πίνακες, ασημικά και έπιπλα, αναδείχθηκε το εσωτερικό ενός βενετικού σπιτιού που κατοικούταν από Μολδαβούς πρόσφυγες. Μέρος αυτών των περιουσιακών στοιχείων χρησιμοποιήθηκε για τη διακόσμηση του ναού του Αγίου Γεωργίου, η κατασκευή του οποίου είχε ξεκινήσει από το 1537. Ο χρονογράφος Ψευδο-Δωρόθεος εκθείαζε τις αρετές, τις ικανότητες και την εντιμότητα του Ζώτου Τσιγαρά³⁵.

4.1.β. Διαθήκη Ζώτου Τσιγαρά

Ο Ζώτος Τσιγάρας συνέταξε τη διαθήκη του στις 2 Απριλίου 1599 όντας ασθενής και κλινήρης. Άφησε χρήματα για την αγορά κτιρίου και τη μετατροπή του σε μοναστήρι Ελληνίδων μοναχών με οικόσημο που θα ανέφερε το όνομά του, τον τόπο καταγωγής του και τον τίτλο ευγενείας του. Στην τραπεζαρία του μοναστηριού επιθυμούσε να ζωγραφιστεί εικόνα που θα απεικόνιζε την Παναγία και τον ίδιο γονυπετή μπροστά της. Στην περίπτωση μη ίδρυσης του μοναστηριού, θα έπρεπε να γίνει διαμοιρασμός των χρημάτων σε μοναστήρια του Αγίου Όρους για την τέλεση μνημοσύνων. Ο Τσιγάρας άφησε χρήματα στην Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, με τον όρο να ταφεί εκεί και να τελούνται μνημόσυνα στη μνήμη του. Κληροδότησε ποσά σε μοναστήρια στα Ιωάννινα, σε ιερείς των Ιωαννίνων, σε νοσοκομεία της Βενετίας, στις Ελληνίδες μοναχές της Βενετίας, για την προίκα ορφανών Ελληνίδων, καθώς και σε υπηρέτες του³⁶.

Ο Τσιγάρας άφησε χρήματα στις τέσσερις θυγατέρες του Παγώνα, Ζαφείρα, Ρωζάνη και Ισαμπέλλα. Όρισε τη σύζυγό του διαχειρίστρια των χρημάτων αυτών και υπεύθυνη για το γάμο των θυγατέρων του με Έλληνες συζύγους. Η σύζυγός του θα λάμβανε τα υπόλοιπα περιουσιακά του στοιχεία, καθώς και την προίκα της ακέραια. Ο Τσιγάρας δήλωσε ότι είχε προβεί στην τακτοποίηση των λογαριασμών με τα αδέρφια του, στα οποία άφησε κάποιο ποσό, με τον όρο να μην ενοχλήσουν τη σύζυγό του. Όρισε ποιος θα πάρει τις επαργυρωμένες

³³ A. FALANGAS, «Post-Byzantine Greek Merchants of the Fifteenth-Seventeenth Centuries», *Journal of the Hellenic diaspora* 33.1&2 (2007), σ. 10 [7-21].

³⁴ Ι. ΒΕΛΟΥΔΟΣ, *Ελλήνων ορθοδόξων αποικία εν Βενετία*²: Φοίνιξ, 1893, σ. 185.

³⁵ PIPIDI, «La Chiesa», σσ. 97, 100.

³⁶ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 5-9, 11-12.

σπάθης του, καθώς και ένα πανωφόρι του κατασκευασμένο με τούρκικη τεχνοτροπία, με αργυρά κουμπιά, δερμάτινη φόδρα και βυσσινί βελούδο³⁷.

Η διαθήκη δημοσιεύτηκε στις 21 Ιουνίου 1599³⁸. Στα χρόνια που ακολούθησαν τον θάνατο του Ζώτου Τσιγαρά, όπως διαπιστώνεται από τα πρακτικά των συνελεύσεων και τις αποφάσεις της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας, έλαβε χώρα μια διαμάχη ανάμεσα στο διοικητικό συμβούλιο της Αδελφότητας και τους εκτελεστές της διαθήκης του που αφορούσε ζητήματα σχετικά με το ταφικό του μνημείο. Η διαμάχη αυτή οδήγησε στην καθυστέρηση της εκτέλεσης της τελευταίας επιθυμίας του διαθέτη³⁹.

4.2. Απόστολος Τσιγαράς

Η διαθήκη του Απόστολου Τσιγαρά συντάχθηκε την 1^η Οκτωβρίου 1625. Ο Τσιγαράς άφησε χρήματα στις ανιψιές του Ρωζάνη και Ισαμπέλλα, καθώς και στη Ζαφειρούλα, κόρη της εκλιπούσας ανιψιάς του Ζαφείρας. Ο Τσιγαράς ανέφερε ότι είχε αναλάβει την ανατροφή των ανιψιών του όταν αυτές έμειναν ορφανές από πατέρα σε μικρή ηλικία. Επιθυμούσε την εκποίηση των περιουσιακών του στοιχείων, την πληρωμή των κληροδοτημάτων και τον διαμοιρασμό των υπόλοιπων χρημάτων σε φτωχούς στη Βενετία⁴⁰.

Άφησε ένα βιβλίο γραμμένο από τον ίδιο στην ελληνική γλώσσα με τον τίτλο «Χρονογράφος, δηλαδή Χρονικά της Σχολής του Αγίου Γεωργίου των Γραικών», με τον όρο να εκδοθεί εντός ενός έτους με την ένδειξη του ονόματός του και της πατρίδας του. Στην περίπτωση μη έκδοσης του βιβλίου ζήτησε την παράδοσή του στο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου Τουρμπανά στα Ιωάννινα, όπου θα ήταν διαθέσιμο στους συγγενείς του. Στους τελευταίους άφησε έναν παλιό πίνακα του 12^{ου} Ξέρξη ηγεμόνα του Ρασσάν. Η διαθήκη δημοσιεύτηκε στις 7 Ιουνίου 1637, ημέρα θανάτου του Απόστολου Τσιγαρά⁴¹.

³⁷ ό.π., σσ. 12-13, 15.

³⁸ ό.π., σ. 16.

³⁹ Κ. Β. ΚΟΡΡΕ, *Τα πρακτικά των συνελεύσεων της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας: Εκλογές και αποφάσεις. Βιβλίο Α' (1558-1601)*, Αθήνα-Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2012, σ. 384· Κ. Β. ΚΟΡΡΕ, *Τα πρακτικά των συνελεύσεων της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας: Εκλογές και αποφάσεις. Βιβλίο Β' (1601-1618)*, Αθήνα-Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2013, σσ. 104-105, 203-204, 285, 317.

⁴⁰ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 21, 24-26.

⁴¹ ό.π., σσ. 26-27.

4.3. Παγώνα Τσιγαρά (σύζυγος Θωμά Φλαγγίνη⁴²) και Ρωξάνη Τσιγαρά

Η Παγώνα Τσιγαρά, πρωτότοκη κόρη του Ζώτου, συνέταξε τη διαθήκη της στις 11 Μαρτίου 1612 στο Ριάλτο. Ήταν έγκυος που πλησίαζε στον τοκετό. Διέταξε τη διαρκή επένδυση ποσού από την προίκα της και την αμοιβή ιερέα για την τέλεση μνημοσύνων από το κέρδος της επένδυσης αυτής. Άφησε χρήματα σε άπορους ασθενείς, στον Αρχιεπίσκοπο Φιλαδελφείας, στη μητέρα της, στην Κασσάνδρα Μέδιτσι και στην υπηρέτρια του σπιτιού της Μαρία⁴³.

Στην περίπτωση που θα πέθαινε χωρίς να αποκτήσει απογόνους, κληρονόμος της θα ήταν ο σύζυγός της Θωμάς Φλαγγίνης. Στην περίπτωση που θα πέθαινε έχοντας αποκτήσει παιδιά, κληρονόμοι της θα ήταν οι γιοι της και διαχειριστής της κληρονομιάς ο σύζυγός της. Αν ο σύζυγός της θα ζούσε περισσότερο από τα παιδιά της, χωρίς αυτά να έχουν αποκτήσει διάδοχο, αυτός θα ήταν κληρονόμος όλης της περιουσίας, εκτός ενός ποσού που θα δινόταν εφάπαξ στη μητέρα της. Η διαθήκη δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό της κατά τον τοκετό στις 12 Ιουνίου 1612 στην ηλικία των 24 ετών⁴⁴.

Η Ρωξάνη ήταν η τρίτη κόρη του Ζώτου Τσιγαρά. Τα έτη 1614 με 1638 το όνομά της εμφανίζεται τακτικά στις εγγραφές της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας. Η Ρωξάνη έγινε μοναχή Ρωμύλα στο μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα στην Κεφαλονιά⁴⁵. Στις 24 Αυγούστου 1617 αιτήθηκε την εισαγωγή της και στη συνέχεια έγινε δεκτή στη μονή Ελληνίδων ευγενών γυναικών του Αγίου Γεωργίου Βενετίας⁴⁶.

5. Επιφάνιος Ηγούμενος

5.1. Ο οίκος των Ηγουμένων

Η έρευνα στο καθολικό βιβλίο του εμπορικού οίκου των Ηγουμένων των ετών 1619-1625 μαρτυρά την εισαγωγή στη Βενετία λαδιού, δερμάτων, πρινοκοκκίου, κεριού, μεταξιού και μάλλινων κουβερτών. Η εταιρεία εξήγε από τη Βενετία κυρίως υφάσματα και σε χαμηλό ποσοστό βιοτεχνικά προϊόντα⁴⁷. Η πιο συχνή διαδρομή που έκαναν οι Ηγούμενοι ήταν από τη Σαγιάδα στη Βενετία μέσω της Κέρκυρας. Ο εμπορικός οίκος των Ηγουμένων ήταν μεσαίος

⁴² Για τον Θωμά Φλαγγίνη βλ. Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Θωμάς Φλαγγίνης και ο Μικρός Ελληνομνήμων», *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. Θ', Αθήνα: Γραφείο δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, 1939, σσ. 5-8.

⁴³ ό.π., σσ. 76-78.

⁴⁴ ό.π., σ. 78 και σημ. 2.

⁴⁵ Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ (επιμ.), *Νέος Ελληνομνήμων* 15 (Σεπτέμβριος 1921), σσ. 305-306.

⁴⁶ Βλ. υποκεφάλαιο Β'.19.

⁴⁷ ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, *Έλληνες*, σ. 134.

βάσει των οικονομικών δεδομένων της Βενετίας, καθώς τα ποσά που διακινούσαν στις συναλλαγές τους δεν ήταν ιδιαίτερα ψηλά, ακόμη και όταν το 1623 τα έσοδα ανέρχονταν περίπου στα 10.000 δουκάτα. Οι Ηγούμενοι εκμίσθωναν φέουδα στην Κέρκυρα και εισέπρατταν τις προσόδους των γαιών που ανήκαν στην κατηγορία της «εμπαραουνίας», έναντι αντιτίμου που πλήρωναν ανά εξάμηνο στον ιδιοκτήτη της. Ήταν μια επένδυση που απέφερε μεγάλα κέρδη, αλλά δύσκολη στη διαχείρισή της, καθώς αναμειγνυόταν με τους οικονομικούς ανταγωνισμούς της τοπικής κοινωνίας. Η μελέτη του καθολικού βιβλίου των ετών 1619-1624 δείχνει επίσης ότι οι χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες (δανεισμός) αποτελούσαν μικρό μέρος της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας του εμπορικού οίκου των Ηγουμένων⁴⁸.

Στις 18 Μαΐου 1625 ο Επιφάνιος Ηγούμενος εξουσιοδοτήθηκε από τους Ηπειρώτες εμπόρους Φώτη Δήμου και Στάθη του Νικολό να παραλαμβάνει τα εμπορεύματα που θα του έστελναν μέσω ξηράς και θάλασσας και στη συνέχεια να τα προωθεί στην ευρωπαϊκή αγορά, αποδίδοντάς τους λογαριασμό σε τακτά χρονικά διαστήματα⁴⁹. Η μεσαία θέση που κατείχε ο οίκος των Ηγουμένων μεταξύ των Βενετών εμπόρων αποδεικνύεται και από το μέγεθος της περιουσίας που άφησε στην Αδελφότητα και σε ευαγή ιδρύματα ο Επιφάνιος Ηγούμενος, ο τελευταίος απόγονος της οικογένειας⁵⁰.

5.2. Διαθήκη Επιφάνιου Ηγούμενου του Εμμανουήλ

Ο Επιφάνιος Ηγούμενος συνέταξε τη διαθήκη του στις 2 Δεκεμβρίου 1647 σε προχωρημένη ηλικία. Επιθυμούσε να ταφεί στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων της Βενετίας, όπου είχε ταφεί ο αδελφός του Γεώργιος, στον τάφο που είχε κατασκευάσει στη συγκεκριμένη εκκλησία⁵¹. Άφησε χρήματα σε φτωχούς, σε ιερείς, στις Ελληνίδες μοναχές της Βενετίας, σε εκκλησίες και μοναστήρια για ανακαινίσεις και επιδιορθώσεις, σε συγγενείς, καθώς και για την προίκα νέων κοριτσιών από καλές αλλά φτωχές οικογένειες των Ιωαννίνων. Επιθυμούσε οι επίτροποι της διαθήκης του να διορίσουν ένα μορφωμένο άτομο ως διδάσκαλο στα Ιωάννινα. Έθεσε τους όρους επιλογής και πληρωμής του διδασκάλου. Επιθυμούσε τον

⁴⁸ ό.π., σσ. 136-139.

⁴⁹ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, «Ηπειρώτες», σ. 439.

⁵⁰ ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, *Έλληνες*, σσ. 138-139.

⁵¹ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 30-31.

διορισμό και άλλου διδασκάλου στην Αθήνα. Η διαθήκη δημοσιεύτηκε στις 7 Απριλίου 1648⁵².

5.3. Η μετά θάνατον καταγραφή της περιουσίας

Η μετά θάνατον καταγραφή της περιουσίας του Επιφάνιου Ηγούμενου αναδεικνύει επιπλέον πτυχές του καθημερινού βίου και του υλικού πλούτου του διαθέτη. Προκύπτουν πληροφορίες για την εσωτερική διάταξη και λειτουργία των χώρων, αλλά και την παράλληλη χρήση της οικίας του ως χώρο διαμονής, εργασίας και βιοτεχνικής παραγωγής. Η καταγραφή των δωματίων οδηγεί στην υπόθεση ότι η οικία Ηγούμενου αποτελούσε ένα ολόκληρο μέγαρο (palazzo) με αρκετά κύρια δωμάτια και πολλούς βοηθητικούς χώρους που συνήθως χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες. Η μεγάλη οικία του Ηγούμενου μπορούσε να φιλοξενήσει επαγγελματικές ή φιλικές συγκεντρώσεις, σχετικές με την οικονομική του δραστηριότητα και τις κοινωνικές του επαφές. Αυτό δικαιολογεί την καταγραφή πολυάριθμων σερβίτσιων, απαραίτητων για γεύματα με πολλούς καλεσμένους⁵³.

Στην οικία εντοπίστηκαν τα εργαλεία του Ηγούμενου, καθώς και πρώτες ύλες για επεξεργασία και μεταποίηση σε εμπορεύσιμα αγαθά. Σε ένα κουτί βρίσκονταν διάφορα ενέχυρα, κυρίως κοσμήματα. Επίσης, βρίσκονταν δυο κουτιά με βάρη για ζύγισμα και χρήματα. Στο μεσοπάτωμα ο Επιφάνιος φύλαγε τις περισσότερες θρησκευτικές εικόνες, οι οποίες ενδεχομένως να αποτελούσαν λατρευτικά αντικείμενα παρά έργα τέχνης⁵⁴.

Ο Επιφάνιος Ηγούμενος διατηρούσε μαύρες φορεσιές ελληνικού τύπου, οι οποίες ίσως να λειτουργούσαν και ως συνδετικοί κρίκοι με την πόλη των Ιωαννίνων, τον τόπο γέννησής του. Τα ενδύματα που καταγράφηκαν ενδεχομένως να ανήκαν στον Ηγούμενο και να αποτελούσαν ένδειξη των ενδυματολογικών του προτιμήσεων. Είναι βάσιμη η υπόθεση ότι η εξωτερική αμφίεση του Επιφάνιου συμβάδιζε με την κοινωνική και οικονομική του θέση, καθώς προτιμούσε ενδύματα κλασικά, από ποιοτικά υφάσματα, διακοσμημένα με γούνα ή δαντέλα, χωρίς υπερβολική πολυτέλεια⁵⁵.

Η διακόσμηση στο εσωτερικό του σπιτιού ήταν απλή. Τα περισσότερα έπιπλα καταγράφηκαν ως παλαιά, στοιχείο που αποδεικνύει τη μακροχρόνια χρήση τους για τις

⁵² ό.π., σσ. 31-32, 34-36, 41.

⁵³ Ο. Κ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Κοινωνία και πολιτισμός του ελληνορθόδοξου κόσμου της Βενετίας τον 17^ο αιώνα: έργα τέχνης και αντικείμενα υλικού βίου από αρχαικές πηγές*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2014, σσ. 122, 205-206.

⁵⁴ ό.π., σσ. 127, 208-209.

⁵⁵ ό.π., σσ. 187, 209-210.

προσωπικές ανάγκες και τις κοινωνικές υποχρεώσεις του κατόχου. Το σύνολο των αγαθών φανερώνει τον ευκατάστατο τρόπο ζωής του Επιφάνιου, χωρίς υπερβολές ή σπατάλες ως προς την κατοχή πολυτελών αντικειμένων. Η εικόνα που σχηματίζεται για τα κινητά αντικείμενα της οικίας του συνάδει με αυτή των άλλων ελληνικών σπιτιών της Βενετίας για την περίοδο του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα. Τα έπιπλα ήταν ξυλόγλυπτα. Δεν καταγράφηκαν πολλά μοντέρνα αγαθά, σαν αυτά που άρχιζαν να εισάγονται και να εμφανίζονται στις οικίες Ελλήνων της Βενετίας μετά τα μέσα του 17^{ου} αιώνα⁵⁶.

6. Πάνος Ιερομνήμονας

6.1. Βιογραφικά στοιχεία

Ο Πάνος Ιερομνήμονας ίδρυσε μια από τις σημαντικότερες οικογενειακές εταιρίες της Βενετίας. Ήλθε στη Βενετία τη δεκαετία του 1630 και εργάστηκε για τον θείο του Επιφάνιο Ηγούμενο. Ο αδελφός του πατέρα του, Ιωάννης Ιερομνήμονας, ενημέρωσε στις 24 Ιουνίου 1646 με επιστολή τον Επιφάνιο Ηγούμενο για τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε η οικογένειά τους στα Ιωάννινα. Επίσης, τον παρακάλεσε να καθοδηγήσει τον Πάνο, ο οποίος είχε παραστρατίσει στη Βενετία, γεγονός που είχε προκαλέσει θλίψη στην οικογένειά του στα Ιωάννινα. Η ζωή και η εργασιακή ηθική του Επιφάνιου Ηγούμενου αποτελούσε πρότυπο για τους Ηπειρώτες εμπόρους που ασκούσαν με επιτυχία το εμπόριο, παρουσιάζοντας την εικόνα του «φρόνιμου πραγματευτή» ως ιδανικού κοινωνικού προτύπου συμπεριφοράς⁵⁷.

Στις 7 Ιουνίου 1672 συνεδρίασε το Συμβούλιο των 40 και αποδέχτηκε την αίτηση του δραγουμάνου του Μεγάλου Βεζύρη στην Κωνσταντινούπολη, Πάνου Ιερομνήμονα, για τη χορήγηση άδειας κατασκευής ταφικού μνημείου στο νεκροταφείο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στο οποίο θα χαράσσονταν το όνομα και το οικοσήμό του⁵⁸.

6.2. Διαθήκη Πάνου Ιερομνήμονα

Στις 18 Σεπτεμβρίου 1691 ο Πάνος Ιερομνήμονας συνέταξε σε μεγάλη ηλικία τη διαθήκη του. Επιθυμούσε την ταφή του στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων της Βενετίας. Διέταξε να δοθούν χρήματα στους φτωχούς, ειδικά στους επαίτες στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου⁵⁹. Όρισε να δοθούν χρήματα σε Λατίνους ιερείς για τη συμμετοχή τους

⁵⁶ ό.π., σ. 211.

⁵⁷ ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, *Έλληνες*, σ. 139.

⁵⁸ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ηπειρώτες*, σ. 27.

⁵⁹ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 111-112.

στην τελετή της κηδείας του και τον διαμοιρασμό χρημάτων σε φτωχούς Ιταλούς. Άφησε χρήματα σε εκκλησίες Ιταλών, σε ιερομόναχους, στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων για τη δημιουργία μιας ζωγραφιάς στο εσωτερικό της, καθώς και σε εφημέριους για την τέλεση μνημοσύνων. Άφησε χρήματα σε νοσοκομεία, σε κουμπάρους και σε υπαλλήλους του. Ο Ιερομνήμονας επιθυμούσε ο Μήχος Ιωάννου, τον οποίο είχε απελευθερώσει στην Αλγερία και πάρει στην υπηρεσία του, να είναι ελεύθερος. Επίσης, απαγόρευσε στους κληρονόμους του να απαιτήσουν χρήματα για την εξαγορά του Ιωάννου, καθώς και για τα έξοδά του για το χρονικό διάστημα που είχε ζήσει στο σπίτι του⁶⁰.

Ο Ιερομνήμονας άφησε χρήματα στα ανίψια του, Νικόλαο και Ιωάννη Πουλημένο, παιδιά της εκλιπούσας αδελφής του Χρυσόθυμης, στην αδελφή του Μπενέτα Καραγιάννη και τον πρώτο του ξάδελφο Λεοντάρη Γλυκή. Παρακάλεσε τον τελευταίο να έχει ειρηνική σχέση με τον αδελφό του Ιωάννη Ιερομνήμονα. Επίσης, άφησε χρήματα στον πρώτο του ξάδελφο Νικόλαο Γλυκή σε ένδειξη αγάπης και για την ανάληψη της ευθύνης της επιτροπείας της διαθήκης, καθώς και στον ανιψιό του Νικόλαο Καραγιάννη, γιο της αδελφής του Μπενέτας, τον οποίο είχε κοντά του ως μαθητευόμενο από την 1^η Μαρτίου 1687 και τον οποίο επίσης όρισε επίτροπο της διαθήκης του. Άφησε χρήματα στον Μητροπολίτη Ιωαννίνων για την τέλεση μνημοσύνων, καθώς και σε ιερείς και ιερομόναχους σε εκκλησίες και μοναστήρια των Ιωαννίνων⁶¹.

Επιπλέον, έδωσε λεπτομερείς οδηγίες για το πώς θα έπρεπε να αξιοποιηθεί και επενδυθεί το κεφάλαιό του. Επιθυμούσε να συνεχιστεί η εμπορική του δραστηριότητα στην Ανατολή με τη δημιουργία μιας συντροφιάς, στην οποία θα επενδυόταν κεφάλαιο 50.000 δουκάτων με έναρξη την 1^η Μαρτίου 1692, στο όνομα των ανιψιών του Νικολάου Πουλημένου και Νικολάου Καραγιάννη. Όρισε βοηθό των ανιψιών του τον Μιχαήλ Ιωάννου και σύμβουλό τους τον ξάδελφό του Νικόλαο Γλυκή. Επιθυμούσε να συνεχιστεί η εμπορική του δραστηριότητα στην Ιταλία, η οποία θα ελεγχόταν από τους κομισάριούς του⁶².

6.3. Η μετά θάνατον καταγραφή της περιουσίας

Η οικία Ιερομνήμονα αποτελούταν από δέκα δωμάτια, κύρια και βοηθητικά. Η απογραφή ξεκίνησε από το υπνοδωμάτιο του διαθέτη στις 19 Νοεμβρίου 1691 και ολοκληρώθηκε τον Φεβρουάριο του 1692. Ο Ιερομνήμονας φύλαγε το σύνολο του

⁶⁰ ό.π., σσ. 113-116.

⁶¹ ό.π., σσ. 117-120.

⁶² ό.π., σσ. 122, 127.

προσωπικού του αρχείου σε μικρό δωμάτιο δίπλα από το υπνοδωμάτιό του, όπου μπορούσε να το ελέγχει καλύτερα και να ανατρέχει ανά πάσα στιγμή για συμβουλές στα οικονομικά και νομικά έγγραφά του⁶³.

Ο Πάνος Ιερομνήμονας είχε πλούσια συλλογή από κοσμήματα και πολύτιμους λίθους, ένδειξη του υψηλού γούστου του και της πολύ καλής οικονομικής του κατάστασης. Η σημαντική οικονομική δραστηριότητα και η εξωστρέφεια του Ιερομνήμονα στο πλαίσιο της πολυεθνικής Βενετίας φαίνεται από το γεγονός ότι οι οφειλέτες του ήταν Βενετοί. Διατηρούσε στο γραφείο του δυο μικρές ζυγαριές χρυσού, προφανώς λόγω της ενασχόλησής του με τον δανεισμό μικροποσών μέσω της κατοχής κοσμημάτων και άλλων πολύτιμων αντικειμένων ως ενέχυρων, αλλά και λόγω των διάφορων χρηματικών του συναλλαγών. Επίσης, διέθετε μεγαλοπρεπή ενδύματα διακοσμημένα με μεγάλης αξίας στοιχεία, σύμφωνα με τη μόδα του τέλους του 17^{ου} αιώνα⁶⁴.

Η οργάνωση του προσωπικού αρχείου του Πάνου Ιερομνήμονα φαίνεται να άρχισε το 1640. Η χρονολογία του τελευταίου εγγράφου ήταν 12 Οκτωβρίου 1691, περίπου ένα μήνα πριν τον θάνατό του στις 14 Νοεμβρίου. Το αρχείο αναδεικνύει τις δραστηριότητες του Ιερομνήμονα και τις οικονομικές δοσοληψίες του με πρόσωπα που κινούνταν μεταξύ Βενετίας, ελληνικών και δαλματικών περιοχών. Επιπλέον, επιβεβαιώνει τον πολυπολιτισμικό επαγγελματικό κύκλο γνωριμιών των Ελλήνων εμπόρων της Βενετίας, πολλοί από τους οποίους πραγματοποιούσαν μεγάλες επενδύσεις σε χερσαίες και θαλάσσιες, διαβαλκανικές και μεσογειακές επιχειρήσεις⁶⁵.

Ο διαθέτης είχε τα περισσότερα από τα πολύτιμα αντικείμενα πλησίον του, εντός του προσωπικού του χώρου, στην κάμαρά του, όπου καταγράφηκαν συνολικά εννέα θρησκευτικές εικόνες. Παρά τη μεγάλων διαστάσεων κατοικία του, ο Ιερομνήμονας είχε στην κατοχή του λίγα έργα τέχνης σε σχέση με άλλους διαθέτες ελληνικής καταγωγής με ίδια κοινωνική και οικονομική επιφάνεια. Πιθανότατα δεν επένδυε σε θρησκευτικές εικόνες το απόθεμά του, αλλά όπως προκύπτει από την καταγραφή, είχε προτίμηση στα κοσμήματα και τα ασημένια μικροτεχνήματα. Πιθανότατα δεν ενδιαφερόταν για την αγορά έργων τέχνης, όπως αποδεικνύει η απουσία πινάκων κοσμικής εικονογραφίας. Το «πόρτεγο» (κύριο δωμάτιο υποδοχής) ήταν λιτό, ίσως διότι απουσίαζε από την οικία μια ενεργή γυναικεία

⁶³ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Κοινωνία*, σσ. 239, 242-243.

⁶⁴ ό.π., σσ. 52-54, 178 και σημ. 426.

⁶⁵ ό.π., σσ. 102-103.

παρουσία, η οποία θα ασχολούταν με τη διακόσμηση και την αγορά μοντέρνων και ίσως περισσότερων επίπλων⁶⁶.

7. Μήχος Ιωάννου

Στη διαθήκη που συνέταξε ο Πάνος Ιερομνήμονας στις 18 Σεπτεμβρίου 1691 στη Βενετία αναφέρθηκε στον Μήχο Ιωάννου, τον οποίο είχε εξαγοράσει στην Αλγερία και πάρει μαζί του στην υπηρεσία του. Ο Μήχος Ιωάννου ζούσε στο σπίτι του από τον Μάρτιο του 1676. Ο Ιερομνήμονας δήλωσε ότι ο Μήχος Ιωάννου ήταν ελεύθερος. Οι κληρονόμοι του δεν θα μπορούσαν να απαιτήσουν από αυτόν χρήματα για την εξαγορά του, τα έξοδά του για το χρονικό διάστημα που βρισκόταν στην υπηρεσία του Ιερομνήμονα, καθώς και για την οικονομική βοήθεια που του είχε προσφέρει ο διαθέτης για να στηρίξει τη μητέρα του και τον αδελφό του Αλέξη, με τον οποίο ο Μήχος διατηρούσε εμπορική συντροφία. Ο Ιερομνήμονας όρισε να δοθούν στον Ιωάννου χρήματα για την εργασία του και για την παραμονή του στην υπηρεσία της οικίας του μέχρι την άφιξη στη Βενετία του αδελφού του Ιωάννη Ιερομνήμονα ή για ένα χρόνο μετά τον θάνατό του. Τα έξοδα διαβίωσής του θα καλύπτονταν από τον διαθέτη. Αν όμως κατά τον θάνατο του διαθέτη ο Ιωάννου είχε ήδη φύγει από το σπίτι του και είχαν τακτοποιηθεί όλες οι μεταξύ τους εκκρεμότητες, το κληροδόστημα θα ακυρωνόταν και ο Ιωάννου θα λάμβανε λιγότερα χρήματα. Ο Ιερομνήμονας επιθυμούσε ο Ιωάννου να είναι βοηθός των ανιψιών του Νικολάου Πουλημένου και Νικολάου Καραγιάννη στη συντροφία που θα συστηνόταν στο όνομά τους μετά τον θάνατό του⁶⁷.

Ο Μιχαήλ Ιωάννου διέγραψε επιτυχημένη σταδιοδρομία ως έμπορος. Ο γάμος του με την Κρητικιά Μαρία Μπον στις 16 Μαρτίου 1706 του απέφερε προίκα 3.000 δουκάτων. Ο Ιωάννου ασχολήθηκε με το εξαγωγικό εμπόριο της βενετικής Πελοποννήσου. Ήταν εγγεγραμμένος στο μητρώο μελών της Αδελφότητας του Αγίου Νικολάου για τα έτη 1704-1724⁶⁸. Ο Μιχαήλ Ιωάννου έλαβε ποσά από το κληροδόστημα του Επιφάνιου Ηγούμενου τα έτη 1702 και 1706 για λογαριασμό οικογενειών από τα Ιωάννινα⁶⁹.

8. Αναστάσιος Λάλος

⁶⁶ ό.π., σσ. 83, 240-241.

⁶⁷ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 116, 127.

⁶⁸ ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, *Έλληνες*, σσ. 131 σημ. 111, 191.

⁶⁹ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 75 σημ. 2, 129.

Ένα παράδειγμα εμπόρου που έμελλε να αποτύχει στις δραστηριότητές του ήταν ο Αναστάσιος Λάλος του Μήχου από τα Ιωάννινα, θείος του Μήχου Ιωάννου⁷⁰. Από τη διαθήκη του Πάνου Ιερομνήμονα, η οποία συντάχθηκε στις 18 Σεπτεμβρίου 1691, προκύπτει ότι ο Λάλος ζούσε και εργαζόταν στο σπίτι του διαθέτη. Ο Λάλος είχε παραβιάσει τη γραπτή συμφωνία που είχε με τον Ιερομνήμονα από τις 24 Μαρτίου 1674, βάσει της οποίας ήταν υποχρεωμένος να δουλεύει αποκλειστικά για λογαριασμό του. Ο Ιερομνήμονας θα απάλλαζε τον Λάλο από την υποχρέωση της συμφωνίας αν ο τελευταίος τακτοποιούσε με δίκαιο τρόπο τους μεταξύ τους λογαριασμούς. Οι πιθανές οφειλές του προς τον Ιερομνήμονα θα εξοφλούνταν με την παραμονή του Λάλου στην υπηρεσία του σπιτιού του διαθέτη για τη φύλαξη των αντικειμένων και των εμπορευμάτων που περιέχονταν σε αυτό, μέχρι την άφιξη στη Βενετία του αδελφού του Ιωάννη ή για έναν χρόνο μετά τον θάνατό του. Στην περίπτωση που ο Λάλος παρέμενε στο σπίτι θα λάμβανε χρήματα και δεν θα επιβαρυνόταν με τα έξοδα της διατροφής του. Σε διαφορετική περίπτωση το κληροδότημα θα ακυρωνόταν και θα του δίνονταν πολύ λιγότερα χρήματα⁷¹.

Ο Λάλος συνέταξε τη διαθήκη του στη Βενετία στις 15 Απριλίου 1707. Σε αυτή ανέφερε ότι τα χρήματα που όφειλε στον ανιψιό του Μήχο Ιωάννου θα εξοφλούνταν από δικούς του οφειλότες. Ο Μήχος Ιωάννου φιλοξενούσε ήδη για δύο χρόνια τον θείο του στο σπίτι του και θα κάλυπτε τα έξοδα για την ταφή του. Ο Λάλος ανέφερε πως δεν είχε άλλο τρόπο να εξοφλήσει το χρέος προς τον ανιψιό του, καθώς είχε πουλήσει όλα τα υπάρχοντά του⁷². Ο Λάλος ήταν στην υπηρεσία του Πάνου Ιερομνήμονα από τον Μάρτιο του 1674. Ο ανιψιός του Μήχος Ιωάννου εισήλθε στην υπηρεσία του Ιερομνήμονα δύο χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 1676⁷³.

9. Οικογένεια Μαρούτση

9.1. Πρώτη και δεύτερη γενιά

Στις 28 Μαρτίου 1638 εμφανίστηκε για πρώτη φορά μέλος της οικογένειας Μαρούτση στη Βενετία. Ο Λάμπρος Μαρούτσης προσέφερε χρήματα για την ενίσχυση της εκκλησίας της Ελληνικής Κοινότητας Βενετίας. Ο Πάνος, γιος του Λάμπρου Μαρούτση, πρωτοστάτησε

⁷⁰ Από το 1683 έως το 1695 ο Λάλος εισέπραττε ως επίτροπος Ιωαννίνων χρήματα για νεανίδες, φτωχούς, φυλακισμένους και άλλα φιλανθρωπικά ιδρύματα των Ιωαννίνων. Στις 3 Μαρτίου 1692 έγινε κουμπάρος σε γάμο μαζί με τον Πάνο Ιερομνήμονα. Βλ. ό.π., σσ. 68, 70, 103, 223.

⁷¹ ό.π., σσ. 116-117.

⁷² Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Μικρός Ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* Η' (Ιούνιος 1959), σ. 473 [468-476].

⁷³ Βλ. υποκεφάλαιο Β'.7.

στην οικονομική ανάπτυξη της οικογένειας. Συνέχισε την εμπορική δραστηριότητα του πατέρα του και πήγε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1652, ενώ στη συνέχεια ταξίδευε συχνά εκεί. Παντρεύτηκε το 1660⁷⁴.

Ο Πάνος Μαρούτσης πιθανότατα μετά τον θάνατο του πατέρα του περίπου το 1671 έφυγε από την Παραμυθιά και εγκαταστάθηκε στα Ιωάννινα, σπουδαίο εμπορικό κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την εποχή εκείνη. Στα Ιωάννινα ανέπτυξε ακόμα περισσότερο την εμπορική συνεργασία των Μαρούτσηδων με Γιαννιώτες εμπόρους που ταξίδευαν συνέχεια, όπως και ο ίδιος, στη Βενετία. Στις 11 Απριλίου 1677 ο Πάνος εκλέχτηκε κυβερνήτης στο διοικητικό συμβούλιο της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας, αξίωμα που θεωρούνταν η δεύτερη θέση στην ιεραρχία μετά από εκείνο του προέδρου⁷⁵. Στις 19 Ιουλίου 1693 ο Πάνος Μαρούτσης έγραψε από τα Ιωάννινα στον συμπέθερό του Νικόλαο Γλυκή που βρισκόταν στη Βενετία, για να ενημερωθεί για την υγεία του αλλά και για τις δουλειές που αφορούσαν τον ίδιο⁷⁶.

9.2. Τρίτη γενιά. Λάμπρος και Σίμωνας Μαρούτσης

9.2.α. Βιογραφικά στοιχεία. Ο Οίκος Μαρούτση

Ο Λάμπρος Μαρούτσης ήλθε στη Βενετία το 1693 και διέμεινε αρκετούς μήνες στο σπίτι του Νικολάου Γλυκή. Επανήλθε στη Βενετία το 1695 και παρέμεινε ως μαθητευόμενος στον εμπορικό οίκο Γλυκή και Στράτη μέχρι το 1698. Το 1699 ήλθε πάλι στη Βενετία, όπου το 1700 άνοιξε εμπορικό κατάστημα με δικούς του πόρους. Μετά από περίπου επτά χρόνια κάλεσε τον αδελφό του Σίμωνα και τον έκανε συνέταιρο και βοηθό του στο κατάστημα που έφερε το όνομά του. Ο πατέρας τους πέθανε το 1713. Το 1717 το κατάστημα πήρε το όνομα και των δύο αδελφών⁷⁷. Τα δύο αδέρφια μεγάλωσαν την επιχείρησή τους. Από αγάπη προς τους αδελφούς τους Αναστασίο και Χριστόδουλο, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει οικογένεια στα Ιωάννινα, παραιτήθηκαν από την πατρική περιουσία και από αυτήν που οι ίδιοι είχαν αποκτήσει στα Ιωάννινα και αρκέστηκαν στην περιουσία που είχαν δημιουργήσει στη Βενετία⁷⁸.

⁷⁴ Β. ΚΟΛΙΟΣ, *Ο Πάνος Μαρούτσης και η συμβολή του στα Ορλωφικά (1768-1774)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1994, σσ. 41-42· ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σ. 314.

⁷⁵ ό.π., σ. 42.

⁷⁶ Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Μικρός Ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* Η' (Ιανουάριος 1959), σσ. 25-26 [17-26].

⁷⁷ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σ. 153.

⁷⁸ ό.π., σ. 154.

Τα έτη 1697, 1703 και 1708 ο ηγούμενος του μοναστηριού του Σωτήρος της Νήσου Ιωαννίνων Γεράσιμος, εξουσιοδότησε τον Λάμπρο Μαρούτση να εισπράξει από το προεδρείο της Ελληνικής Κοινότητας Βενετίας χρήματα που είχε κληροδοτήσει στο μοναστήρι ο Πάνος Ιερομνήμονας. Ο Λάμπρος Μαρούτσης θεωρούνταν άτομο έμπιστο που φρόντιζε για την αποστολή των χρημάτων για τα οποία εξουσιοδοτούταν⁷⁹. Στις 10 Μαρτίου του 1713 ο Λάμπρος Μαρούτσης και ο Νικόλαος Καραγιάννης εκλέχτηκαν στο Συμβούλιο των 40 ως αντιπρόσωποι «της πατρίδας» τους, δηλαδή της ηπειρωτικής Ελλάδας⁸⁰. Ο Λάμπρος διετέλεσε γουαρδιάνος της Αδελφότητας τα έτη 1726, 1732 και 1762, ενώ ο Σίμωνας το 1740⁸¹.

Στις 28 Σεπτεμβρίου 1720 δεκατέσσερις Γιαννιώτες έμποροι απηύθυναν επιστολή σε εγκατεστημένους στη Βενετία εκλεκτούς συμπατριώτες τους. Ένας από τους παραλήπτες της επιστολής ήταν και ο Λάμπρος Μαρούτσης. Οι έμποροι των Ιωαννίνων παρακάλεσαν τους Ηπειρώτες της Βενετίας να ζητήσουν από τη βενετική γερουσία την ανάκληση της απόφασής της σχετικά με τον αντιεμπορικό και ανελεύθερο προξενικό θεσμό της Κέρκυρας. Τους ανέθεσαν να ορίσουν ικανό πρόσωπο για να εκθέσει στα διοικητικά όργανα της Βενετίας το δίκαιο αίτημά τους. Τους ζήτησαν να ασκήσουν ως ομάδα πίεσης την επιρροή τους προς τα κυβερνητικά όργανα για την επιτυχή κατάληξη της υπόθεσής τους που ενδιέφερε και τους ίδιους τους Ηπειρώτες εμπόρους της Βενετίας⁸².

Στις 22 Δεκεμβρίου 1741 ο Σίμωνας ίδρυσε εμπορική συντροφία με τον ανιψιό του Γιαννιώτη τυπογράφο Νικόλαο Γλυκή και συμμετείχε ως κεφαλαιούχος και πιστωτής στην εκδοτική εταιρεία των Γλυκήδων στη Βενετία, καθώς και στο ομώνυμο τυπογραφείο που βρισκόταν πλησίον της εκδοτικής εταιρείας. Στην εταιρεία συμμετείχε και ο Γιαννιώτης Δημήτριος Θεοδοσίου, γιος του Πάνου Θεοδοσίου, πρώτου ξαδέλφου του Σίμονα Μαρούτση. Ο Δημήτριος Θεοδοσίου ίδρυσε αργότερα το τυπογραφείο Θεοδοσίου στη Βενετία⁸³.

Ο Λάμπρος και ο Σίμωνας Μαρούτσης στράφηκαν σε κερδοφόρες μορφές επένδυσης των χρημάτων τους, όπως οι αγοραπωλησίες ακινήτων και οι τραπεζιτικές επιχειρήσεις. Αγόραζαν και πουλούσαν ακίνητα στη Βενετία, αλλά και στις γύρω της περιοχές, όπως στην

⁷⁹ Β. ΚΟΛΙΟΣ, «Πληρεξούσια έγγραφα μοναστηριών της Νήσου Ιωαννίνων προς μέλη της οικογένειας Μαρούτση (1697-1759)», στο Μ. ΓΑΡΙΔΗΣ και Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ (επιμ.), *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Πρακτικά συμποσίου. 700 χρόνια 1292-1992. 29-31 Μαΐου 1992*, Ιωάννινα: Ιερά Μητρόπολη Νήσου Ιωαννίνων, 1999, σσ. 476, 478 [475-492].

⁸⁰ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ηπειρώτες*, σ. 18.

⁸¹ ΒΕΛΟΥΔΟΣ, *Ελλήνων*, σ. 188.

⁸² Ζ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΔΗΣ, «Γιαννιώτες έμποροι και εμπορική πολιτική της Βενετίας (1720-1721)», στο *Χαριστέιο Σεραφείμ Τίκα, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη, 1984, σσ. 487-488 [473-499].

⁸³ ΚΟΛΙΟΣ, *Ο Πάνος Μαρούτσης*, σ. 47.

Πάδοβα και το Τρεβίζο, αλλά και την Ήπειρο, τα Ιωάννινα, την Άρτα και τα γύρω χωριά. Λόγω της οικονομικής τους επιφάνειας έγιναν δανειστές υψηλών ποσών σε Βενετούς ευγενείς αλλά και σε διάφορους εμπόρους που ασκούσαν εμπορική δραστηριότητα στη Βενετία⁸⁴.

9.2.β. Διαθήκη Λάμπρου Μαρούτση

Ο Λάμπρος Μαρούτσης συνέταξε τη διαθήκη του στις 30 Απριλίου 1734. Είχε στην κυριότητά του το πενήντα τοις εκατό της εταιρείας «Λάμπρος και Σίμωνας Αδελφοί Μαρούτση», καθώς και άλλα περιουσιακά στοιχεία. Άφησε χρήματα στον αδελφό του Χριστόδουλο και στα παιδιά του αποθανόντα αδελφού του Αναστασίου στα Ιωάννινα. Κληροδότησε ποσό στον πρώτο του ξάδελφο Πάνο Θεοδοσίου ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για τη στήριξη στον εμπορικό του οίκο και για τη μακροχρόνια φιλία, με την προϋπόθεση ότι θα τακτοποιούνταν οι λογαριασμοί του συνεταιρισμού του Θεοδοσίου με τον αδελφό του Λάμπρου Χριστόδουλο και τους γιους του εκλιπόντα αδελφού του Αναστασίου. Ο Λάμπρος Μαρούτσης επιθυμούσε οι οικογένειες Μαρούτση και Θεοδοσίου να έχουν αρμονικές σχέσεις⁸⁵.

Ο Λάμπρος Μαρούτσης άφησε χρήματα στη σχολή του Μάνου Γκιόλμα στα Ιωάννινα. Η Σχολή του Αγίου Νικολάου και η Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων θα διαχειρίζονταν και θα επένδυαν το κεφάλαιο αυτό σε δημόσια ιδρύματα. Οι γουαρδιάνοι θα χρησιμοποιούσαν τους τόκους του κεφαλαίου για τον διορισμό ενός διδασκάλου διακεκριμένης μόρφωσης, ο οποίος θα είχε την υποχρέωση να διδάσκει στα Ιωάννινα Λογική, Φυσική, Θεολογία, Μαθηματικά, Ελληνικά και Λατινικά⁸⁶.

Ο Λάμπρος Μαρούτσης άφησε χρήματα για τους φτωχούς Έλληνες και για να εξαλειφθεί το φαινόμενο της επαιτείας στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων. Κληροδότησε ποσά σε κουμπάρους του και σε ανθρώπους που ήταν στην υπηρεσία του. Όρισε γενικό κληρονόμο και μοναδικό επίτροπο της περιουσίας του τον αδελφό του Σίμωνα. Αν ο Σίμωνας θα πέθαινε χωρίς γιους, γεννημένους εντός νόμιμου γάμου, επίτροποι θα ήταν

⁸⁴ ό.π., σ. 45.

⁸⁵ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 152-157.

⁸⁶ ό.π., σσ. 157-158· Για τον Μάνο Γκιόλμα και το κληροδότημά του βλ. C. LUCA, «Aspetti riguardanti i traffici mercantili e la circolazione del denaro tra Venezia, Costantinopoli e i principati romeni nei secoli XVI-XVIII», στο C. LUCA και G. MASI (επιμ.), *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi interscambiati tra Stati e civiltà (1300-1700)*, Βραϊλά-Βενετία: Museo di Brăila. Istros Editrice, 2007, σσ. 251-252 [247-284]· ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 93-98, 101.

οι γιοι του εκλιπόντα αδελφού τους Αναστασίου. Ο Σίμωνας θα έκρινε ποιος από τους ανιψιούς θα ήταν κατάλληλος και ικανός να αναλάβει τη διαδοχή. Αν οι γιοι του Αναστασίου δεν θα αποκτούσαν αρσενικούς απογόνους, οι διάδοχοι θα ήταν οι γιοι του αδελφού τους Χριστόδουλου και οι αρσενικοί διάδοχοι αυτών. Ο Σίμωνας πάλι θα έκρινε ποιος θα ήταν άξιος να εγκατασταθεί στην οικία τους⁸⁷.

Στις 25 Σεπτεμβρίου 1737 ο Λάμπρος πρόσθεσε κείμενο στη διαθήκη του. Η βασική αλλαγή έγινε λόγω του θανάτου του Ανδρέα, ενός από τους γιους του αποθανόντα αδελφού τους Αναστασίου. Αν ο Σίμωνας θα πέθαινε χωρίς νόμιμους γιους, το μισό της περιουσίας θα περιερχόταν στον αδελφό τους Χριστόδουλο ή στους γιους του. Θα επιλεγόταν ο γιος του ενός ή του άλλου αδελφού που θα ήταν ικανός να αναλάβει τον οίκο Μαρούτση. Ο Λάμπρος δήλωσε βέβαιος ότι ο Σίμωνας θα αποφάσιζε με ωριμότητα. Η διαθήκη δημοσιεύτηκε στις 31 Μαρτίου 1739⁸⁸.

9.2.γ. Διαθήκη Σίμονα Μαρούτση

Ο Σίμωνας Μαρούτσης συνέταξε τη διαθήκη του στις 21 Ιανουαρίου 1744 λόγω επιδείνωσης της ασθένειάς του. Άφησε χρήματα σε φτωχούς, εφημέριους, νοσοκομεία και ανθρώπους που τον υπηρετούσαν. Διέταξε να συσταθεί μετά τον θάνατό του μια διαδοχή υπέρ των πρωτότοκων αρρένων ύψους 100.000 δουκάτων. Τα χρήματα θα επενδύονταν με ασφάλεια. Η επένδυση θα ήταν διαρκής και τα κέρδη της θα μοιράζονταν ο αδελφός του Χριστόδουλος Μαρούτσης και ο ανιψιός του Πάνος Μαρούτσης του Αναστασίου⁸⁹.

Κληρονόμοι όλης της περιουσίας του θα ήταν ο αδελφός του Χριστόδουλος και ο ανιψιός του Πάνος, γιος του αδελφού του Αναστασίου. Συνέστησε στους κληρονόμους του να έχουν πάντα αρμονικές σχέσεις μεταξύ τους όπως είχε και ο ίδιος με τον αδελφό του Λάμπρο. Στις 15 Ιουλίου 1747 ο Σίμωνας διπλασίασε το ποσό της διαδοχής, το οποίο έφτασε τις 200.000 δουκάτα. Η διαθήκη δημοσιεύτηκε στις 23 Ιουλίου 1747 με τον θάνατό του⁹⁰.

9.3. Η τέταρτη γενιά Μαρούτση

9.3.α. Τα παιδιά του Αναστασίου και του Χριστόδουλου Μαρούτση

⁸⁷ ό.π., σσ. 159, 162-163.

⁸⁸ ό.π., σσ. 164, 169-170.

⁸⁹ ό.π., σσ. 170-172.

⁹⁰ ό.π., σσ. 173-175.

Οι Μαρούτσηδες της τέταρτης γενιάς άρχισαν να συμμετέχουν στις οικονομικές δραστηριότητες της οικογένειας Μαρούτση. Πρόκειται για τους γιους του Αναστασίου και του Χριστόδουλου. Οι πρωτότοκοι, δηλαδή ο Ζαχαρίας Μαρούτσης του Χριστόδουλου και ο Πάνος Μαρούτσης του Αναστασίου, πήγαν στη Βενετία για να μάθουν τη δουλειά κοντά στους θείους τους Λάμπρο και Σίμωνα. Το 1738 ο Πάνος και ο Ζαχαρίας Μαρούτσης εγγράφηκαν στα μητρώα της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας και μετά τον θάνατο του θείου τους Λάμπρου στις 30 Μαρτίου 1739 άρχισαν να βοηθούν τον θείο τους Σίμωνα στη διοίκηση του εμπορικού οίκου «Λάμπρος και Σίμωνας Αδελφοί Μαρούτση». Μετά τον θάνατο του Σίμωνα στις 22 Ιουλίου 1747 τη διοίκηση των οικονομικών εταιρειών της οικογένειας Μαρούτση στη Βενετία ανέλαβαν από κοινού ο Πάνος Μαρούτσης του Αναστασίου και ο ξάδελφός του Ζαχαρίας του Χριστόδουλου⁹¹.

Ο Ζαχαρίας πέθανε στη Βενετία στις 5 Ιανουαρίου 1752 και ο πατέρας του Χριστόδουλος έστειλε ως αντικαταστάτη του τον δευτερότοκο γιο του Πάνο. Στις 10 Μαρτίου 1753 ο Πάνος Μαρούτσης του Χριστόδουλου εγγράφηκε στα μητρώα της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας και στις 22 Μαΐου εκλέχτηκε στο αξίωμα του κυβερνήτη. Από την εκλογή του Πάνου Μαρούτση το 1677 έως την εκλογή του εγγονού του το 1753, αρκετοί Μαρούτσηδες κατέλαβαν ανώτερες και ανώτατες θέσεις στο διοικητικό συμβούλιο της Αδελφότητας⁹².

9.3.β. Τα αδέλφια Πάνος, Κωνσταντίνος και Λάμπρος Μαρούτση του Χριστόδουλου

Μετά τον θάνατο του Χριστόδουλου στα Ιωάννινα στις 30 Μαΐου 1754 και τη δολοφονία του Πάνου Μαρούτση του Αναστασίου στη Βενετία στις 23 Φεβρουαρίου 1756, η τεράστια περιουσία των Μαρούτσηδων περιήλθε στην κατοχή των γιων του Χριστόδουλου. Ο Πάνος, μετά τον θάνατο του πατέρα του Χριστόδουλου, κάλεσε τους μικρότερους αδελφούς του Κωνσταντίνο και Λάμπρο στη Βενετία για να συνεχίσουν τις οικονομικές δραστηριότητες της οικογένειας⁹³.

Στις 22 Απριλίου 1759 ο ηγούμενος του μοναστηριού του Σωτήρος της Νήσου Ιωαννίνων Παΐσιος παρακάλεσε σε επιστολή του τους αδελφούς Πάνο και Κωνσταντίνο Μαρούτση του Χριστόδουλου να αποστείλουν στα Ιωάννινα τα χρήματα που δικαιούταν το μοναστήρι από τα κληροδοτήματα στη Βενετία. Ο ηγούμενος υπενθύμισε στους αδελφούς

⁹¹ ΚΟΛΙΟΣ, *Ο Πάνος Μαρούτσης*, σσ. 46-47.

⁹² ό.π., σσ. 48-49.

⁹³ ό.π., σ. 49.

Μαρούτση ότι οι δυο τους πάντα φρόντιζαν για το συγκεκριμένο μοναστήρι, γιατί γνώριζαν τα όσα υπέμεναν οι μοναχοί του από τους Τούρκους⁹⁴.

Στις 11 Ιουνίου 1764 τα τρία αδέρφια τιμήθηκαν από την αυτοκράτειρα Μαρία Θηρεσία της Αυστρίας με τον τίτλο του μαρκησίου. Μετά τον διορισμό του Πάνου Μαρούτση ως επιτετραμμένου της Ρωσίας στη Βενετία, τα αδέρφια του Κωνσταντίνος και Λάμπρος, εκπροσωπώντας και τον ίδιο τον Πάνο, κατέθεσαν από κοινού αίτηση στο Κολλέγιο (βενετικό όργανο που υπόκειτο στη Σύγκλητο της Βενετίας) στην οποία ζητούσαν την απαλλαγή τους από την καταβολή του φόρου που πλήρωναν όσοι διατηρούσαν εμπορικούς οίκους στη Βενετία. Ως δικαιολογία χρησιμοποίησαν το γεγονός ότι από το 1762 είχαν διακόψει τις εμπορικές επιχειρήσεις. Η βενετική κυβέρνηση με αποφάσεις της στις 14 και 26 Απριλίου 1768 απάλλαξε τους Μαρούτσηδες από την καταβολή φόρων. Στη συνέχεια η οικογένεια ασχολήθηκε με επενδύσεις σε ακίνητα και με τραπεζιτικές υποθέσεις⁹⁵.

Την 1^η Μαρτίου 1776 οι μαρκήσιοι κατέθεσαν αίτηση στη Σχολή του Αγίου Νικολάου των Ελλήνων, η οποία είχε ως θέμα το ποσό που είχε κληροδοτήσει ο θείος τους Λάμπρος Μαρούτσης το 1734 για την αμοιβή δασκάλου στο ιεροσπουδαστήριο του Μάνου Γκιόλμα στα Ιωάννινα. Ο εκλιπώντας Σίμωνας Μαρούτσης είχε προχωρήσει σε μεγαλύτερη επένδυση οικοδομώντας με δικά του έξοδα ένα νέο ιεροσπουδαστήριο στα Ιωάννινα, με κατάλληλη κατοικία για τον διδάσκαλο και τους μαθητές, καθώς και με όλες τις υπηρεσίες για τη φιλοξενία του διδασκάλου και την πληρωμή του μισθού του. Μετά τον θάνατο του Σίμονα οι κληρονόμοι πλήρωναν τον διορισμένο για λίγα χρόνια στη σχολή διδάσκαλο αιδεσιμότατο Ευγένιο Βούλγαρη, μέχρι που αυτός αναχώρησε από τα Ιωάννινα. Μετά την αναχώρηση του δεν είχε βρεθεί διδάσκαλος με τα προσόντα που είχε ορίσει ο διαθέτης. Τα ανίψια του Σίμονα είχαν προχωρήσει στην επένδυση του κληροδοτήματος του Λάμπρου για την είσπραξη των τόκων του και την κάλυψη της αμοιβής του δασκάλου, όπως προβλεπόταν στη διαθήκη του. Τα αδέρφια Μαρούτση παρακάλεσαν τη Σχολή να κάνει δεκτό το αίτημά τους για την εκτέλεση της βούλησης του θείου τους Λάμπρου. Η αίτηση έγινε αποδεκτή. Στις 6 Μαρτίου 1789 τα αδέρφια Μαρούτση επανήλθαν με νέα παράκληση για την επένδυση των εισπραχθέντων τόκων του κεφαλαίου. Το 1797 η Βενετία καταλήφθηκε από τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη, ο οποίος κατάσχεσε τα κληροδοτήματα των διαφόρων ευεργετών⁹⁶.

⁹⁴ ΚΟΛΙΟΣ, «Πληρεξούσια έγγραφα», σσ. 483-484· Χ. Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ηπειρώτες*, σ. 35.

⁹⁵ ΚΟΛΙΟΣ, *Ο Πάνος Μαρούτσης*, σσ. 49, 52-53.

⁹⁶ ό.π., σσ. 184-187.

9.3.γ. Πάνος Μαρούτσης του Χριστόδουλου

Τον Μάρτιο του 1768 η Μεγάλη Αικατερίνη της Ρωσίας αποφάσισε να ασκήσει πιο δυναμική πολιτική στα Βαλκάνια και την Ιταλία, διορίζοντας τον Πάνο Μαρούτση του Χριστόδουλου επιτετραμμένο της στη Βενετία και στα άλλα ιταλικά κράτη. Οι λόγοι που οδήγησαν την Αικατερίνη σε αυτή την επιλογή ήταν δύο. Ο πρώτος είχε να κάνει με τον μεγάλο κύκλο γνωριμιών και επιρροών του Μαρούτση σε μια ευρύτατη γεωγραφική περιοχή όπως ήταν η Βαλκανική και η Ιταλική Χερσόνησος. Ο δεύτερος λόγος ήταν η μεγάλη οικονομική επιφάνεια του Πάνου Μαρούτση και οι σχέσεις του με οικονομικό-τραπεζικούς και πιστωτικούς παράγοντες σε ευρωπαϊκές πόλεις, όπως τα ιταλικά κρατίδια, το Άμστερνταμ και η Βιέννη. Η οικονομική δύναμη και οι διασυνδέσεις του Μαρούτση μπορούσαν να στηρίζουν οικονομικά μια πιθανή στρατιωτική επιχείρηση εναντίον των Τούρκων από την πλευρά της Μεσογείου, όπως είχε εισηγηθεί άλλωστε και ο ίδιος⁹⁷.

Από το 1764 έως το 1768 ο Πάνος Μαρούτσης πήγε σε πολλές χώρες της Ευρώπης, όπου συναντήθηκε με τους ίδιους τους ηγεμόνες τους. Ο διπλωμάτης Αντόνιο Νοβέλι Τριφόνι θεωρούσε πως ο Μαρούτσης πραγματοποιούσε αυτά τα ταξίδια για να εξασφαλίσει τίτλους ευγενείας και να ανέλθει κοινωνικά, διότι η καταγωγή του ήταν ταπεινή. Επίσης, τον επέκρινε για ματαιοδοξία και υπεροπτική συμπεριφορά⁹⁸. Ο Λεονάρδος Καπετανάκης ανέφερε σε επιστολή του το 1768 προς τον Τσέζαρε Μπεκαρία για τον Πάνο Μαρούτση: «Εκείνοι που δεν τον ζηλεύουν και εκείνοι που δεν θέλουν τίποτα από αυτόν, τον θεωρούν ευγενικό και αριστοκράτη»⁹⁹.

Ο Πάνος Μαρούτσης μετείχε ενεργά στη σύλληψη και την οργάνωση της ιδέας της εξέγερσης κατά των Τούρκων, που ήταν γνωστή με το όνομα *Ορλωφικά*, η οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τον πρώτο επί Αικατερίνης Β' ρωσοτουρκικό πόλεμο (1768-1774). Στα *Ορλωφικά* συμμετείχαν πολλοί Έλληνες, πιστεύοντας ότι οι ομόδοξοί τους Ρώσοι θα τους βοηθούσαν στην απελευθέρωσή τους από τους Τούρκους. Ο Πάνος Μαρούτσης ανέλαβε τη δύσκολη αποστολή να πείσει τη Βενετία να βοηθήσει τη Ρωσία στον πόλεμο κατά των Τούρκων. Η Βενετία όμως βρισκόταν στην τελευταία φάση της παρακμής της και, γνωρίζοντας τις αδυναμίες της, δεν τόλμησε να αλλάξει την πολιτική ουδετερότητας που είχε ακολουθήσει από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Ο Μαρούτσης βοήθησε σημαντικά και με πολλούς τρόπους στην προετοιμασία της εξέγερσης. Δεν συμμετείχε ο ίδιος στη διεξαγωγή

⁹⁷ ό.π., σσ. 37, 41.

⁹⁸ ό.π., σσ. 50-51.

⁹⁹ I. DI SALVO, «Leonardos Kapetanakis corrispondente di Beccaria e di Frisi», *The Gleaner* 18 (1986), σσ. 185-186, 193-194 [185-218].

των επιχειρήσεων, καθώς ήταν στη Βενετία, επομένως δεν ευθυνόταν για την κακή έκβασή της. Ευθυνόταν όμως για τα στρατιωτικά και οργανωτικά λάθη που έγιναν κατά τη φάση της προετοιμασίας της εξέγερσης, για την υπερεκτίμηση των δυνατοτήτων του κοινού ελληνορωσικού αγώνα και την υπερβολική αισιοδοξία για την έκβασή του¹⁰⁰.

Στις 20 Φεβρουαρίου 1846 πέθανε από αποπληξία στην ηλικία των 61 ετών ο γεννημένος στη Μόσχα Κωνσταντίνος Μαρούτσης, γιος του μαρκησίου Πάνου Μαρούτση και της πριγκίπισσας Ζωής Γκίκα. Ήταν κτηματίας, μαρκήσιος, ιππότης και «τσιαμπελάνος» (αξιωματούχος που στις σύγχρονες αυλές ήταν υπεύθυνος για τα διαμερίσματα και το θησαυροφυλάκιο του βασιλιά) της Αυτού Μεγαλειότητας του Αυτοκράτορος πασών των Ρωσιών και Ταξιάρχης του Αγίου Ιωάννου Ιεροσολύμων. Πέθανε άγαμος. Κατοικούσε στη Βενετία, στη συνοικία Μπράγορα αρ. 3394, στο μέγαρο των Μαρούτσηδων. Ο Κωνσταντίνος είχε παραιτηθεί από κάθε φιλοδοξία και αφιερωθεί σε φιλανθρωπίες. Είχε στην κατοχή του ένα από τα μέγαρα των Procuratie Vecchie της πλατείας του Αγίου Μάρκου. Ένα υπόστεγο και μια αυλή που βρίσκονται εκεί φέρουν το όνομα Μαρούτση¹⁰¹.

Οι Μαρούτσηδες αγόρασαν το 1725 μια απλή αγροικία κτισμένη τον 16^ο αιώνα στο χωριό Λεβάντα (Πιομπίνο Ντέζε), λίγα χιλιόμετρα έξω από τη Βενετία. Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα οι αδελφοί Λάμπρος, Πάνος και Κωνσταντίνος Μαρούτσης την επέκτειναν, τη διακόσμησαν και τη μετέτρεψαν σε αρχιτεκτονικό κόσμημα. Η αίθουσα χορού κοσμείται με τοιχογραφίες με επεισόδια από τη ζωή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, έργο του ζωγράφου του 18^{ου} αιώνα Τζιαμπατίστα Κροζάτο. Οι Μαρούτσηδες παρέμειναν ιδιοκτήτες της βίλας έως το 1847, χρονιά που ο Ρώσος πρίγκιπας Σεργκέι Σουμαρόκοφ, σύζυγος της Αλεξάνδρας, κόρης του Πάνου Μαρούτση, που είχε λάβει ως προίκα τη βίλα, την έχασε στα χαρτιά¹⁰².

10. Η οικογένεια των Γλυκήδων. Έμποροι και τυπογράφοι

10.1. Ο εμπορικός οίκος των Γλυκήδων

Όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες τυπογράφοι και βιβλιοπώλες στη Βενετία, ο Σάρος και ο Θεοδοσίου, έτσι και οι Γλυκήδες ήταν αρχικά έμποροι και μετανάστευσαν στη Βενετία για να εξασκήσουν την εμπορική τους δραστηριότητα. Ο εμπορικός οίκος των Γλυκήδων συστήθηκε

¹⁰⁰ ΚΟΛΙΟΣ, *Ο Πάνος Μαρούτσης*, σσ. 347, 358.

¹⁰¹ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία», σ. 178· G. TASSINI, *Curiosità Veneziane ovvero Origini delle denominazioni stradali di Venezia*, τ. 2, Βενετία: Gio. Cecchini, 1863, σ. 38· Για την ερμηνεία της λέξης «Τσιαμπελάνος» βλ. λήμμα «ciambellano» στο *Treccani vocabolario*, <https://www.treccani.it/vocabolario/ciambellano/> (πρόσβαση στις 14.11.2024).

¹⁰² Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Η οικογένεια Μαρούτση στη Βενετία», *Η Καθημερινή* (2.07.2006), <https://www.kathimerini.gr/culture/255775/h-oikogeneia-maroytsi-sti-venetia/> (πρόσβαση στις 17.04.2024).

από τα τρία αδέρφια, Λεοντάρη, Δημήτριο και Νικόλαο, περίπου το 1650. Το 1673 ο Νικόλαος ήταν ο μοναδικός ιδιοκτήτης της επιχείρησης. Ο Νικόλαος δύο χρόνια πριν είχε ιδρύσει δικό του τυπογραφείο¹⁰³.

Οι Γλυκήδες ως έμποροι ασχολούνταν κυρίως με παραγγελίες και με εισαγωγές και εξαγωγές. Εισήγαν στη Βενετία τα προϊόντα των ελληνικών τουρκοκρατούμενων και βενετοκρατούμενων περιοχών. Οι εισαγωγές γίνονταν από τα Επτάνησα, την πατρίδα τους τα Ιωάννινα, την Πελοπόννησο, τη Σόφια, τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη. Εξήγαν βενετικά και ευρωπαϊκά βιοτεχνικά προϊόντα στις τουρκοκρατούμενες περιοχές και στα Επτάνησα. Για τα μεγέθη της εποχής εκείνης ο εμπορικός οίκος των Γλυκήδων ήταν μια πολύ μέτρια επιχείρηση. Αποτελούσε μια αξιόλογη συγκέντρωση κεφαλαίου ως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα μόνο σε σχέση με την κλειστή αγροτική οικονομία των τουρκοκρατούμενων ελληνικών περιοχών. Η δραστηριότητά τους απαιτούσε ένα πυκνό δίκτυο εμπορικών αντιπροσώπων στις ελληνικές πόλεις όπου δραστηριοποιούνταν. Στην ιδιαίτερή τους πατρίδα τα Ιωάννινα οι αντιπρόσωποι ήταν κυρίως μέλη της οικογένειάς τους. Το βιβλίο ήταν ένα από τα εμπορεύματα που διακινούνταν μέσω αυτού του δικτύου. Η πρώτη διεύθυνση των Γλυκήδων στη Βενετία ήταν Φονταμέντα ντι Σαν Λορέντζο, αριθμ. 9. Εκεί ήταν αρχικά η κατοικία και το εμπορικό κατάστημα και εκεί εγκαταστάθηκε αργότερα το τυπογραφείο και το βιβλιοπωλείο¹⁰⁴.

10.2. Νικόλαος Γλυκής (ο πρεσβύτερος)

10.2.α. Βιογραφικά στοιχεία. Πρώτη περίοδος λειτουργίας του τυπογραφείου

Ο ιδρυτής της οικογενειακής επιχείρησης των Γλυκήδων στη Βενετία ήταν ο Νικόλαος Γλυκής (ο πρεσβύτερος) του Μιχαήλ και της Λάμπρας. Γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1616 και ήλθε στη Βενετία το 1644. Στη Βενετία είχε εγκατασταθεί πιθανότατα ένα χρόνο πριν ο αδελφός και συνέταιρός του στην επιχείρηση Δημήτριος. Ο Νικόλαος παντρεύτηκε τη Χάιδω, αδελφή του Γιαννιώτη κληρικού και λογίου Γεωργίου Σουγδουρή, με την οποία δεν απέκτησε παιδιά. Πέθανε στις 30 Δεκεμβρίου 1693 στη Βενετία¹⁰⁵.

¹⁰³ ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Το ελληνικό τυπογραφείο*, σ. 20.

¹⁰⁴ ό.π., σσ. 21-22, 53.

¹⁰⁵ ό.π., σ. 17. Σε τρεις επιστολές που απέστειλε ο εμπορικός οίκος Ρόζα από την Κωνσταντινούπολη προς τον Νικόλαο Γλυκή (1677-1683), παρουσιάζεται το εμπόριο ελληνικών βιβλίων μεταξύ Βενετίας και Κωνσταντινούπολης, τα άτομα που συμμετείχαν, οι τρόποι συναλλαγής, καθώς και η κυκλοφορία των εκδόσεων. Βλ. Α. ΤΖΑΒΑΡΑ ΜΑΡΤΙΝΑΤΟ, «Imprenditore e tipografo. Tre lettere inedite degli agenti Rosa da Costantinopoli a Nicolò Glykis (1677-1683)», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), σσ. 361-377.

Στις 28 Νοεμβρίου 1670 ο Νικόλαος Γλυκής αιτήθηκε την εγγραφή του στη συντεχνία των τυπογράφων και αυτή έγινε δεκτή, παρόλο που δεν πληρούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις. Αυτό ίσως συνέβη διότι ο Γλυκής ήταν ιδιοκτήτης ενός εξοπλισμένου τυπογραφείου και είχε την οικονομική δυνατότητα να καταβάλει το μεγάλο ποσό που απαιτούταν για την εγγραφή του. Ο Νικόλαος επιθυμούσε να έχει το μονοπώλιο στην παραγωγή ελληνικών βιβλίων στη Βενετία και ιδιαίτερα αυτών με θρησκευτικό και εκκλησιαστικό περιεχόμενο. Στις 15 Ιουλίου 1671 υπέβαλε στη Σύγκλητο αίτηση για να αναλάβει την επανέκδοση των ελληνικών λειτουργικών βιβλίων σε νέα βελτιωμένη εκτέλεση. Προκειμένου να καλύψει το κόστος αυτής της προσπάθειας, ζήτησε από τη Σύγκλητο να του παραχωρηθεί το αποκλειστικό προνόμιο διάρκειας εικοσιπέντε ετών για την έκδοση των οκτώ σημαντικότερων λειτουργικών βιβλίων της ελληνορθόδοξης εκκλησίας. Οι μονοπωλιακές αξιώσεις του Γιαννιώτη τυπογράφου προκάλεσαν τις αντιδράσεις συναδέλφων του. Το αίτημά του δεν έγινε δεκτό¹⁰⁶.

Ο Νικόλαος Γλυκής ήταν εγγεγραμμένος στην Αδελφότητα από τις 3 Μαΐου 1647 και κατέβαλε τη συνδρομή του έως το 1693¹⁰⁷. Διετέλεσε γουαρδιάνος της Αδελφότητας τα έτη 1667, 1676 και 1686¹⁰⁸. Η δραστηριότητα του τυπογραφείου κατά την πρώτη περίοδο λειτουργίας του υπό τη διεύθυνση του ιδρυτή της Νικολάου Γλυκή (1670-1693) θεωρείται πετυχημένη. Το τυπογραφείο παρήγαγε αυτήν την περίοδο 106 εκδόσεις, αριθμός σημαντικός για τα δεδομένα της εποχής. Μετά τον θάνατο του ιδρυτή του στις 30 Δεκεμβρίου 1693 το τυπογραφείο και η υπόλοιπη επιχείρηση Γλυκή διένυσε μια περίοδο μεγάλης κρίσης¹⁰⁹.

10.2.β. Η διαθήκη του Νικολάου Γλυκή

Ο Νικόλαος συνέταξε τη διαθήκη του στις 30 Δεκεμβρίου 1693. Άφησε στη σύζυγό του Χάιδω ετήσιο εισόδημα τριακοσίων δουκάτων για την κάλυψη των εξόδων της, καθώς και έπιπλα, σκεύη και λευκά είδη, τα οποία μετά τον θάνατό της θα δινόντουσαν στους κληρονόμους του. Διέταξε οι κληρονόμοι του να καλύψουν τα έξοδα για την τέλεση των μνημοσύνων που θα πραγματοποιούσε η Χάιδω κατά τη διάρκεια του έτους. Διέταξε τη Χάιδω να αφήσει το κτήμα στη Βελτισία Ιωαννίνων στον γιο του και στα εγγόνια του. Η Χάιδω θα είχε την αποκλειστική κυριότητα των χρυσαφικών, των ασημικών και των ρούχων

¹⁰⁶ ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Το ελληνικό τυπογραφείο*, σσ. 24-27.

¹⁰⁷ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ηπειρώτες*, σ. 19.

¹⁰⁸ ΒΕΛΟΥΔΟΣ, *Ελλήνων*, σ. 187.

¹⁰⁹ ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Το ελληνικό τυπογραφείο*, σ. 28.

της. Αν κάποιος θα στρεφόταν εναντίον της, αυτή θα μπορούσε να εκποιήσει μέρος του κληροδοτήματός της για να καλύψει τα έξοδα διαβίωσής της¹¹⁰. Ο Νικόλαος Γλυκής όρισε τον γιο του Μιχαήλ κληρονόμο του στην υπόλοιπη περιουσία του. Δήλωσε ότι αν η Χάιδω θα παντρευόταν εκ νέου, θα λάμβανε μόνο εκατό δουκάτα εφάπαξ και θα έχανε το κληροδότημα και όλα όσα της είχε αφήσει¹¹¹.

10.3. Χάιδω Γλυκή

10.3.α. Αλληλογραφία με Γεώργιο Σουγδουρή και διαμάχη με Μιχαήλ Γλυκή

Η Χάιδω Γλυκή εμφανίζεται στον κατάλογο των ευεργετών (Παρρησία) του ναού του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας με καταγωγή από τα Ιωάννινα¹¹². Στις 7 Οκτωβρίου 1684 παρουσιάστηκε οικειοθελώς στον Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελέτιο και στους Πρεσβύτερους και δήλωσε ότι θα μεταβίβαζε στον αδελφό της Γεώργιο Σουγδουρή την εδαφική έκταση στο χωριό Βελτσίστα Ιωαννίνων που αποτελούσε μέρος της προίκα της. Ο Σουγδουρής θα απολάμβανε, μαζί με τη μητέρα του και την άλλη του αδελφή, τους καρπούς της έκτασης αυτής. Κανείς δεν θα μπορούσε να φέρει αντιρρήσεις στην απόφαση αυτή¹¹³.

Πληροφορίες για τη Χάιδω Γλυκή και την προβληματική σχέση που είχε με τον προγονό της Μιχαήλ αντλούνται από επιστολές που της απέστειλε ο αδελφός της Γεώργιος Σουγδουρής από τα Ιωάννινα. Οι επιστολές γράφτηκαν από τον Φεβρουάριο του 1694 έως τον Οκτώβριο του 1703. Ο Σουγδουρής μετά τον θάνατο του Νικολάου Γλυκή ρώτησε την αδελφή του αν αυτή επιθυμούσε να παραμείνει στη Βενετία ή να επιστρέψει στα Ιωάννινα για να ζήσει με τους συγγενείς της. Τη συμβούλεψε να έχει ειρηνική σχέση με τον προγονό της. Ζήτησε αντίγραφο της διαθήκης του εκλιπόντα συζύγου της για να γνωρίζει όλες τις λεπτομέρειες. Ο Σουγδουρής επιθυμούσε να οριστεί από την αδελφή του επίτροπος για το κτήμα της Βελτσίστας και να καλύψει με αυτόν τον τρόπο τα έξοδα διαβίωσης του ανιψιού τους και της μητέρα τους. Επέμεινε η αδελφή του να μην υποχωρήσει σε αυτό το περιουσιακό στοιχείο¹¹⁴.

Ο Σουγδουρής θεωρούσε ότι ο εκλιπώντας γαμπρός του είχε εξασφαλίσει οικονομικά την αδελφή του, γι' αυτό τη συμβούλεψε να μην απαιτήσει περισσότερα από όσα της

¹¹⁰ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Η οικογένεια των Γλυκήδων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 10 (1935), σσ. 23, 28 [1-52].

¹¹¹ *ό.π.*, σσ. 26, 28.

¹¹² ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ηπειρώτες*, σσ. 12-13.

¹¹³ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Η οικογένεια των Γλυκήδων», σ. 30.

¹¹⁴ Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ, «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7 -1725): Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή, τη διδασκαλία και το φιλοσοφικό του έργο.», *Δωδώνη* 31/Γ' (2002), σσ. 286-287 [241-308].

αναλογούσαν. Επίσης, τη συμβούλεψε να παραμείνει φρόνιμη μετά την αναχώρηση του Μιχαήλ από τη Βενετία και να βρει ένα σπίτι κατάλληλο για την ίδια, μέχρι να επιστρέψει στα Ιωάννινα με κάποιο συγγενή τους ή πάει ο ίδιος να την πάρει. Η Χάιδω έφυγε από το σπίτι του Μιχαήλ και διέμεινε με τα ξαδέλφια της τους Κοθώνηδες, για να αποφύγει οποιαδήποτε συναναστροφή με τον προγονό της. Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε σε δικό της σπίτι, γεγονός που προκάλεσε τη δυσαρέσκεια της μητέρας της¹¹⁵.

Η Χάιδω ζήτησε πληροφορίες για την προίκα της, επειδή δεν μπορούσε να εντοπίσει το προικοσύμφωνό της, γεγονός που προκάλεσε την απορία του Σουγδουρή, καθώς ο εκλιπόντας γαμπρός του διατηρούσε τακτικό αρχείο. Ο Σουγδουρής υποψιαζόταν ότι ο Μιχαήλ ευθυνόταν για την εξαφάνιση του προικοσύμφωνου. Ενημέρωσε την αδελφή του για το πώς η οικογένειά τους είχε εξοφλήσει στον εκλιπόντα γαμπρό του τα μετρητά που του είχαν υποσχεθεί και για το πώς η έκταση στη Βελτσίστα είχε καταλήξει να είναι στην κυριότητα της Χάιδως¹¹⁶.

Ο Μιχαήλ κατηγορήσε τη Χάιδω για κλοπή μεγάλου χρηματικού ποσού από το χρηματοκιβώτιό του. Ο Σουγδουρής ζήτησε από την αδελφή του να τον ενημερώνει με λεπτομέρεια για όλες τις υποθέσεις της, διότι δεν θεωρούσε σωστό να ενημερώνεται από τρίτους για τα τεκταινόμενα. Ο Μιχαήλ εισέπραξε στο τέλος όλες τις κατηγορίες, καθώς όσα είχε ισχυριστεί ήταν ψευδή. Ο Σουγδουρής παρότρυνε την αδελφή του να δώσει τέλος στη διαμάχη της με τον Μιχαήλ, ακόμη κι αν αυτό θα σήμαινε την απώλεια κάποιων περιουσιακών στοιχείων. Την Κυριακή της Ορθοδοξίας του 1696 ο Μιχαήλ έπεισε τον αρχιερέα στα Ιωάννινα να αφορίσει τη Χάιδω, με τη δικαιολογία της κλοπής μέρους της περιουσίας που του ανήκε, γεγονός που εξόργισε τον Σουγδουρή¹¹⁷.

Η Χάιδω έστειλε στα Ιωάννινα πράγματα που χρειαζόταν η οικογένειά της, όπως ροδοζάχαρη, πετσέτες και γυναικεία μαντήλια για το κεφάλι. Ο Σουγδουρής πρότεινε στην αδελφή του να συνεχίσει να στέλνει κάθε χρόνο τα χρήματα που έστελνε για κάποιον που είχε αποβιώσει, για να καλυφθούν τα έξοδα της μητέρας της. Διαμαρτυρήθηκε στη Χάιδω για τη μη τήρηση των υποσχέσεών της¹¹⁸.

Στις 6 Απριλίου 1700 ο Μιχαήλ Γλυκής απέστειλε επιστολή στη Χάιδω στην οποία επανέλαβε τα παράπονά του και αναφέρθηκε στο αφοριστικό γράμμα που της είχε στείλει.

¹¹⁵ ό.π., σσ. 287, 297-300.

¹¹⁶ ό.π., σσ. 287, 293-295, 297-298.

¹¹⁷ ό.π., σσ. 293-295, 300-303.

¹¹⁸ ό.π., σσ. 304-305.

Της ζήτησε να του επιστρέψει αυτά που είχε πάρει από την περιουσία του πατέρα του. Από την επιστολή προκύπτει ότι η Χάιδω είχε δηλώσει την πρόθεση να ζητήσει και εκείνη με τη σειρά της τον αφορισμό του Μιχαήλ. Ο αφορισμός θεωρούνταν μεγάλη δυστυχία για μια οικογένεια. Οι συμπολίτες του αφορισμένου δεν έπρεπε να χαιρετούν, να πλησιάζουν ή να έχουν εμπορικές σχέσεις με αυτόν¹¹⁹.

10.3.β. Διαθήκη Χάιδως Γλυκή

Η Χάιδω Γλυκή συνέταξε τη διαθήκη της στις 7 Δεκεμβρίου 1706 στη Βενετία. Άφησε στον αδελφό της Γεώργιο Σουγδουρή το κέρδος από καταθέσεις 1.000 δουκάτων, ποσό που θα κατέληγε μετά τον θάνατό του σε μοναστήρι και σχολή στα Ιωάννινα. Επιπλέον, του άφησε το κτήμα στη Βελτισίστα, το οποίο ανήκε στην πατρική τους περιουσία και της είχε δοθεί ως προίκα. Επίσης, του άφησε εικόνα της Παναγίας που είχε αγοράσει με δικά της χρήματα και ασημένιο καντήλι, αντικείμενα που θα κατέληγαν μετά τον θάνατό του στο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου του Γγιόνμα¹²⁰.

Η Χάιδω κληροδότησε πολύτιμα αντικείμενα σε συγγενείς της και κοντινούς της ανθρώπους σε ένδειξη αγάπης. Άφησε στον εγγονό της Δημήτρη ένα διαμαντένιο δαχτυλίδι και δύο ασημένια κηροπήγια για την ανάληψη της ευθύνης της επιτροπείας της διαθήκης. Άφησε στον Δελήνδορη, γιο της αποθανούσας αδελφής της Βασιλικής, ένα διαμαντένιο δαχτυλίδι. Άφησε στον προγονό της Μιχαήλ Γλυκή κοσμήματα για τη μικρή του θυγατέρα. Στην Ελένη Σάρου-Κοθώνη άφησε ένα ζευγάρι χρυσά και διαμαντένια σκουλαρίκια, καθώς και το δαμάσκο μαύρο μαντό της. Στον πνευματικό της γιο Φραγκίσκο Μαδγανά κληροδότησε ένα ζαφειρένιο δαχτυλίδι για την βοήθεια που της είχε προσφέρει επί σειρά ετών. Στον πνευματικό της Μεθόδιο Ανθρακίτη άφησε ασημένια κούπα και ένα μεταξωτό κίτρινο πάπλωμα. Όρισε επιτρόπους της τον πνευματικό της Μεθόδιο Ανθρακίτη και τον εγγονό της Δημήτριο Γλυκή. Η διαθήκη δημοσιεύτηκε με τον θάνατό της στις 16 Ιανουαρίου 1706¹²¹. Πέθανε στη Βενετία στην ηλικία των 66 ετών, δεκατρία χρόνια μετά τον θάνατο του συζύγου της. Ήταν είκοσι χρόνια νεότερη του. Ο Δημήτριος Γλυκής φρόντισε για την ταφή της¹²².

¹¹⁹ ό.π., σσ. 302-303.

¹²⁰ Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Ανέκδοτα ηπειρωτικά μνημεία», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 13 (1938), σσ. 107-108 [91-113].

¹²¹ ό.π., σσ. 108-109.

¹²² ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Η οικογένεια των Γλυκίδων», σ. 6.

10.4 Μιχαήλ Γλυκής (ο πρεσβύτερος)

Ο Μιχαήλ (ο πρεσβύτερος) παρέλαβε την επιχείρηση από τον πατέρα του Νικόλαο. Γεννήθηκε το 1647 από τη σχέση του πατέρα του με την ερωμένη του Πολώνια. Ο Μιχαήλ παντρεύτηκε ανάμεσα στα 1676 και 1679 την Αγγελική. Πέθανε στα Ιωάννινα πιθανότατα λίγο πριν το 1721. Οι γιοι του, Δημήτριος και Ιωάννης, έκαναν ζωή γεμάτη διασκεδάσεις στην κοσμοπολίτικη Βενετία. Ο Δημήτριος σπατάλησε την πατρική του περιουσία στη χαρτοπαιξία και σε άλλες διασκεδάσεις και πέθανε σε νεαρή ηλικία εξαιτίας των καταχρήσεων. Ο Ιωάννης άφησε μεγάλο χρέος στον θείο του Μαρούτση¹²³.

Ο Μιχαήλ παρέμεινε τον περισσότερο καιρό στα Ιωάννινα ως εμπορικός αντιπρόσωπος του πατέρα του. Στις 8 Ιουλίου 1682 ήταν πληρεξούσιος απεσταλμένος του πατέρα του στην Κωνσταντινούπολη, τη Σόφια και τα Ιωάννινα, για την είσπραξη καθυστερούμενων χρεών προς την επιχείρησή τους. Τον Ιανουάριο του 1694 άφησε τα Ιωάννινα για τη Βενετία για να τακτοποιήσει τις κληρονομικές υποθέσεις του πατέρα του και ίδρυσε εκεί εταιρεία με τον Έλληνα έμπορο Πάνο Στρατή στον οποίο εμπιστεύτηκε τη διεύθυνσή της. Στη συνέχεια επέστρεψε στα Ιωάννινα¹²⁴.

Η έδρα του Μιχαήλ Γλυκή ήταν η πατρίδα του τα Ιωάννινα. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα ο Γλυκής προσπάθησε να δικτυωθεί με τις αγορές της Ανατολής και έστειλε αντιπρόσωπό του για να αγοράσει εμπορεύματα και να μεταβεί έπειτα στη Σμύρνη. Ο ίδιος εργάστηκε και για λογαριασμό του Μιχ. Σταμ. Περούλη, Αθηναίου διακεκριμένου εμπόρου στη Βενετία, καθώς και για λογαριασμό άλλων εμπόρων της Βενετίας. Την περίοδο που το τυπογραφείο διαχειριζόταν ο Πάνος Στρατής, ο Γλυκής ήταν ανήσυχος και ζήτησε από τον Περούλη να τον ελέγχει. Έγραψε στον Περούλη για τις παγίδες στις οποίες μπορούσαν να πέσουν οι νέοι στη Βενετία, οι οποίες μπορούσαν να τους βλάψουν ηθικά, σωματικά και οικονομικά. Στις 7 Μαΐου 1696 έγραψε στον Περούλη και του ζήτησε να εκτελεί τις παραγγελίες βιβλίων στο δικό του βιβλιοπωλείο, στο οποίο βασιζόταν για την οικονομική αποκατάσταση των παιδιών του. Για τη μητριά του Χάιδω Σουγδουρή έγραψε ότι του είχε στερήσει την κληρονομιά που του είχε αφήσει ο πατέρας του. Την 1^η Οκτωβρίου 1696 ο Γλυκής παρακάλεσε τον Περούλη να του δανείσει χρήματα, διότι βρισκόταν σε πολύ κακή οικονομική κατάσταση. Είχε πολλά εμπορεύματα απούλητα και συναντούσε δυσκολίες στην είσπραξη των χρημάτων του¹²⁵.

¹²³ ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Το ελληνικό τυπογραφείο*, σσ. 17-18· Για τα άλλα παιδιά του Μιχαήλ βλ. ό.π., σ. 18.

¹²⁴ ό.π., σσ. 27-29.

¹²⁵ Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, «Ανέκδοτες επιστολές (1695-1696) του Μιχ. Ν. Γλυκή στο Μιχ. Σταμ. Περούλη», *Θησαυρίσματα* 13 (1976), σσ. 245-247, 252, 254 [245-257].

Ο Μιχαήλ, μη ικανοποιημένος από τη διαχείριση της επιχείρησης από τον Στρατή, έστειλε στις αρχές του 1702 στη Βενετία τον δεκαεννέα ετών γιο του Δημήτριο, για να αναλάβει τη διαχείριση του μεριδίου τους στην πατρική επιχείρηση. Η αποστολή του γιου του στη Βενετία δεν είχε επιτυχές αποτέλεσμα. Στα τέλη του 1703 ή στις αρχές του 1704 ο Μιχαήλ πήγε στη Βενετία και διέκοψε τη συνεργασία με τον αμελή συνέταιρό του Πάνο Στρατή. Ακολούθως, μετά από εντατικές προσπάθειες για ανάκαμψη της εταιρείας, στις 14 Νοεμβρίου 1704 αιτήθηκε στη συντεχνία των τυπογράφων την ανανέωση της άδειας άσκησης του επαγγέλματος, ως κληρονόμος μέλους της συντεχνίας¹²⁶.

Στις 12 Μαρτίου 1704 η Αγγελική Γλυκή έστειλε επιστολή από τα Ιωάννινα στον σύζυγό της Μιχαήλ Γλυκή και τα παιδιά της Δημήτριο και Ιωάννη που βρίσκονταν στη Βενετία. Στην επιστολή εξέφρασε τη λύπη της για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο σύζυγός της εξαιτίας του Πάνου Στρατή, καθώς και την ανησυχία της για τις επιπτώσεις που θα μπορούσαν να έχουν οι δυσκολίες αυτές στην υγεία του συζύγου της. Εξέφρασε την αγάπη της προς τον γιο της Δημήτρη, τον οποίο επαίνεσε για τη συμμόρφωσή του και ενθάρρυνε να συνεχίσει να είναι φρόνιμος. Ζήτησε από τον σύζυγό της να της στείλει ορισμένα προϊόντα που χρειαζόταν. Ενθάρρυνε τον σύζυγό της χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τον εκλιπόντα πεθερό της Νικόλαο Γλυκή, ο οποίος είχε αντιμετωπίσει με επιτυχία οικονομικές δυσκολίες¹²⁷. Το 1705 ο Μιχαήλ επέστρεψε στα Ιωάννινα όπου πιθανότατα έζησε μέχρι το τέλος της ζωής του. Ο γιος του Δημήτριος πέθανε το 1716 στη Βενετία, με αποτέλεσμα το τυπογραφείο να παραμείνει σε αδράνεια για κάποια περίοδο¹²⁸.

10.5. Νικόλαος Γλυκής (ο νεότερος) και Μιχαήλ Γλυκής (ο νεότερος)

Ο Νικόλαος (1688/1690-29.12.1788) οδήγησε την οικογενειακή επιχείρηση σε νέα ακμή. Παντρεύτηκε περίπου το 1720 την Αλεξάνδρα Σαράφη, κόρη πλούσιας εμπορικής οικογένειας των Ιωαννίνων. Πέθανε στην ηλικία περίπου των 100 ετών στη Βενετία. Από τις 8 Μαρτίου 1721 και μέχρι τις 16 Σεπτεμβρίου 1738 ήταν ο μοναδικός ιδιοκτήτης του τυπογραφείου. Από το 1724 έως το 1738 ίδρυσε εμπορικές εταιρείες με άλλους Έλληνες εμπόρους, όμως οι προσπάθειές του οδηγήθηκαν σε αποτυχία¹²⁹.

¹²⁶ ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Το ελληνικό τυπογραφείο*, σσ. 28-29.

¹²⁷ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Μικρός Ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* Η' (Ιανουάριος 1959), σσ. 21-23 [17-26].

¹²⁸ ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Το ελληνικό τυπογραφείο*, σσ. 28-29.

¹²⁹ ό.π., σσ. 18, 29-30.

Ο Γλυκής συνάντησε μεγάλες δυσκολίες κατά τη διαμάχη του με τον Ιταλό τυπογράφο Τζιρολάμο Μπόρτολι, ο οποίος ήθελε να έχει αποκλειστικότητα στην ελληνική βιβλιοπαραγωγή της Βενετίας. Αντέδρασε με αρκετή καθυστέρηση στις προσπάθειες του Μπόρτολι να εξασφαλίσει το μονοπώλιο. Κύρια μέριμνά του ήταν η αναζωογόνηση της επιχείρησής του. Αφού ανανέωσε την εγγραφή του στη συντεχνία στις 8 Ιουλίου 1742, προχώρησε σε αίτηση ακύρωσης του αποκλειστικού προνομίου του Μπόρτολι στις 25 Αυγούστου 1742. Στις 9 Σεπτεμβρίου 1742 δόθηκε συμβιβαστική λύση¹³⁰. Δέκα χρόνια μετά τη διευθέτηση της διαφωνίας με τον Μπόρτολι ο Γλυκής αντιμετώπισε σοβαρό ανταγωνισμό από τον Έλληνα έμπορο Δημήτριο Θεοδοσίου¹³¹. Στις 26 Απριλίου 1762 απαγορεύτηκε στον Γλυκή να τυπώνει βιβλία που διεκδικούσε ο Θεοδοσίου¹³².

Υπό τη διεύθυνση του Μιχαήλ (του νεότερου, Σεπτέμβριος 1730- 18.11.1831), γιου του Νικολάου, η οικογενειακή επιχείρηση έζησε την τελευταία περίοδο της ακμής της. Ο Μιχαήλ δεν παντρεύτηκε και δεν απέκτησε παιδιά. Μοιράστηκε τη διεύθυνση της επιχείρησης από το 1829 με την ανιψιά του, κόρη της μοναδικής αδελφής του Ελένης (περίπου 1724 - 02.02.1789) και τον Ιωάννη Ανδρέα Μυλωνόπουλο, σύζυγο και πληρεξούσιο της ανιψιάς και μοναδικής κληρονόμου του¹³³.

Η επιχείρηση έφτασε στην πλήρη ακμή της χωρίς επιπλοκές. Ο αριθμός των εγκατεστημένων στο τυπογραφείο πιεστηρίων αυξήθηκε από δύο σε πέντε. Το τυπογραφείο απασχολούσε είκοσι άτομα και τύπωσε συνολικά τετρακόσια βιβλία, πενταπλάσια σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Ο Μιχαήλ ανανέωσε την εγγραφή του στη συντεχνία των τυπογράφων στις 5 Μαρτίου 1789, μετά τον θάνατο του πατέρα του τον Δεκέμβριο του 1788. Διηύθυνε την επιχείρηση κατά τη διάρκεια μιας νέας εποχής για τη Βενετία, η οποία γνώρισε τη γαλλική (1796-1797) και την αυστριακή (1797-1805 και 1814-1848) κατοχή. Την εποχή αυτή διαλύθηκαν οι βενετικές συντεχνίες. Οι μικρές τυπογραφικές επιχειρήσεις εντάχθηκαν στον χώρο του ελεύθερου συναγωνισμού. Το τυπογραφείο των Γλυκίδων συνέχισε τη δραστηριότητά του τουλάχιστον έως την αρχή της Ελληνικής Επανάστασης¹³⁴.

11. Οικογένεια Θεοδοσίου

11.1. Πάνος Θεοδοσίου

¹³⁰ ό.π., σσ. 31-33.

¹³¹ Για τη μαθητεία του Δημητρίου Θεοδοσίου στο τυπογραφείο Γλυκή βλ. υποκεφάλαιο Β΄.11.2.

¹³² ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Το ελληνικό τυπογραφείο*, σ. 35.

¹³³ ό.π., σ. 18.

¹³⁴ ό.π., σσ. 35-36· Για την πορεία του τυπογραφείου μετά το 1800 βλ. ό.π., σσ. 36-37.

Η οικογένεια Θεοδοσίου καταγόταν από τα Ιωάννινα και ήταν μια από τις μεγαλύτερες ηπειρωτικές εμπορικές οικογένειες που εγκαταστάθηκαν κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα στη Βενετία. Η εμπορική εταιρεία της οικογένειας Θεοδοσίου είχε έδρα τα Ιωάννινα και τη Βενετία και συνεργάστηκε μεταξύ άλλων και με τις ηπειρωτικές εμπορικές οικογένειες Μαρούτση, Καραγιάννη, Σάρου και Σελέκη. Είχε συγγένεια με τις οικογένειες Μαρούτση και Καραγιάννη. Ασκούσε το εμπόριο προϊόντων της Ηπείρου και είχε τον ρόλο του εμπορικού πράκτορα για λογαριασμό άλλων εμπορικών οικογενειών¹³⁵.

Ο Πάνος Θεοδοσίου¹³⁶ ήταν πατέρας του μετέπειτα τυπογράφου Δημητρίου. Ήταν πρώτος ξάδελφος του Γιαννιώτη εμπόρου της Βενετίας Λάμπρου Μαρούτση. Από τη διαθήκη του τελευταίου προκύπτει ότι ο Πάνος είχε μέχρι το 1687 εμπορική εταιρεία στα Ιωάννινα με τον Χριστόδουλο Μαρούτση, αδελφό του Λάμπρου, και με τους γιους του Αναστασίου Μαρούτση, επίσης αδελφού του Λάμπρου. Η εταιρεία λειτουργούσε υπό το όνομα του Λάμπρου¹³⁷.

Στις 3 Μαΐου 1689 ο Πάνος εγγράφηκε στην Ελληνική Αδελφότητα του Αγίου Νικολάου Βενετίας. Από το 1690 έως το 1698 πήρε μέρος στις συνεδριάσεις της και μέχρι το 1700 κατέβαλε τακτικά τη συνδρομή του ως μέλος. Μετά το 1700 οι πηγές δεν τον εμφανίζουν στη Βενετία, οπότε ίσως να είχε επιστρέψει στα Ιωάννινα. Από το 1711 έως και το 1747 υπέγραψε ως μάρτυρας σε πιστοποιητικά γάμου νεανίδων των Ιωαννίνων, καθώς και σε πιστοποιητικά εμπορικού και κληρονομικού χαρακτήρα με τόπο έκδοσης τα Ιωάννινα. Ο Πάνος ήταν ο θεμελιωτής της εμπορικής δραστηριότητας της οικογένειας Θεοδοσίου¹³⁸.

11.2. Δημήτριος Θεοδοσίου του Πάνου¹³⁹

Γεννήθηκε το 1704 στα Ιωάννινα. Στην ηλικία των 22 ετών κατέβαλε το δικαίωμα εγγραφής του ως μέλος στην Ελληνική Αδελφότητα του Αγίου Νικολάου της Βενετίας, συνδρομή που συνέχισε να καταβάλλει έως το 1778. Ο Δημήτριος έφτασε στη Βενετία για να σπουδάσει και να βρει εργασία. Φιλοξενήθηκε από την οικογένεια Μαρούτση με την οποία είχε συγγενικές και φιλικές σχέσεις. Δεν είναι γνωστό τι σπούδασε και που. Στις 19 Μαΐου 1729, στην ηλικία των 25 ετών, συμμετείχε για πρώτη φορά σε συνέλευση της Αδελφότητας

¹³⁵ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Το βενετικόν τυπογραφείον Θεοδοσίου (1755-1824)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1969, σ. 13.

¹³⁶ Για τα αδέλφια του Πάνου Θεοδοσίου βλ. ό.π., σσ. 14, 16-18.

¹³⁷ ό.π., σσ. 16-18.

¹³⁸ ό.π., σσ. 16-17.

¹³⁹ Για τα αδέλφια του Δημητρίου, Νικόλαο, Ανδρέα και Ελένη βλ. ό.π., σσ. 24-28.

του Αγίου Νικολάου και απέτυχε να εκλεγεί μεταξύ των δεκαρχών. Έθεσε υποψηφιότητα για όλα σχεδόν τα αξιώματα της Αδελφότητας. Εκλέχτηκε δεκαεπτά φορές, ενώ απέτυχε να εκλεγεί είκοσι επτά¹⁴⁰.

Ο Δημήτριος προσλήφθηκε στο τυπογραφείο Γλυκή πιθανότατα με τη μεσολάβηση της οικογένειας Μαρούτση. Εκεί συμπλήρωσε τα οκτώ απαραίτητα χρόνια ως μαθητευόμενος τυπογράφος. Το 1745 ήταν διευθυντής της επιχείρησης. Ο Δημήτριος ζήτησε το 1755 άδεια για να ανοίξει δικό του τυπογραφείο, αλλά δεν το κατάφερε, λόγω της αντίδρασης του Νικολάου Γλυκή, παρόλο που είχε στο πλευρό του τη Συντεχνία των Βιβλιοπωλών και Τυπογράφων και δικά του πειστήρια. Η Βενετική Γερουσία του χορήγησε την άδεια στις 5 Απριλίου 1755, με τον όρο αυτός να εκδίδει κυρίως βιβλία στη σλαβική γλώσσα για τους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Βαλκανικής Χερσονήσου. Στη συνέχεια ο Δημήτριος εξέδωσε βιβλία και στην αρμένικη γλώσσα¹⁴¹.

Από το 1755 και έπειτα ο Δημήτριος ανέπτυξε σημαντική επιχειρηματική δραστηριότητα. Δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για τη συμμετοχή του στην κοινωνική ζωή της Ελληνικής Αδελφότητας του Αγίου Νικολάου Βενετίας. Στις 12 Απριλίου 1769 υπέβαλε αίτηση στη Βενετική Γερουσία για να του επιτραπεί να ορίσει συνιδιοκτήτη στο τυπογραφείο έναν από τους γιους του αδελφού του Ανδρέα. Σύμφωνα με τον νόμο που ίσχυε την εποχή εκείνη, μόνο μετά τον θάνατο ενός μέλους μπορούσε ο γιος ή κάποιος στενός συγγενής να κληρονομήσει την επιχείρηση και να γίνει μέλος της Συντεχνίας των Βιβλιοπωλών και Τυπογράφων. Η αίτησή του Δημητρίου έγινε δεκτή. Ο Δημήτριος ήταν τότε 65 ετών και πιθανότατα με επιβαρυνμένη κατάσταση υγείας. Σε περίπτωση ενδεχόμενου θανάτου του επιθυμούσε να εξασφαλίσει την επιχείρησή του. Ο ανιψιός του Πάνος εισήλθε στο τυπογραφείο στην ηλικία των 15 ετών, διδάχθηκε την τέχνη του τυπογράφου και απέκτησε διοικητικές γνώσεις¹⁴².

Το 1780 το τυπογραφείο με δυσκολία εξακολούθησε να λειτουργεί και να διατηρεί την ονομασία του. Ο Δημήτριος αναγκάστηκε να συνεταιριστεί με τον αρχιεργάτη του στο τυπογραφείο Πιέτρο Μαρκούτσι και η επιχείρηση λειτούργησε υπό το όνομα και των δύο. Τα αίτια της δύσκολης οικονομικής κατάστασης του τυπογραφείου εντοπίζονται ενδεχομένως στη γενικότερη οικονομική κρίση που διένυε η τυπογραφική τέχνη στη Βενετία. Η υπερτίμηση των υλικών και η δυσκολία εύρεσης προσωπικού είχε αρνητικό αντίκτυπο στην τυπογραφική δραστηριότητα. Ίσως τα αίτια να εντοπίζονται και στην εμπόλεμη κατάσταση

¹⁴⁰ ό.π., σσ. 18, 19 και σημ. 1.

¹⁴¹ ό.π., σ. 20.

¹⁴² ό.π., σσ. 22-23.

στην οποία βρισκόταν από το 1768 η ελληνική Ανατολή εξαιτίας των ρωσοτουρκικών πολέμων (1768-1774 και 1787-1792). Ο πόλεμος αποτέλεσε εμπόδιο για τη διακίνηση των εμπορευμάτων και δημιούργησε απόθεμα απούλητων προϊόντων¹⁴³.

Μέχρι τον Ιούνιο του 1778 ο Δημήτριος έλαβε μέρος στις συνελεύσεις της Ελληνικής Αδελφότητας του Αγίου Νικολάου Βενετίας, προφανώς διότι η κατάσταση της υγείας του το επέτρεπε. Η μη παρουσία του έκτοτε στις συνελεύσεις δηλώνει την επιδείνωση της κατάστασης της υγείας του. Τον Ιούλιο του 1781 ήταν κλινήρης με πυρετό λόγω ημιπληγίας. Πέθανε στις 11 Μαρτίου 1782. Διέμενε στην περιοχή της Αγίας Μαρίνας της Βενετίας¹⁴⁴.

11.3. Πάνος Θεοδοσίου του Ανδρέα

Ήταν γιος του Ανδρέα¹⁴⁵ και της Ευφροσύνης και γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1754. Στη συνέχεια πήγε στη Βενετία, όπου είχε εγκατασταθεί ο πατέρας του από το 1751. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την παιδική του ηλικία. Είναι δεδομένο ότι είχε λάβει τη στοιχειώδη απαραίτητη εκπαίδευση που του επέτρεψε να εξασκήσει το επάγγελμα του τυπογράφου¹⁴⁶.

Το 1769 ο τυπογράφος θείος του Δημήτριος Θεοδοσίου εξασφάλισε την άδεια από τη Βενετική Γερουσία για να μυθήσει έναν από τους γιους του αδελφού του Ανδρέα (Πάνος και Αλέξανδρος) στην τέχνη του τυπογράφου. Αυτός θα κληρονομούσε στη συνέχεια το τυπογραφείο. Επιλέχθηκε ο Πάνος, ο οποίος ήταν τότε 15 ετών, ενώ ο Αλέξανδρος ήταν μόλις 5 ετών. Ο Πάνος διδάχθηκε την τέχνη του τυπογράφου και τη διαχείριση της επιχείρησης. Όταν ήταν 19 ετών, το 1773, κατέβαλε το τέλος της εγγραφής του ως μέλος στην Ελληνική Αδελφότητα του Αγίου Νικολάου Βενετίας. Στις 23 Μαΐου 1774 εμφανίστηκε για πρώτη φορά στα Πρακτικά της Αδελφότητας και απέτυχε να εκλεγεί ως ένας από τους εναρίθμους. Στις 7 Μαρτίου 1824 έλαβε μέρος στην τελευταία συνέλευση. Εκλέχθηκε στους δεκάρχες, στους εναρίθμους, στη θέση του κυβερνήτη και στην πρωτοκαθεδρία¹⁴⁷.

Το 1776 πέθανε σε πολύ μικρή ηλικία ο αδελφός του Αλέξανδρος, ο οποίος δεν είχε προλάβει να μυηθεί στην τέχνη της τυπογραφίας. Στις 13 Μαρτίου 1776 ο θείος του Δημήτριος του μεταβίβασε τη διεύθυνση του τυπογραφείου. Μετά τον θάνατο του Δημητρίου το 1782 ο Πάνος έγινε μέλος της Συντεχνίας των Βιβλιοπωλών και Τυπογράφων και από τότε

¹⁴³ ό.π., σσ. 46-47.

¹⁴⁴ ό.π., σ. 23.

¹⁴⁵ Για τα υπόλοιπα παιδιά του Ανδρέα Θεοδοσίου βλ. ό.π., σσ. 28-33· Για την κόρη του Διαμαντίνα βλ. υποκεφάλαιο Β' 19.

¹⁴⁶ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Το βενετικόν τυπογραφείον*, σ. 28.

¹⁴⁷ ό.π., σ. 28 και σημ. 6.

ήταν τυπικός στις υποχρεώσεις του προς αυτή. Ο Πάνος συμμετείχε πιο συχνά σε σχέση με τον θείο του Δημήτριο στην κοινωνική ζωή της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας. Εμφανίζεται σε πράξεις βαπτίσεως ως ανάδοχος και σε πράξεις γάμου ως κουμπάρος. Λαμβάνοντας υπόψη τα ξενικά ονόματα και τους τίτλους των προσώπων που αναγράφονται στις πράξεις αυτές, συμπεραίνεται ότι ο Πάνος είχε δημιουργήσει ευρύτατο κύκλο γνωριμιών¹⁴⁸.

Ο Πάνος επί δεκαπέντε περίπου χρόνια προσπαθούσε να περιορίσει τις εκδόσεις λόγω της κακής οικονομικής κατάστασης του τυπογραφείου. Το 1800 το τυπογραφείο γνώρισε εκ νέου άνθηση. Οι τίτλοι των βιβλίων που εξέδωσε από το έτος αυτό και έπειτα έφεραν αποκλειστικά το όνομα του Πάνου, ενώ μέχρι τότε είχαν φέρει ή μόνο του Δημητρίου ή και των δύο. Ο Πάνος προχώρησε στην αγορά νέων τυπογραφικών στοιχείων και στη χρήση καινούριων και ποιοτικών υλικών. Μετά τον θάνατο του θείου του συνέχισε με ζήλο τις εκδόσεις, ελληνικές, σλάβικες και αρμένικες και προσπάθησε να αναπτύξει την επιχείρηση. Το 1824 αναγκάστηκε να πουλήσει το τυπογραφείο. Πέθανε ανύπανδρος στην ηλικία των 81 ετών στις 29 Νοεμβρίου 1835. Διέμενε στην Κόρτε Σοράντζο, στην ενορία του Αγίου Μαρτίνου της Βενετίας¹⁴⁹.

11.4. Το τυπογραφείο

Όταν ιδρύθηκε το τυπογραφείο Θεοδοσίου στις αρχές του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα είχε να αντιμετωπίσει ιδιόμορφες περιστάσεις. Σε αντίθεση με τα τυπογραφεία που είχαν ακμάσει πριν από αυτό, βίωσε την παρακμή και τελικά την κατάλυση της Δημοκρατίας της Βενετίας και την καταπίεση της αυστριακής κατοχής (οι Αυστριακοί τηρούσαν φιλοτουρκική στάση και δεν υποστήριζαν τα συμφέροντα των Ελλήνων). Το τυπογραφείο υπέστη τις σοβαρές οικονομικές επιπτώσεις της παρακμής της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας. Από την άλλη μεριά ευνοήθηκε από την οικονομική και πνευματική ανάπτυξη που είχε αρχίσει να εμφανίζεται στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, καθώς και από την πνευματική κίνηση που επικρατούσε στη Βενετία και που επέτρεπε στους τυπογράφους να παρακολουθούν την πνευματική πρόοδο στη Δυτική Ευρώπη¹⁵⁰.

Οι Θεοδοσίου διατηρούσαν τυπογραφείο, εκδοτικό οίκο και βιβλιοπωλείο. Το βιβλιοπωλείο την εποχή εκείνη είχε την έδρα του στο τυπογραφείο. Με τον τρόπο αυτό οι

¹⁴⁸ ό.π., σ. 29.

¹⁴⁹ ό.π., σσ. 30, 47-48.

¹⁵⁰ ό.π., σσ. 11-12.

Θεοδοσίου διαχειρίζονταν οι ίδιοι την εκδοτική τους παραγωγή. Τα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας είχαν συνεργασία μεταξύ τους, παρά τον ανταγωνισμό, για την αντιμετώπιση θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος ενώπιον των βενετικών αρχών¹⁵¹.

Το τυπογραφείο από την ίδρυσή του μέχρι την παύση του είχε ως στόχο την προσφορά νέων βιβλίων στο αναγνωστικό κοινό και τη διεύρυνση του εμπορίου βιβλίων. Οι Θεοδοσίου ανέπτυξαν ιδιαίτερη πρωτοβουλία και στους δύο αυτούς τομείς. Το γεγονός ότι εκτύπωναν σε τρεις διαφορετικές γλώσσες και αναζητούσαν αγορές πέρα από τις γνωστές του ελληνικού χώρου, μέχρι τη Ρωσία και τις σλαβικές χώρες της βαλκανικής χερσονήσου, δίνει την εικόνα του εμπορικού πνεύματος που διακατείχε τον θείο και τον ανιψιό. Κατά τη διάρκεια των εβδομήντα ετών ζωής του τυπογραφείου οι εκδόσεις υπερέβησαν τις πεντακόσιες, δίνοντας δηλαδή κατά μέσο όρο οκτώ περίπου βιβλία ανά έτος, αριθμό σημαντικό για την εποχή εκείνη¹⁵².

Τα ελληνικά βιβλία του τυπογραφείου ήταν «εκδόσεις χρήσεως», σχολικού ή εκκλησιαστικού περιεχομένου. Οι Έλληνες, κυρίως οι υπόδουλοι, ζητούσαν συνεχώς βοηθήματα για την ανύψωση του πνευματικού τους επιπέδου, καθώς στον ελλαδικό χώρο δεν υπήρχαν τυπογραφεία και αυτά τυπώνονταν μόνο στο εξωτερικό. Ακόμη και τα λογοτεχνικά βιβλία ψυχαγωγικού χαρακτήρα είχαν ως στόχο τη διαπαιδαγώγηση του αναγνώστη. Οι ίδιοι οι τυπογράφοι αναφέρονταν διαρκώς με θέρμη, η οποία δεν μειωνόταν από το συνηθισμένο για την εποχή ρητορικό ύφος, στο ότι η πρώτη τους μέριμνα ήταν η μόρφωση των συμπατριωτών τους¹⁵³.

Η φροντίδα των τυπογράφων για τη μόρφωση των συμπατριωτών τους εμφανίζεται στην προσπάθειά τους να βελτιώσουν διαρκώς την ποιότητα του βιβλίου. Προσλάμβαναν διορθωτές για τη διόρθωση των δοκιμίων ή ερευνούσαν χειρόγραφα βιβλιοθηκών για την ορθή απόδοση κειμένων. Όταν απουσίαζε ο διορθωτής, οι ίδιοι οι τυπογράφοι, ο Δημήτριος και ο Πάνος, επιμελούνταν το κείμενο των βιβλίων. Δεν υπάρχουν στοιχεία για το αν είχαν λάβει μόρφωση ανώτερη από αυτή που ήταν απαραίτητη για την άσκηση του επαγγέλματος του τυπογράφου¹⁵⁴.

¹⁵¹ ό.π., σσ. 72, 80. Για την κυκλοφορία του ελληνικού βιβλίου και το αναγνωστικό κοινό βλ. ό.π., σσ. 74-75.

¹⁵² ό.π., σ. 81.

¹⁵³ ό.π., σ. 83.

¹⁵⁴ ό.π., σ. 84. Οι Πάνος και Δημήτριος Θεοδοσίου από τα Ιωάννινα εμφανίζονται ως μαθητές στη Φλαγγίνειο Σχολή σύμφωνα με έγγραφο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας με ημερομηνία 7 Αυγούστου 1767. Δεν είναι γνωστή η ακριβής ημερομηνία εισόδου τους στη σχολή. Βλ. υποκεφάλαιο Β΄.18.

Η προσφορά του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου στην ελληνική τυπογραφία ήταν πολύμορφη, τόσο όσον αφορά την τεχνική όσο και την φιλολογική υπόσταση του βιβλίου. Το έργο τους συνέβαλε στη βελτίωση του ελληνικού εντύπου. Ήταν άξιοι συνεχιστές της λαμπρής παράδοσης των Ελλήνων τυπογράφων της Βενετίας, αλλά και ισάξιοι των καλύτερων συγχρόνων τους. Διακρίθηκαν ως τυπογράφοι και εκδότες λόγω της μεγάλης εκδοτικής τους δραστηριότητας, διότι, ενώ το τυπογραφείο τους είχε τη μικρότερη σε διάρκεια ζωή, εξέδωσε το μεγαλύτερο αριθμό βιβλίων από τα τρία σύγχρονά του τυπογραφεία, δηλαδή του Γλυκή, του Σάρου και του Μπόρτολι. Η προσφορά τους ήταν μεγάλη στον τομέα των ξενόγλωσσων βιβλίων¹⁵⁵.

12. Η οικογένεια Κοθώνη από την Άρτα

12.1. Γεώργιος Κοθώνης του Θεοχάρη

12.1.α. Βιογραφικά στοιχεία

Το 1617 ο δεκαεξάχρονος Γεώργιος Κοθώνης από την Άρτα ήλθε στη Βενετία, όπου δημιούργησε μια μικρή περιουσία μέσα από συνεργασίες με άλλους εμπόρους από την Ήπειρο ήδη εγκατεστημένους στην πόλη (Ηγούμενος, Πουλημένος, Ιερομνήμονας) και με προσωπική εργασία και προσπάθεια. Είχε τον ρόλο του εμπορικού αντιπροσώπου και μεσίτη. Στο σπίτι του φιλοξενούνταν Έλληνες, Σέρβοι και Αλβανοί πραγματευτές της οθωμανικής Βαλκανικής. Ο αδελφός του Ιωάννης ήλθε μαζί του στη Βενετία και ασχολήθηκε με το εμπόριο, ενώ ο αδελφός του Σίμος παρέμεινε στον οθωμανικό χώρο. Όλοι μαζί σύναψαν οικογενειακή εταιρεία¹⁵⁶.

Το 1634 και 1637 ο Γεώργιος διαχώρισε την περιουσία και διέλυσε την οικογενειακή επιχείρηση αποζημιώνοντας τον κάθε αδελφό του με 2.000 δουκάτα. Παντρεύτηκε τη Χάιδω Πουλημένου, αδελφή του συνεργάτη του. Πήρε ως προίκα 3.000 δουκάτα και απέκτησε μαζί της δώδεκα παιδιά, τρία από τα οποία πέθαναν σε παιδική ηλικία. Κάθε κόρη έλαβε προίκα 4.000 δουκάτα. Η κόρη του Ελένη παντρεύτηκε τον Νικόλαο Σάρο. Ο Γεώργιος Κοθώνης ήταν εγγεγραμμένος στο μητρώο μελών της Αδελφότητας του Αγίου Νικολάου για τα έτη 1631-1650. Ο γιος του Θεοχάρη εγκαταστάθηκε και απέκτησε οικογένεια στο Λεβάντε¹⁵⁷.

12.1.β. Διαθήκη Γεωργίου Κοθώνη του Θεοχάρη

¹⁵⁵ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Το βενετικόν τυπογραφείον*, σσ. 84, 90-91.

¹⁵⁶ ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, *Έλληνες*, σσ. 129, 193, 222-223.

¹⁵⁷ ό.π., σσ. 193, 223 και σημ. 39.

Ο Γεώργιος Κοθώνης συνέταξε τη διαθήκη του στη Βενετία στις 5 Δεκεμβρίου 1667. Επιθυμούσε να ταφεί στον ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων. Όρισε διαχειρίστρια όλης του της περιουσίας τη σύζυγό του, στην οποία άφησε χρήματα που διέθετε στο Μονοπώλιο του λαδιού και στο Θησαυροφυλάκιο¹⁵⁸. Άφησε χρήματα στους γιους του Θεοχάρη, Πέτρο, Παύλο και Ανδρέα. Οι γιοι του θα μπορούσαν, με την απαραίτητη συγκατάθεση της συζύγου του, να αποσύρουν και να διαθέσουν τα κεφάλαια και τους τόκους των κεφαλαίων για τη διαχείριση του σπιτιού του. Οι γιοι του δεν είχαν δικαίωμα στο διαμοιρασμό των χρημάτων αν δεν φρόντιζαν πρώτα για τον γάμο ή την είσοδο σε μονή των θυγατέρων του, εφόσον αυτές θα επιθυμούσαν να παντρευτούν ή να γίνουν μοναχές¹⁵⁹.

Η είσπραξη από τους γιους του των απαιτήσεων που αυτός είχε στη Βενετία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία θα ήταν εφικτή μόνο με πληρεξούσιο ή ειδική διαταγή από τη σύζυγό του, η οποία θα είχε το δικαίωμα να ορίσει πληρεξούσιο ιδιώτη της επιλογής της. Στην περίπτωση που οι γιοι του θα πρόσβαλλαν τη διαθήκη του και θα αγνοούσαν τις οδηγίες της συζύγου του, δεν θα λάμβαναν το κληροδότημα, παρά μόνο 100 δουκάτα εφάπαξ έκαστος. Στην περίπτωση που η σύζυγός του θα πέθαινε χωρίς να συντάξει διαθήκη, θα προηγούνταν η αποκατάσταση των θυγατέρων του και το υπόλοιπο της περιουσίας θα μοιραζόταν μεταξύ των γιων του. Αν η σύζυγός του θα συνέτασσε διαθήκη, οι γιοι του θα ήταν υποχρεωμένοι να εκτελέσουν τη βούλησή της¹⁶⁰.

Τέλος, ο Γεώργιος Κοθώνης άφησε χρήματα στον Αρχιεπίσκοπο Χορτάτση, στην Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, στους εφημέριους και στις καλόγριες του μοναστηριού του Αγίου Γεωργίου, καθώς και χρήματα για να μοιραστούν σε φτωχούς. Ανέφερε πως η περιουσία που είχε με τα αδέρφια του στη Βενετία και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε ήδη μοιραστεί και δεν θα μπορούσαν στο μέλλον να έχουν καμία αξίωση. Σε ένδειξη αγάπης άφησε χρήματα για την κατασκευή ρούχων για τον αδελφό του Ιωάννη και τη γυναίκα του εκλιπόντα αδελφού του Σίμωνα. Η διαθήκη δημοσιεύτηκε στις 7 Δεκεμβρίου 1667¹⁶¹.

12.2. Θωμάς Κοθώνης του Γεωργίου

¹⁵⁸ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Μικρός Ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* Η' (Ιούνιος 1959), σ. 468.

¹⁵⁹ ό.π., σ. 469.

¹⁶⁰ ό.π.

¹⁶¹ ό.π., σσ. 469-470.

Ο Θωμάς Κοθώνης ήταν το 1679 φοιτητής της ιατροφιλοσοφικής σχολής (Artisti) του πανεπιστημίου της Πάδοβας¹⁶². Υπήρξε μέλος της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας κατά τα έτη 1678-1681¹⁶³. Μετά το 1681 δεν συμμετείχε στις συνελεύσεις της Κοινότητας, ίσως διότι ασπάστηκε τον καθολικισμό και απέκτησε τη βενετική ευγένεια¹⁶⁴. Στις 22 Οκτωβρίου 1697, στην ηλικία των 36 ετών, ο αββάς Θωμάς Κοθώνης έγραψε μια σκωπτική διαθήκη με τίτλο «Διαθήκη, κωδিকেλλος και υποτιθέμενες σκωπτικές επιστολές του Κρητικού κυβερνήτη Γιώργη Σκορδά» («Testamento, codicillo e lettere derisorie e suposte del governor Zorzi Scorda Candiotto»), με κεντρικό χαρακτήρα τον Ρεθυμνιώτη Γιώργη Σκορδά. Ο Σκορδάς πέθανε στις 10 Νοεμβρίου 1697 στην ηλικία των 80 ετών. Δεν είναι γνωστοί οι λόγοι που ο Κοθώνης αποφάσισε να τον διακωμωδήσει¹⁶⁵.

Το σατυρικό κείμενο διακωμωδεί έναν αρχοντοχωριάτη από το Ρέθυμνο, ο οποίος, έπειτα από έναν σκληρό, αλλά χωρίς αποτέλεσμα αγώνα για την υπεράσπιση της πατρίδας του, μετανάστευσε στη Βενετία. Την ίδια πορεία ακολούθησαν και άλλοι Έλληνες κατά τη διάρκεια του πολέμου της Κρήτης (1645-1669), μεταφέροντας στη Βενετία από την πατρίδα τους υλικά και πολιτιστικά αγαθά. Η εγκατάσταση και η κοινωνική ένταξη των προσφύγων αυτών στο περιβάλλον της Βενετίας ήταν δύσκολη και επηρεάστηκε από την οικονομική τους κατάσταση και την κοινωνική τους θέση. Το ελληνικό στοιχείο της Βενετίας ενισχύθηκε και η Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας γνώρισε μια περίοδο άνθησης. Έπειτα από λίγα χρόνια η Βενετία κατέκτησε την Πελοπόννησο και οι Έλληνες ήλπιζαν στην απελευθέρωση της πατρίδας τους. Όμως, στην ελληνική κοινότητα της Βενετίας δεν επικρατούσε καλό κλίμα. Η ταραγμένη αρχιερατεία του Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελέτιου Τυπάλδου, ο οποίος μετά το 1700 υπέγραψε ομολογία πίστεως στην καθολική εκκλησία, οδήγησε την ελληνική κοινότητα σε διχασμό και θρησκευτικές διαμάχες που διατηρήθηκαν καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Ο κώδικας απεικονίζει αυτήν την κοινωνική και πολιτική κατάσταση¹⁶⁶.

Ο Κοθώνης παρουσίασε τον Ρεθυμνιώτη Σκορδά ως μια γελοιογραφική παράσταση ενός περήφανου χωριάτη. Από τη διαθήκη του Σκορδά, που έγραψε ο ίδιος στα ιταλικά, προκύπτει ότι ήταν πιστός στις παραδόσεις και στη θρησκεία του. Το πιο σημαντικό πράγμα γι' αυτόν

¹⁶² Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών της Παδούης (Μέρος Α'. Artisti). Συμπλήρωμα (έτη 1674 - 1701)», *Θησαυρίσματα* 8 (1971), σ. 191 [188-204].

¹⁶³ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σ. 242.

¹⁶⁴ Γ. ΠΗΛΕΙΔΗΣ, «Burlar le scritture: Η σκωπτική διαθήκη του Κρητικού Γιώργου Σκορδά και οι Έλληνες της Βενετίας στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», στο Γ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ (επιμ.), *Ευκαρπίας έπαινος. Αφιέρωμα στον καθηγητή Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη*, Αθήνα: Πορεία, 2007, σ. 825.

¹⁶⁵ ό.π., σσ. 824, 826.

¹⁶⁶ ό.π., σσ. 823-824.

ήταν η απελευθέρωση της Κρήτης. Είχε λάβει το αξίωμα του Κυβερνήτη από τις βενετικές αρχές για την πατριωτική του προσφορά. Ο Κοθώνης καυτηρίασε κυρίως τον θρησκευτικό φανατισμό του Σκορδά, ο οποίος πίστευε ότι οι αλλόθρησκοι και αυτοί που πρόδιδαν την ορθόδοξη πίστη τους θα κρίνονταν με αυστηρότητα στη Δευτέρα Παρουσία¹⁶⁷.

Τον Μάρτιο του 1699 τα τρία αδέλφια Κοθώνη, Δομήνικος, Νικόλαος και Θωμάς, έγιναν Βενετοί ευγενείς ύστερα από την καταβολή 100.000 δουκάτων με απόφαση που εξέδωσε το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας. Οι Κοθώνηδες απέκτησαν σημαντική περιουσία στη Βενετία και τις γύρω από αυτή περιοχές με την κερδοφόρα εμπορική τους δραστηριότητα. Μάλιστα, έχτισαν καθολικό ναό στο Καόρλε για τη λειτουργία του οποίου ζήτησαν την άδεια από τον Λατίνο επίσκοπο¹⁶⁸. Ο Θωμάς Κοθώνης πέθανε στις 23 Μαρτίου 1726 στην ηλικία των 64 ετών¹⁶⁹.

12.3. Ανδρέας, Δομήνικος, Παύλος, Πέτρος, Νικολέττος

Τα υπόλοιπα αδέλφια Κοθώνη ίδρυσαν οικογενειακή επιχείρηση, δεν παντρεύτηκαν και έζησαν στο σπίτι στην ενορία του Σαν Σεβέρο μαζί με τη μητέρα τους¹⁷⁰. Οι Κοθωναίοι ίδρυσαν δύο εταιρείες ερυθροβαφής υφασμάτων το 1658 και το 1659 και συνεργάστηκαν με την επαγγελματική ομάδα των βαφών ερυθρών υφασμάτων. Η πρώτη εταιρεία ιδρύθηκε από τους Πέτρο Κοθώνη και Ντομένεγκο Πεντράλι και θα διαρκούσε για έξι χρόνια. Ο Πέτρος Κοθώνης συμμετείχε στο κεφάλαιο με 3.000 δουκάτα, με τον όρο ο πατέρας του Γεώργιος Κοθώνης να καλύπτει τυχόν επιπλέον έξοδα, είτε για κρεμεζί είτε για υλικά καθημερινής χρήσης, όπως κεριά, ξύλα και νερό. Ο Κοθωναίοι ασχολήθηκαν με τη μεταποίηση, διότι προμήθευαν τους βαφείς της Βενετίας με πρινοκόκκι, προϊόν διαθέσιμο στον ελληνικό χώρο. Ο Παύλος Κοθώνης είχε επίσης ιδρύσει εταιρεία ερυθροβαφής υφασμάτων με τον πατέρα του Γεώργιο¹⁷¹.

Ο Ανδρέας Κοθώνης του Γεωργίου ήταν εγγεγραμμένος στο μητρώο μελών της Αδελφότητας του Αγίου Νικολάου για το έτος 1674 και κύριος εκπρόσωπος της οικογενειακής επιχείρησης μετά τον θάνατο του πατέρα του. Με τη διαθήκη του στις 12 Νοεμβρίου 1690 ίδρυσε την εταιρεία «Κληρονόμοι Ανδρέα Κοθώνη»¹⁷². Ο Κοθώνης, εκτός

¹⁶⁷ ό.π., σσ. 827-828.

¹⁶⁸ ό.π., σσ. 823-824, 826.

¹⁶⁹ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σ. 228.

¹⁷⁰ ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, *Έλληνες*, σ. 223.

¹⁷¹ ό.π., σσ. 162-163, 193.

¹⁷² ό.π., σσ. 193, 223.

από συγκεκριμένα ποσά που άφησε σε δύο αδελφούς του, κατέστησε μοναδικό διάδοχό του στην εμπορική του επιχείρηση τον αδελφό του Δομήνικο. Ο αδελφός του Νικολέττος, που ήταν μέλος της οικογενειακής επιχείρησης, ήταν υποχρεωμένος να αποδεχτεί τη βούληση του αδελφού του¹⁷³.

Ο Δομήνικος ήταν εγγεγραμμένος στο μητρώο μελών της Αδελφότητας του Αγίου Νικολάου για τα έτη 1676-1678. Με τον αδελφό του Νικολέττο λάμβαναν μέρος σε συνεδριάσεις της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας. Το 1679 ήταν γραμματέας της Αδελφότητας. Επίσης, εκλέχθηκε κυβερνήτης της¹⁷⁴. Είχε εμπορική συντροφία με τα ανίψια του Σπυρίδωνα και Αναστάσιο Σάρο, παιδιά της αδελφής του Ελένης Κοθώνη-Σάρου. Η σύναψη της συντροφίας έγινε την 1^η Μαρτίου 1707 και η συνεργασία διήρκεσε έως το 1718¹⁷⁵.

Ο Δομήνικος ήταν διαχειριστής της εταιρείας «Κληρονόμοι Ανδρέα Κοθώνη». Στη διαθήκη του με ημερομηνία 20 Ιανουαρίου 1729 ανέφερε ότι το κληρονομημένο καταπίστευμα ανερχόταν στα 100.000 δουκάτα. Όρισε γενικό πληρεξούσιο του πατρογονικού καταπιστεύματος τον Γεώργιο Κοθώνη, μεγαλύτερο γιο του αδελφού του Θεοχάρη, και σύστησε αυστηρή αρσενική πρωτοτοκία ύψους 100.000 δουκάτων¹⁷⁶. Επιθυμούσε τη διάλυση της εταιρείας «Κληρονόμοι Ανδρέα Κοθώνη» και την εκκαθάριση των περιουσιακών της στοιχείων μέσα σε έξι χρόνια από τον θάνατό του¹⁷⁷.

13. Οικογένεια Σάρου

13.1. Νικόλαος Σάρος. Τέκνα Νικολάου Σάρου

Ο Νικόλαος Σάρος γεννήθηκε στο Δέλβινο το 1617¹⁷⁸. Στις 16 Δεκεμβρίου 1657 εγγράφηκε ως μέλος στην Ελληνική Αδελφότητα του Αγίου Νικολάου, στην οποία κατέβαλε τη συνδρομή του έως το 1685. Το 1658 υπέγραψε ως μάρτυρας συμβολαιογραφική πράξη οικονομικής φύσεως με συμβαλλόμενους Έλληνες εμπόρους. Την εποχή αυτή άρχισε η συνεχής εμπορική του δραστηριότητα στη Βενετία. Το 1669 παντρεύτηκε στη Βενετία την

¹⁷³ Χ. ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού της Διασποράς: αρχεία εμπορικών οίκων Ηπειρωτών στη Βενετία, 16^{ος}-18^{ος} αι.*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2015, σσ. 101, 223.

¹⁷⁴ ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, *Έλληνες*, σ. 193· Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Συλλογή ανέκδοτων εγγράφων, 1578-1685, αναφερόμενων εις τους εν Βενετία Μητροπολίτας Φιλαδελφείας», *Θησαυρίσματα* 6 (1969), σ. 95., Έγγρ. 48, στίχος 25 [7-112]· ΠΗΛΕΙΔΗΣ, «Burlar le scritture», σ. 825 σημ. 4.

¹⁷⁵ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σ. 184.

¹⁷⁶ ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, *Έλληνες*, σσ. 193, 223.

¹⁷⁷ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σ. 105.

¹⁷⁸ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Ανέκδοτα ηπειρωτικά», σ. 103.

Ηπειρώτισσα Ελένη Κοθώνη, κόρη του Γεωργίου Κοθώνη από την Άρτα και της Χάιδως Πουλημένου από τα Ιωάννινα. Με τη σύζυγό του απέκτησαν δεκατρία παιδιά, έξι από τα οποία πέθαναν στην παιδική τους ηλικία. Από τα επτά παιδιά που επέζησαν, τα δύο ήταν αγόρια και τα πέντε κορίτσια. Οι κόρες του Ρωξάνη, Χρυσίδα, Ελισάβετ, Ευθυμία και Άννα είχαν Βενετούς συζύγους, επέλεξαν την καθολική πίστη και αφομοιώθηκαν πλήρως από τη βενετική κοινωνία¹⁷⁹.

Στη Βενετία ο Νικόλαος Σάρος δραστηριοποιήθηκε στο εμπόριο προϊόντων με τις ελληνικές περιοχές και ιδιαίτερα με την πατρίδα του την Ήπειρο, απ' όπου εισήγε πρώτες ύλες (κυρίως μετάξι) και όπου εξήγε επεξεργασμένα προϊόντα από τη βενετική αγορά. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα ο Σάρος ασχολούταν σχεδόν αποκλειστικά με το εμπόριο βιβλίων. Τα έτη 1681-1682 τύπωσε για πρώτη φορά με επιτυχία δύο βιβλία με το όνομά του, γεγονός που τον οδήγησε το 1686 στην ίδρυση του δεύτερου ελληνικού τυπογραφείου στη Βενετία, μετά από εκείνο του συμπατριώτη του Νικολάου Γλυκή. Στις 23 Ιουνίου εγγράφηκε στη συντεχνία των Βενετών τυπογράφων και ασχολήθηκε αποκλειστικά με την τυπογραφία και το εμπόριο ελληνικών βιβλίων¹⁸⁰.

Ο Νικόλαος Σάρος από την αρχή της παραμονής του στη Βενετία εγκαταστάθηκε στην ενορία του Σαν Σεβέρο, όπου νοίκιαζε σπίτι το οποίο χρησιμοποιούσε ως κατοικία, εμπορικό κατάστημα και στη συνέχεια το 1686 ως τυπογραφείο. Το 1712, αρκετά χρόνια μετά τον θάνατο του Νικολάου, η Ελένη Κοθώνη-Σάρου και οι γιοί της Αναστάσιος και Σπυρίδωνας Σάρος μετακόμισαν στο σπίτι του Δομήνικου Κοθώνη το οποίο βρισκόταν εντός της ίδιας ενορίας¹⁸¹. Ο Νικόλαος Σάρος ήταν μέλος της Αδελφότητας έως το 1696¹⁸². Διετέλεσε γουαρδιάνος της Αδελφότητας τα έτη 1669 και 1696¹⁸³.

Ο Αναστάσιος και ο Σπυρίδωνας Σάρος πέθαναν σε νεαρή ηλικία. Δεν δημιούργησαν οικογένεια και δεν απέκτησαν απογόνους. Ο Αναστάσιος πέθανε στην ηλικία των 24 ετών, ενώ ο Σπυρίδων στην ηλικία των 35. Τα αδέλφια ήταν έμποροι όπως ο πατέρας τους. Δεν υπάρχουν αρκετά διαθέσιμα στοιχεία για την εμπορική τους δραστηριότητα στη Βενετία. Η επιχείρησή τους λειτουργούσε όπως και η επιχείρηση του πατέρα τους, δηλαδή ασχολούνταν με την εισαγωγή και την εξαγωγή προϊόντων, ιδιαίτερα προς τους εμπορικούς δρόμους της Ανατολής. Η επιχείρησή τους «Υιοί Νικολάου Σάρου» δεν είναι γνωστό πότε άρχισε να

¹⁷⁹ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχαία του Ελληνισμού*, σσ. 181-183· ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ηπειρώτες*, σ. 19.

¹⁸⁰ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχαία του Ελληνισμού*, σ. 182.

¹⁸¹ *ό.π.*, σ. 186.

¹⁸² ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σ. 241.

¹⁸³ ΒΕΛΟΥΔΟΣ, *Ελλήνων*, σ. 251.

λειτουργεί, αλλά ήταν ενεργή έως και το 1718, τη χρονιά που απεβίωσε ο Σπυρίδωνας Σάρος. Παράλληλα με τη διατήρηση του εμπορικού καταστήματος, είχαν εμπορική συντροφία με τον θείο τους και αδελφό της μητέρας τους Δομήνικο Κοθώνη. Η σύναψη της συντροφιάς έγινε την 1^η Μαρτίου 1707 και η συνεργασία διήρκεσε έως το 1718. Τα αδέλφια Σάρου είχαν επίσης συνεργασία με τον Γιαννιώτη έμπορο Λάμπρο Μαρούτση. Στις 27 Μαρτίου 1710 αγόρασαν από κοινού με τον Στέλιο Μεγαλογένη από την Κέρκυρα ένα καράβι για τη μεταφορά των εμπορευμάτων τους, αλλά και για γενικότερη εκμετάλλευση¹⁸⁴.

Ο Αναστάσιος και ο Σπυρίδωνας δεν ασχολήθηκαν μόνο με τις εμπορικές δραστηριότητες, αλλά και με το τυπογραφείο που κληρονόμησαν από τον πατέρα τους. Όταν πέθανε ο πατέρας τους το 1697, τα δύο αδέλφια ήταν σε μικρή ηλικία και δεν μπορούσαν να συνεχίσουν τις τυπογραφικές εργασίες. Αυτό πιθανότατα έγινε με τη βοήθεια των θείων τους αδελφών Κοθώνη. Μετά την ενηλικίωσή τους δεν μπορούσαν ή δεν επιθυμούσαν να λειτουργήσουν το τυπογραφείο του πατέρα τους. Την 1^η Φεβρουαρίου 1707 πούλησαν το τυπογραφείο στον Βενετό τυπογράφο Αντόνιο Μπόρτολι¹⁸⁵.

Τα αδέλφια Σάρου δεν ήταν κοντά στην ορθόδοξη εκκλησία. Παρόλο που ο πατέρας τους ζήτησε στη διαθήκη του οι γιοι του να ακολουθήσουν την ορθόδοξη πίστη, κατά πάσα πιθανότητα και οι δύο γιοι ακολούθησαν την καθολική πίστη. Μάλιστα ο Σπυρίδων Σάρος ζήτησε στη διαθήκη του να ταφεί σε καθολικό μοναστήρι στη Βενετία όπως και έγινε¹⁸⁶.

13.2. Διαθήκη Νικολάου Σάρου

Ο Νικόλαος Σάρος συνέταξε τη διαθήκη του στις 3 Νοεμβρίου 1697 στη Βενετία. Άφησε χρήματα στις κόρες του Χρυσίδα, Ελισάβετ, Ευθυμία και Άννα. Στην παντρεμένη κόρη του Ρωξάνη άφησε ένα ζαφειρένιο δαχτυλίδι. Στην υπόλοιπη περιουσία του όρισε τελικούς κληρονόμους τους γιους του Σπυρίδωνα και Αναστάσιο, οι οποίοι όμως θα λάμβαναν εντολές από τη μητέρα τους Ελένη Κοθώνη. Όρισε τη σύζυγό του επίτροπο και διαχειρίστρια σε όλη την περιουσία. Όρισε τον κουνιάδο του Δομήνικο Κοθώνη επίτροπο και τον παρακάλεσε να στηρίζει την αδελφή του. Επιθυμούσε ο γιος του Σπυρίδωνας να στηρίζει τη μητέρα του. Επίσης, επιθυμούσε οι γιοι του να έχουν αρμονικές σχέσεις μεταξύ τους, να ενδιαφέρονται για την επιχείρηση και να ακολουθούν τις εντολές της μητέρας τους και την ορθόδοξη πίστη. Άφησε σε συγγενείς του σε ένδειξη αγάπης ορισμένα αντικείμενα, όπως ένα

¹⁸⁴ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σ. 184.

¹⁸⁵ *ό.π.*, σσ. 184-185.

¹⁸⁶ *ό.π.*, σ. 185.

ζευγάρι ασημένια κηροπήγια στον κουνιάδο του Δομήνικο Κοθώνη και από μια ασημένια φρουτιέρα στους κουνιάδους του Νικολέττο και Θωμά Κοθώνη. Η διαθήκη δημοσιεύτηκε στις 6 Νοεμβρίου 1697¹⁸⁷.

13.3. Έλενα Κοθώνη - Σάρου

Η Ελένη Κοθώνη εμφανίζεται στον κατάλογο των ευεργετών (Παρρησία) του ναού του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας με καταγωγή από την Άρτα. Στο Παλαιό Αρχείο, Α΄ Βιβλίο Γάμων (1599-1701), καταγράφηκε η πράξη του γάμου της με τον Γιαννιώτη Νικόλαο Σάρο. Ο γάμος έλαβε χώρα στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στις 10 Ιουνίου 1669 και τελέστηκε από τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελέτιο Χορτάτση, με κουμπάρο τον Γιαννιώτη Πάνο Ιερομνήμονα¹⁸⁸.

Από τη διαθήκη του Νικολάου Σάρου συνάγεται ότι η σχέση του με την Ελένη Κοθώνη χαρακτηριζόταν από αγάπη και εμπιστοσύνη, καθώς και από συμπόρευση στην επίλυση των πρακτικών θεμάτων, ιδιαίτερα των οικονομικών. Η μετά θάνατον καταγραφή της κινητής περιουσίας της Ελένης, που πέθανε το 1725, αποδεικνύει ότι η οικογενειακή οικία διατήρησε και ενδεχομένως αύξησε τον υλικό της πλούτο μεταξύ 1697 και 1725¹⁸⁹.

14. Νικόλαος Καραγιάννης

14.1. Βιογραφικά στοιχεία. Ο εμπορικός οίκος

Ο Νικόλαος Καραγιάννης είχε στενή σχέση με την Ελληνική Αδελφότητα του Αγίου Νικολάου στη Βενετία. Η εγγραφή του σε αυτή έγινε από τον πρώτο χρόνο που εγκαταστάθηκε στη Βενετία το 1683¹⁹⁰. Διετέλεσε κυβερνήτης και γουαρδιάνος επί χρόνια στην ορθόδοξη Αδελφότητα και ταυτόχρονα πρόεδρος (1700) στην καθολική Αδελφότητα της Αγίας Μαρίας της Ειρήνης στον ναό των Αγίων Ιωάννη και Παύλου. Οι στενές σχέσεις που

¹⁸⁷ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Ανέκδοτα ηπειρωτικά», σσ. 104-106.

¹⁸⁸ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ηπειρώτες*, σσ. 12-14.

¹⁸⁹ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Κοινωνία*, σ. 222. Το ευρετήριο που συνοδεύει τη διαθήκη της Έλενας Κοθώνη-Σάρου, το οποίο δημοσιεύτηκε στις 13 Νοεμβρίου 1725, λίγες ημέρες μετά τον θάνατό της, υπό την εποπτεία των κληρονόμων της Ανδρέα και Δομήνικου Κοθώνη, φανερώνει τη σημαντική κινητή της περιουσία. Η περιουσία προκύπτει από τη συγκέντρωση οικογενειακών κειμηλίων και εσόδων του εμπορικού οίκου Σάρου και περιλαμβάνει πολλά έπιπλα, πίνακες, κασέλες με ρούχα, βιβλία και οικονομικά κατάστιχα. Στο δωμάτιο όπου πεθαίνει η Ελένη διατηρεί ένα καλάθι με ασημένιο σερβίτσιο του καφέ σε μπουύλο από ξύλο καρυδιάς. Βλ. ό.π., σ. 6 σημ. 16.

¹⁹⁰ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σ. 113.

ανέπτυξαν οι ευκατάστατοι Έλληνες της κοινότητας με τις καθολικές αδελφότητες, αποτελούσαν πρακτικές κοινωνικής ενσωμάτωσης και ανόδου¹⁹¹.

Ο Νικόλαος Καραγιάννης ασχολήθηκε με την ανταλλαγή αγαθών μεταξύ της περιοχής του Κάτω Δούναβη, των Βαλκανίων και των βενετικών εδαφών. Απολάμβανε την εκτίμηση των δημοσίων υπηρεσιών της Βενετίας και του Ρουμάνου πρίγκιπα Κωνσταντίν Μπραγκοβεάνου. Μαζί με ορισμένους συγγενείς του¹⁹² και σε στενή συνεργασία με Βλάχους και Έλληνες ήταν από τους πιο δραστήριους εμπόρους. Η εμπορική του επιχείρηση είχε στη διάθεσή της πράκτορες και συνεργάτες που κατοικούσαν σε διάφορες περιοχές της Βαλκανικής Χερσονήσου, την Τρανσυλβανία, τη Μολδαβία, τη Βλαχία και την Κωνσταντινούπολη και συνέβαλε σημαντικά στην αύξηση των εισαγωγών αγαθών από τις ρουμανικές χώρες προς τη Βενετία. Το 1699 ήταν ένας από τους σημαντικότερους εμπόρους που δραστηριοποιούνταν στο λιμάνι του Δυρραχίου και η εμπειρία του από την εργασία του στο Λεβάντε του χάρισε μια υποψηφιότητα για τη θέση του Βενετού προξένου στο λιμάνι αυτό. Αρνήθηκε τη θέση και αφοσιώθηκε αποκλειστικά στις επιχειρήσεις του, την εισαγωγή από τα Ρουμανικά Πρίγκιπάτα και τα Βαλκάνια προϊόντων όπως μαλλί, δέρματα και κερί, καθώς και την εξαγωγή από τη Βενετία τυπωμένων βιβλίων, γυάλινων ειδών και υφασμάτων¹⁹³.

Το 1701 η εταιρεία του Νικολάου Καραγιάννη και η εταιρεία Κοθώνη ήταν μεταξύ των οικογενειακών επιχειρήσεων που πρωταγωνιστούσαν στη βενετική αγορά ακατέργαστων υλικών αγροτικής προέλευσης¹⁹⁴. Το 1703 ο Καραγιάννης βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και ασχολούταν με εμπορικές εργασίες. Το 1704 επέστρεψε στο Δυρράχιο. Στη συνέχεια, όταν πέθανε ο πρόξενος Κουμάνος, οι Πέντε Σοφοί του ανέθεσαν να δίνει λεπτομερή αναφορά ως προς τη λειτουργία αυτού του λιμανιού. Επίσης, επιμελήθηκε τη σύνταξη μιας στατιστικής μελέτης για τη διαμετακόμιση εμπορευμάτων μέσω του Δυρραχίου και του ποταμού Μποϊάνα με προορισμό τη Βενετία κατά την περίοδο 1700-1703. Χάρη στις

¹⁹¹ ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, «Το τρίτο είδος», σ. 399 σημ. 31.

¹⁹² Για πληροφορίες για άλλα μέλη της οικογένειας Καραγιάννη βλ. ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σσ. 71, 78, 86-87· Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Ανέκδοτα Πατριαρχικά Γράμματα (1547-1806)*, Βενετία: Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Αρ. 3, 1968, σ. 104.

¹⁹³ C. LUCA, «L'importazioni di merci levantine nella Venezia del seicento e del primo settecento: la cera e i pellami provenienti dai principati romeni», στο C. LUCA, G. MASI ΚΑΙ A. PICCARDI (επιμ.), *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, Βραΐλα-Βενετία: Museo di Brăila. Istros Editrice, 2004, σσ. 338-339 [321-361].

¹⁹⁴ C. LUCA, «The Dynamics of Commercial Activity in the Ottoman Port of Durazzo during the Consulate of Zorzi (Giorgio) Cumano (1699-1702)», στο M. A. DENZEL, J. DE VRIES ΚΑΙ P. ROBINSON RÖSSNER (επιμ.), *Small is Beautiful? Interlopers and Smaller Trading. Nations in the Pre-industrial Period. Proceedings of the XVth World Economic History Congress in Utrecht (Netherlands) 2009*, Στουτγκάρδη: Franz Steiner Verlag, 2011, σ. 181 [177-200].

σχέσεις του με πολλούς Έλληνες και Βλάχους εμπόρους είχε τακτικά στη διάθεσή του τις πρώτες ύλες που ήταν περιζήτητες στη Βενετία. Για παράδειγμα, τον Σεπτέμβριο του 1716 ο Νίκος Παπάς έστειλε 26 δέματα κεριών στον Καραγιάννη που τότε βρισκόταν στη Βενετία¹⁹⁵.

Η προσφορά του Νικολάου Καραγιάννη στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων ήταν μεγάλη, λόγω της φιλίας του με τον πατριάρχη Χρύσανθο Νοταρά από την περίοδο που ο Νοταράς σπούδαζε στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας¹⁹⁶. Ο Νοταράς ως φωτισμένος λόγιος βρήκε στηρίγματα σε ανθρώπους όπως ο Καραγιάννης και κατάφερε να επιβάλει απόψεις που προωθούσαν τη γνώση και την παιδεία. Ο Νοταράς, με τη μεσολάβηση του Καραγιάννη, πρότεινε στον Μεθόδιο Ανθρακίτη να αναλάβει τη διεύθυνση της σχολής που σκόπευε να ιδρύσει στα Τρίκαλα Κορινθίας. Η Σχολή των Τρικάλων ιδρύθηκε το 1730 με την οικονομική υποστήριξη του Καραγιάννη, επιτρόπου του Αγίου Τάφου στη Βενετία. Ο Καραγιάννης δάνειζε χρήματα και βοηθούσε τους Έλληνες φοιτητές, όπως έκανε και για τον Νοταρά. Επίσης, ανέλαβε τη χρηματοδότηση για την ίδρυση του νοσοκομείου των Ιεροσολύμων. Ως ανταπόδοση της ευεργεσίας ο Νοταράς όρισε στον κανονισμό του νοσοκομείου να μνημονεύονται ο Καραγιάννης και οι συγγενείς του σε όλες τις ιερές τελετές. Μάλιστα αποκάλεσε το νοσοκομείο «νοσοκομείο του ευγενέστατου άρχοντα κυρίου Νικολάου Καραϊωάννη»¹⁹⁷.

Το 1696 ο Νικόλαος Καραγιάννης απέκτησε ένα νόθο γιο με τη Βενετή Αικατερίνη Κλαπατζαρά, τον Λεοντάρη (Λεονάρδο). Στις 16 Ιανουαρίου 1734, λίγες ημέρες πριν από τον θάνατό του, παντρεύτηκε την Αικατερίνη Κλαπατζαρά στον ναό του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας. Με αυτόν τον γάμο νομιμοποίησε τον Λεονάρδο, ο οποίος ήταν τότε στην ηλικία περίπου των 34 ετών¹⁹⁸. Εκτός από τον γάμο, ο Νικόλαος Καραγιάννης προχώρησε σε νομιμοποίηση του γιου του και μέσα από τη διαθήκη του που συνέταξε στις 20 Δεκεμβρίου 1733, λίγες ημέρες πριν από τον γάμο. Ο Νικόλαος Καραγιάννης παρέμεινε εγγεγραμμένος στην Αδελφότητα μέχρι τον θάνατό του στην ηλικία των 75 ετών στις 28 Ιανουαρίου 1734 στη Βενετία¹⁹⁹.

¹⁹⁵ LUCA, «L'importazioni», σ. 339.

¹⁹⁶ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σ. 114.

¹⁹⁷ Π. ΣΤΑΘΗ, *Χρύσανθος Νοταράς Πατριάρχης Ιεροσολύμων. Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1995, σσ. 84, 159-161, 171, 178-179.

¹⁹⁸ Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ– Ι. Γ. ΣΚΟΥΛΑΣ, *Τα ληξιαρχικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητος Βενετίας. Α'. Πράξεις γάμων (1599-1815)*, Βενετία: Ελληνικόν Ινστιτούτο Βενετίας, σ. 271.

¹⁹⁹ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σ. 113.

14.2. Η διαθήκη του Νικολάου Καραγιάννη

Η διαθήκη του Νικολάου Καραγιάννη του Λεονάρδου συντάχθηκε στις 20 Δεκεμβρίου 1733. Επιθυμούσε να ταφεί στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, στον τάφο του εκλιπόντα θείου του Πάνου Ιερομνήμονα. Άφησε χρήματα στην Αδελφότητα για το νοσοκομείο των φτωχών ψυχοπαθών²⁰⁰.

Ο Καραγιάννης κληροδότησε χρήματα στους γιους του πρώτου ξαδέλφου του Πάνου Μιχαήλ Καραγιάννη, καθώς και στα παιδιά των αδελφών του. Απαγόρευσε στους κληροδοτούμενους και συγγενείς να ντυθούν πένθιμα. Επαίνεσε την Αικατερίνη Κλαπατζαρά για τον χαρακτήρα της και την υπομονή της και την αντάμειψε με τη νομιμοποίηση του γιου τους Λεονάρδου. Ο Νικόλαος δήλωσε ότι πάντα θεωρούσε τον Λεονάρδο φυσικό και νόμιμο γιο του και φρόντιζε για την πρόοδό του. Επιθυμούσε ο Λεονάρδος να φροντίζει τη μητέρα του μέχρι τον θάνατό της²⁰¹.

Ο Νικόλαος Καραγιάννης διέταξε την εκκαθάριση της επιχείρησης του για το ποσό των 30.000 δουκάτων και τη με ασφάλεια διαρκή επένδυση του ποσού αυτού. Αν ο κληρονόμος του θα συνέχιζε την εκκαθάριση του καταστήματος για μεγαλύτερο ποσό, επιθυμούσε τη διαρκή επένδυση του εν λόγω ποσού. Στην περίπτωση θανάτου του πρώτου του κληρονόμου, διέταξε την άμεση εκκαθάριση τυχόν υπολειπόμενων εμπορευμάτων και τη διαρκή επένδυση του ποσού που θα προέκυπτε²⁰².

Όρισε γενικό κληρονόμο όλης της περιουσίας του τον γιο του Λεονάρδο. Επιθυμούσε εκτός από την επένδυση από την εκκαθάριση ποσοστού του καταστήματος, να γίνει επένδυση των χρημάτων που θα εντοπίζονταν κατά τον θάνατό του. Ως κληρονόμους όρισε την αρσενική και έπειτα τη θηλυκή σειρά των απογόνων του γιου του Λεονάρδου, με την απαγόρευση οποιασδήποτε απαλλοτρίωσης ή εκποίησης. Όταν θα έσβηνε η γενεαλογική σειρά, κληρονόμοι θα γινόντουσαν οι αρσενικοί απόγονοι του πρώτου ξαδέλφου του Πάνου Καραγιάννη, με τον όρο τα κεφάλαια να επενδυθούν και θα διατεθούν όπως αυτός είχε ορίσει. Η διαθήκη δημοσιεύτηκε με τον θάνατο του Καραγιάννη στις 28 Ιανουαρίου 1733²⁰³.

14.3. Λεονάρδος Καραγιάννης

²⁰⁰ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 140-142.

²⁰¹ ό.π., σσ. 144-146.

²⁰² ό.π., σσ. 146-147.

²⁰³ ό.π., σσ. 147-148, 150.

Ο Λεονάρδος Καραγιάννης γεννήθηκε το 1696 στη Βενετία. Ήταν νόθος γιος του Γιαννιώτη εμπόρου Νικολάου Καραγιάννη με τη Βενετή Αικατερίνη Κλαπατζαρά και πήρε το όνομά του από τον πατέρα του Νικολάου Καραγιάννη, τον Λεοντάρη. Ο Λεονάρδος μεγάλωσε με τη μητέρα του ως καθολικός και γνήσιος Βενετός πολίτης. Από μικρός ασχολήθηκε με το εμπόριο, γεγονός που δείχνει ότι παρά τη μη επίσημη αναγνώρισή του από τον πατέρα του, πιθανότατα ο Νικόλαος Καραγιάννης φρόντιζε για την ανατροφή του και την επαγγελματική του εξέλιξη. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την αναγνώριση του Λεονάρδου από τον πατέρα του το 1734 και τη μεταβίβαση σε αυτόν όλων των εμπορικών του υποθέσεων²⁰⁴.

Ο Λεονάρδος Καραγιάννης διέπρεψε ως έμπορος όταν κληρονόμησε την περιουσία και το εμπορικό κατάστημα του πατέρα του μετά τον θάνατό του. Εκμεταλλεύτηκε το υπάρχον κύκλωμα πελατών, συνεργατών και προμηθευτών και συνέχισε το εμπόριο σιτηρών, λαδιού, κρασιού, δερμάτων, καπνού, μαλλιού και υφασμάτων. Εκτός από τις περιοχές που δραστηριοποιούνταν εμπορικά ο πατέρας του, ο Λεονάρδος επεκτάθηκε σε νέες αγορές όπως το Κάιρο και η Ρωσία. Περίπου το 1744 ο Λεονάρδος Καραγιάννης απέκτησε μια βιομηχανία χαρτιού στην περιοχή της Φολίνα στην περιφέρεια του Τρεβίζο και επένδυσε στον τομέα της παραγωγής και εμπορίας χαρτιού²⁰⁵.

Όπως και ο πατέρας του, ο Λεονάρδος επένδυσε πολλά χρήματα στην αγορά γης στη βενετική ενδοχώρα. Από το 1734 έως τον θάνατό του το 1752 αγόραζε συστηματικά κάθε χρονιά γη στις περιφέρειες του Ροβίγκο, του Τρεβίζο και του Βένετο. Στη γη αυτή καλλιεργούσε σιτηρά και εξέτρεφε βοοειδή. Ο Λεονάρδος δημιούργησε δική του οικογένεια. Παντρεύτηκε τη Βενετή Άντζελα Τζιντόνι του Φραντσέσκο και απέκτησε τέσσερα παιδιά: τον Νικολό, που σπούδασε στην Μπολόνια και έγινε τελικά μοναχός του τάγματος των Ιησουιτών, τον Τζιοβάνι Φραντσέσκο Μαρία, τον Άντζελο και την Κατερίνα. Με την οικογένειά του έζησε στην οικία στην ενορία του Σαν Μαρτσιάλε, που είχε αγοράσει το 1710 ο Νικόλαος Καραγιάννης. Στο ισόγειο του μεγάλου κτιρίου στεγαζόταν το εμπορικό κατάστημα και διάφορες αποθήκες για την προσωρινή αποθήκευση των εμπορευμάτων. Το σπίτι βρισκόταν δίπλα σε κανάλι, γεγονός που διευκόλυνε την προσέγγιση γόνδολας και άλλων μικρών πλοιαρίων για τη φορτοεκφόρτωση των εμπορευμάτων²⁰⁶.

²⁰⁴ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σ. 115.

²⁰⁵ *ό.π.*, σ. 115.

²⁰⁶ *ό.π.*, σ. 116.

Ο Λεονάρδος Καραγιάννης πέθανε το 1752, στην ηλικία των 56 ετών, χωρίς να αφήσει διαθήκη και κηδεύτηκε στην καθολική εκκλησία του Σαν Μαρτσιάλε. Στις 9 Αυγούστου 1752 ορίστηκαν ως νόμιμοι κληρονόμοι του η γυναίκα του Άντζελα και τα τέσσερα ανήλικα παιδιά του. Στις 4 Ιουνίου 1753 έγινε η απογραφή της περιουσίας του. Οι επάνω όροφοι του βενετικού αρχοντικού αποτελούσαν την κατοικία της οικογένειας, η οποία είχε πλούσια επίπλωση και διάκοσμο, γεγονός που φανερώνει την οικονομική επιφάνεια του ιδιοκτήτη της. Ο εσωτερικός διάκοσμος της κατοικίας του Λεονάρδου Καραγιάννη είχε βενετικό στυλ, αλλά και ελληνικό, λόγω των αντικειμένων που πιθανότατα ο Λεονάρδος κληρονόμησε από τον πατέρα του. Ανάμεσα σε αυτά βρίσκονταν πολλές εικόνες ορθόδοξης τεχνοτροπίας²⁰⁷.

15. Ηπειρώτες καποτάδες στη Βενετία τον 18^ο αιώνα

15.1. Ιωάννης Θεοχάρης

Μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα η μόνη σαφής αναφορά σε εμπορική δραστηριότητα με μεταποιημένα προϊόντα στη Βενετία ήταν τα τυπογραφεία. Η βενετική διοίκηση δεν επέτρεπε την ίδρυση μεταποιητικών μονάδων στις βενετικές κτήσεις, οι υπήκοοι όμως μπορούσαν να ιδρύσουν επιχειρήσεις στην ίδια τη Βενετία, όπως έκαναν οι τυπογράφοι-εκδότες. Οι Έλληνες αγωνίζονταν είκοσι δύο χρόνια για να δημιουργήσουν ελληνική συντεχνία στη Βενετία. Ο Γιαννιώτης Ιωάννης Θεοχάρης έφτασε το 1742 στη Βενετία και εισήγαγε πρώτος στην πόλη την κατασκευή των καπών. Οι Ηπειρώτες είχαν παράδοση στην τέχνη και στο εμπόριο των καπών και από την Ήπειρο είχαν επικρατήσει στα Βαλκάνια. Στις βενετοκρατούμενες περιοχές είχαν ως κέντρο τους την Κέρκυρα. Εκεί είχαν δική τους συντεχνία με προστάτη τον Προφήτη Ηλία. Σχεδόν όλοι οι καποτάδες που εγκαταστάθηκαν και εργάστηκαν στη Βενετία ήταν Ηπειρώτες. Οι τεχνίτες που κατασκεύαζαν επαγγελματικές «φόρμες» (strazzaruoli), εξανάγκασαν στην αρχή τον Θεοχάρη να εγγραφεί στη δική τους συντεχνία²⁰⁸.

Ο Ιωάννης Θεοχάρης συνέταξε τη διαθήκη του στις 18 Αυγούστου 1754, ενώ ήταν έγκλειστος στη φυλακή Προεδριάδων στη Βενετία λόγω καταδίκης για βλασφημία. Επιθυμούσε την ταφή του στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων. Κληροδότησε ποσά σε φτωχούς, σε συγγενείς, σε εκκλησίες στα Ιωάννινα και στο χωριό του, καθώς και σε μοναστήρια. Στη σύζυγό του Ελένη άφησε χρήματα, μια εικόνα της Παναγίας που είχε στο δωμάτιό της, ασημένιο καντήλι, το ασημένιο του ρολόι, τον ρουχισμό της, τα κοσμήματά της

²⁰⁷ ό.π., σσ. 107, 116-117.

²⁰⁸ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Έλληνες καποτάδες στη Βενετία (18^{ος} αιώνας)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 27 (1984), σσ. 20-21 [20-24].

και όλα τα κινητά που βρίσκονταν μέσα στην κατοικία του, εκτός από τις υπόλοιπες εικόνες, τα ρούχα του και τα εμπορεύματα. Η σύζυγός του θα λάμβανε τα χρήματα και το σπίτι έξω από τα Ιωάννινα που του είχαν δοθεί ως προίκα. Την υπόλοιπη περιουσία την άφησε στους αδελφούς του Γεώργιο και Αναστάσιο, τους οποίους παρακάλεσε να φροντίζουν τη μητέρα τους. Οι επίτροποί του θα διαχειρίζονταν την περιουσία του. Στον αδελφό του Γεώργιο άφησε ένα σμαραγδένιο και διαμαντένιο δαχτυλίδι. Τα ρούχα του και τις υπόλοιπες εικόνες τα άφησε από κοινού στους δύο αδελφούς. Η διαθήκη δημοσιεύτηκε με τον θάνατο του Ιωάννη Θεοχάρη στις 29 Σεπτεμβρίου 1754. Πέθανε από φυματίωση στην ηλικία των 42 ετών. Είχε παντρευτεί την Ελένη Ζώτου στις 18 Σεπτεμβρίου 1748²⁰⁹. Ο Θεοχάρης είχε εξασφαλίσει το μονοπώλιο των καπών από τις βενετικές αρχές και είχε παραδώσει τη διοίκηση της επιχείρησης στον αδελφό του Γεώργιο²¹⁰.

15.2. Γεώργιος Μπελντάνης

Ο καποτάς Γεώργιος Μπελντάνης του Ιωάννη από τα Ιωάννινα αναγκάστηκε να εγγραφεί επίσης στη συντεχνία των τεχνιτών που κατασκεύαζαν επαγγελματικές «φόρμες». Ο Μπελντάνης τελικά έφυγε για την Αγκώνα, αλλά διατήρησε το εργαστήριό του στη Βενετία²¹¹. Στις 16 Απριλίου 1751 ο Γεώργιος Μπελντάνης με τον αδελφό του Αθανάσιο σύστησαν συντροφία με άλλους καποτάδες. Η πράξη σύστασης της συντροφίας ανέφερε τη διάρκεια της, τον χώρο και τόπο στέγασης του εργαστηρίου, τη συμμετοχή του κάθε μέλους στο κεφάλαιο και την εκχώρηση στη συντροφία τυχόν εμπορευμάτων από άλλο εργαστήριο ύστερα από την αναλυτική τους καταγραφή²¹².

Στις 10 Ιανουαρίου 1754 ο Γεώργιος Μπελντάνης δολοφονήθηκε από τον Χριστόφορο Κούρτη από τα Ιωάννινα, τεχνίτη στη βιοτεχνία του Ιωάννη Θεοχάρη που έδρευε στον Άγιο Πρόβολο της Βενετίας. Ο ηθικός αυτουργός της δολοφονίας ήταν ο Ιωάννης Θεοχάρης, ο οποίος εξαιτίας του επαγγελματικού ανταγωνισμού ήταν σε διαμάχη με τον γείτονά του καποτά Γεώργιο Μπελντάνη. Ο Κούρτης καταδικάστηκε σε απαγχονισμό²¹³. Τον Γεώργιο Μπελντάνη κληρονόμησε ο αδελφός του Χριστόφορος²¹⁴.

²⁰⁹ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Μικρός Ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* Η' (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1959), σσ. 635-638 [630-639].

²¹⁰ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Έλληνες καποτάδες», σ. 21.

²¹¹ ό.π., σ. 21.

²¹² ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σ. 221.

²¹³ Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Banditi. Έλληνες επικηρυγμένοι από τις βενετικές αρχές (1678-1794)», *Δωδώνη* 2 (1974), σ. 62 [51-68].

²¹⁴ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Έλληνες καποτάδες», σ. 21.

15.3. Η συντεχνία των Ελλήνων καποτάδων στη Βενετία

Η συντεχνία των καποτάδων που εξασκούσαν το επάγγελμά τους στην πόλη της Βενετίας τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα ήταν η πρώτη ελληνική επαγγελματική συντεχνία στη Βενετία. Ιδρύθηκε στις 30 Μαΐου 1764. Έως το 1797 η συντεχνία απαριθμούσε τριάντα δύο εγγεγραμμένα μέλη, τα περισσότερα από τα οποία κατάγονταν από την Ήπειρο. Αγόραζαν φθηνή πρώτη ύλη από τον τόπο καταγωγής τους, την οποία έφερναν στη Βενετία μέσω της Κέρκυρας. Εκτός από τις κάπες κατασκεύαζαν και κουβέρτες τις οποίες πουλούσαν στην αγορά της Βενετίας. Η έδρα συνέλευσης της συντεχνίας ήταν η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου²¹⁵. Οι καποτάδες είχαν στενή σχέση με την Ελληνική Αδελφότητα Αγίου Νικολάου Βενετίας, παρόλο που λίγα μέλη τους ήταν εγγεγραμμένα σε αυτή. Από τα επώνυμα των μελών της συντεχνίας προκύπτει ότι είκοσι τέσσερα άτομα ήλθαν οικογενειακώς στη Βενετία. Οι συντεχνίες την εποχή εκείνη είχαν κλειστό χαρακτήρα. Το νεότερο μέλος ξεκινούσε ως μαθητευόμενος και κατέληγε επιστάτης. Οι καποτάδες απολάμβαναν οικονομική ανεξαρτησία στις εμπορικές τους συναλλαγές, που τους επέτρεπε να καθορίζουν οι ίδιοι την τιμή των προϊόντων τους²¹⁶.

16. Ηπειρώτες φοιτητές, λόγιοι, ποιητές και ιερωμένοι στη Βενετία

16.1. Πάδοβα

16.1.α. Κολλέγιο Παλαιόκαπα και Πανεπιστήμιο της Πάδοβας

Οι υποψήφιοι φοιτητές για εγγραφή στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας προέρχονταν από βενετοκρατούμενες περιοχές της Ελλάδος, την Κρήτη (που ανήκε στους Βενετούς έως το 1669) και τα Επτάνησα, αλλά και οθωμανοκρατούμενες περιοχές, όπως η Πελοπόννησος, η Ήπειρος και η Κωνσταντινούπολη. Οι φοιτητές κατέφθαναν στη Βενετία και προσπαθούσαν μέσω της Ελληνικής Αδελφότητας να εγγραφούν στο πανεπιστήμιο. Το Κολλέγιο Παλαιόκαπα ιδρύθηκε και λειτούργησε στην Πάδοβα χάρη στο κληροδότημα του Ιωσαφάτ Παλαιόκαπα, του μόνου ορθόδοξου επισκόπου στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, ο οποίος πέθανε το 1590. Στο Κολλέγιο Παλαιόκαπα δεν πραγματοποιούνταν μαθήματα, αλλά οι υπότροφοί του σπούδαζαν στις δύο μεγάλες σχολές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, τους

²¹⁵ Κ. Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, «Ο ελληνισμός της Βενετίας (13^{ος}-18^{ος} αιώνας)», στο Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας του Βενετοκρατούμενου ελληνισμού: αρχειακά τεκμήρια*, Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 550 [519-596].

²¹⁶ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Έλληνες καποτάδες», σσ. 22-24. Για τους Ηπειρώτες καποτάδες στη Βενετία βλ. Μ. Grenet, «Vivre chez l'autre, travailler sans lui ? Les capotteri grecs de Venise, 1764-1804», *Cahiers de la Méditerranée* 84 (2012), σσ. 123-138.

Ιατροφιλοσόφους (Artisti) και τους Νομικούς (Leggisti). Ο Παναγιώτης Θωμά του Ιωάννου γεννήθηκε τον Μάιο του 1727 στα Ιωάννινα και εισήλθε στο κολλέγιο τον Μάιο του 1748. Ο Ιωάννης Βλαστός από την Πρέβεζα εισήλθε στο κολλέγιο στις 24 Νοεμβρίου 1787²¹⁷.

Από το 1679 έως το 1797 στη Σχολή των Ιατροφιλοσόφων του πανεπιστημίου της Πάδοβας ήταν εγγεγραμμένοι δεκαπέντε Ηπειρώτες. Ανάμεσά τους ήταν ο Θωμάς Κοθώνης του Γεωργίου, ο Στέφανος Βηλαράς του Ιωάννη και ο γιος του Ιωάννης Βηλαράς. Σε ορισμένους αναφέρονταν ως τόπος καταγωγής τα Ιωάννινα²¹⁸. Από το 1702 έως το 1708 συνολικά πέντε Ηπειρώτες σπουδαστές ήταν εγγεγραμμένοι στη Σχολή των Νομικών. Δύο είχαν ως τόπο καταγωγής την Παραμυθιά και ένας τα Ιωάννινα. Ο Γιαννιώτης λόγιος και ιερέας Γεώργιος Σουγδουρής φοίτησε στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας κατά την παραμονή του στη Βενετία (1671-1682)²¹⁹.

16.1.β. Ιωάννης Βηλαράς

Ο Ιωάννης Βηλαράς γεννήθηκε στα Ιωάννινα²²⁰. Ο πατέρας του Στέφανος ήταν εύπορος ιατρός που είχε σπουδάσει στη Σχολή των Ιατροφιλοσόφων (Artisti) του Πανεπιστημίου της Πάδοβας²²¹. Μετά την ολοκλήρωση της εγκύκλιας μόρφωσής του ο Ιωάννης πήγε για λίγο στη Βενετία περίπου το 1790 και έπειτα εγγράφηκε στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Πάδοβας²²². Στη συνέχεια πήγε στην Μπολόνια για να σπουδάσει Ιατρική για δύο χρόνια κοντά σε ιδιώτη δάσκαλο, με σκοπό να επιστρέψει στην Πάδοβα για να δώσει εξετάσεις και

²¹⁷ Α. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, *Η Βενετία των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε., 2010, σσ. 469, 474, 507, 518.

²¹⁸ Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Α', Artisti 1634-1782)», *Επετηρίδα Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 37 (1969-70), σσ. 260-261, 278-282, 307-308, 310-313, 316-319 [260-336]· Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών της Παδούης (Μέρος Α'. Artisti). Συμπλήρωμα (έτη 1674-1701)», *Θησαυρίσματα* 8 (1971), σσ. 191, 196-198 [188-204]· Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Ελληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (18^{ος} αιώνας)», *Ηπειρωτικά χρονικά* 43 (2009), σσ. 643, 647-648, 651 [617-673]· G. PLUMIDIS, «Gli Scolari "oltramarini" a Padova nei secoli XVI e XVII», *R.E.S.E.E.* 102 (1972), σσ. 266, 269 [257-270]· Α. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ, *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17^ο και 18^ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, 1970, σσ. 113-114, 184-185· Για τον Ιωάννη Βηλαρά βλ. υποκεφάλαιο Β'.16.1.β.

²¹⁹ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Μικρός Ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* Η' (Ιούλιος 1959), σσ. 553-554 [549-554]· Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης. (Μέρος Β'. Legisti 1591-1809)», *Επετηρίδα Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 38 (1971), σσ. 84, 121-123 [84-195]· Για τον Γεώργιο Σουγδουρή βλ. υποκεφάλαιο Β'.16.3.

²²⁰ Α. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Συμπληρωματικά στοιχεία για τις σπουδές του Ιωάννου Βηλαρά στην Πάντοβα (1797)», *Νέα Εστία* 102 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1977), σ. 922.

²²¹ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Α', Artisti 1634-1782)», σ. 319· Σ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Νέος Ελληνομνήμων* 8 (1911), σ. 318.

²²² F. M. PONTANI, «Αι σπουδαί του Βηλαρά εις το Πανεπιστήμιο της Παδούης», Α. ΣΟΦΙΚΙΤΗΣ (μτφρ.), *Παρνασσός* Γ' (Απρίλιος-Ιούνιος 1961), σ. 281 [281-287].

να πάρει το πτυχίο του. Όμως, αντιμετώπισε οικονομικές δυσκολίες, τις οποίες ξεπέρασε με τη βοήθεια του πεθερού του²²³.

Τον Ιανουάριο του 1797 ο Βηλαράς μετέβη στη Βενετία μετά τη διευθέτηση του εν λόγω οικονομικού ζητήματος. Διέμεινε στη συνοικία του Αγίου Μαρτίνου και σύχναζε στο καφενείο «Ο Αυτοκράτωρ». Μαζί με τον Κεφαλλονίτη Ιωάννη Κρασά κατηγορούσαν αποκάλυπτα τη βενετική κυβέρνηση και εξέφραζαν τον ενθουσιασμό τους για τις νίκες των Γάλλων. Ήλθαν σε συνεννόηση με Γάλλους αξιωματικούς που είχαν φτάσει κρυφά στη Βενετία. Η τολμηρή στάση τους είχε ως αποτέλεσμα τις αυστηρές ανακρίσεις τους από τους ανακριτές του Βενετικού Κράτους²²⁴.

Ο Βηλαράς εμφανίστηκε στις ανακρίσεις επιφυλακτικός, σεμνός και συνετός. Ο πεθερός του δήλωσε στους ανακριτές ότι ο Βηλαράς ήταν άριστος χαρακτήρας, χωρίς ελαττώματα, αδιάφορος για τα γεγονότα που συνέβαιναν με τους Γάλλους²²⁵. Ο Βηλαράς αρνήθηκε οποιαδήποτε σχέση με τους Γάλλους αξιωματικούς και οποιαδήποτε πολιτική συζήτηση και ομιλία στο καφενείο όπου σύχναζε. Στο ερώτημα αν σκόπευε να μετακινηθεί σε άλλο μέρος εκτός από την Πάδοβα και τα Ιωάννινα, ο Βηλαράς απάντησε ότι αυτό εξαρτιόταν από τον πατέρα του. Ο ίδιος ήθελε να πάρει το διδακτορικό του δίπλωμα από την Πάδοβα και μετά να επιστρέψει στα Ιωάννινα. Ο Βηλαράς προσπάθησε να παραπλανήσει τους ανακριτές. Εγκατέλειψε τη Βενετία το αργότερο στις 24 Ιανουαρίου 1797, για να αποφύγει κάθε κίνδυνο, εκμεταλλευόμενος ίσως την κατάπληξη που προκάλεσε στους Βενετούς η παράδοση της Μάντοβας στους Γάλλους, προάγγελος της πτώσης της Βενετίας²²⁶.

Ο Βηλαράς επέστρεψε στην Πάδοβα για να ολοκληρώσει τις σπουδές του, όπως μαρτυρούν έγγραφα σχετικά με τις πτυχιακές εξετάσεις. Έλαβε το πτυχίο του με βαθμό άριστα στις 10 Μαρτίου 1797, με τον περιορισμό να ασκεί το επάγγελμα μόνο στην Ανατολή (πέρα από τη θάλασσα). Στις 15 Μαρτίου 1797 αναγορεύτηκε επίσημα διδάκτορας Φιλοσοφίας της Ιατρικής. Ο Βηλαράς επέστρεψε με το πτυχίο του στα Ιωάννινα και εισήλθε στην υπηρεσία του Αλή Πασά²²⁷. Ενδεχομένως η απόφαση για το πτυχίο και την άσκηση του επαγγέλματος μόνο στην Ανατολή να ήταν ένα είδος εξορίας, δεδομένου ότι δεν υπήρχε

²²³ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Νέος Ελληνομνημόνων*, σσ. 318-319.

²²⁴ ό.π., σσ. 319-322.

²²⁵ ό.π., σσ. 322-323, 327.

²²⁶ ό.π., σσ. 328-330.

²²⁷ PONTANI, «Αι σπουδαί του Βηλαρά», σσ. 282-283, 287.

παρόμοια απόφαση για άλλους σύγχρονους του Βηλαρά Έλληνες πτυχιούχους της Πάδοβας²²⁸.

16.2. Μάνθος Ιωάννου

Ο Γιαννιώτης Μάνθος Ιωάννου ήταν ο συγγραφέας του πονήματος με τίτλο «Ιστορία περί της συμφοράς και σκλαβιάς του Μωρέως και στοιχολογία πολλών άλλων υποθέσεων...» που εκδόθηκε από τον Νικόλαο Γλυκή το 1779. Ο Ιωάννου περιγράφει με λεπτομέρεια τη νικηφόρο εκστρατεία των Τούρκων κατά του Μοριά και την περιπέτεια που βίωσε ο ίδιος ενώ βρισκόταν στο Ναύπλιο το 1715. Αρχικά ο Ιωάννου αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους και στη συνέχεια ελευθερώθηκε και επιβιβάστηκε σε βενετικό πλοίο, το οποίο ήλθε αντιμέτωπο με πειρατές ανοιχτά της νήσου Λίσσα στην Αδριατική. Τελικά το πλοίο κατάφερε να φτάσει στη Βενετία. Το πόνημα κέρδισε το ενδιαφέρον των αναγνωστών και τυπώθηκε πολλές φορές μετά το 1779²²⁹.

Ο Ματθαίος Ιωάννου συνέταξε τη διαθήκη του στις 7 Σεπτεμβρίου 1748 στη Βενετία σε προχωρημένη ηλικία. Όρισε κληρονόμους του τη σύζυγό του Κατερίνα και τα παιδιά τους Ιωάννη και Μαρία. Όρισε διαχειρίστρια της περιουσίας του τη σύζυγό του. Στην περίπτωση που τα παιδιά του θα αρνούσαν να ακολουθήσουν τις εντολές της συζύγου του, θα έχαναν το μερίδιό τους στην περιουσία του και θα λάμβαναν μόνο είκοσι δουκάτα. Στον γιο του Ιωάννη άφησε μια ασημένια εικόνα της Παναγίας, μια εικόνα του Αγίου Γεωργίου, ένα ασημένιο καντήλι, ασημένια μαχαιροπίρουνα και μια κασέλα. Τα υπόλοιπα αντικείμενα του σπιτιού τα άφησε στην κόρη του. Όρισε επιτρόπους της διαθήκης του τους κουμπάρους του Πάνο και Ζαχαρία Μαρούτση και τον Λάμπρο Σάρο και τους ζήτησε να αποστέλλουν εκ μέρους του χρήματα σε εκκλησίες στα Ιωάννινα για την τέλεση μνημοσύνων. Επιθυμούσε να ενταφιαστεί στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων κάτω από τον πολυέλαιο. Τα υπόλοιπα χρήματα από το μερίδιό του τα άφησε στη σύζυγό του Αικατερίνη για την τέλεση μνημοσύνων αλλά και για την υποστήριξη της κόρης του. Πέθανε στις 19 Νοεμβρίου 1748²³⁰.

16.3. Ιερωμένοι

²²⁸ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Συμπληρωματικά στοιχεία», σ. 921.

²²⁹ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Μικρός Ελληνομνημων. Τεύχος δεύτερο», *Ηπειρωτική Εστία* Η' (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1959), σ. 633.

²³⁰ ό.π., σσ. 634-635.

Στη Βενετία μαρτυρείται η παρουσία Ηπειρωτών ιερωμένων. Στις 11 Αυγούστου 1579 ο Μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρος κατήγγειλε στο Συμβούλιο των Δέκα τον Γιαννιώτη ιεροδιάκονο Νικηφόρο, με αποτέλεσμα την απομάκρυνση του τελευταίου από τον Ναό του Αγίου Γεωργίου. Ο Νικηφόρος είχε μεταβεί στη Βενετία μετά τις σπουδές του στην Πάδοβα²³¹. Το 1686 ο Αιδεσιμότατος Μιχαήλ Μήτρος από τα Ιωάννινα διορίστηκε για δύο χρόνια διδάσκαλος στη Βενετία μέσω του κληροδοτήματος του Επιφάνιου Ηγούμενου²³².

Ο Γιαννιώτης λόγιος Γεώργιος Σουγδουρής (1645-1725) ήταν μαθητής κατά τα έτη 1671 και 1672 στην Ελληνική Σχολή της Βενετίας²³³. Φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας και συμμετείχε ως συγγραφέας το 1672 και το 1680 σε ποιητικά έργα των Ελλήνων σπουδαστών του εν λόγω πανεπιστημίου²³⁴. Ήταν αδελφός της Χάιδως Γλυκή, χήρας του τυπογράφου Νικολάου Γλυκή (του πρεσβύτερου)²³⁵. Η παρουσία του στη Βενετία μαρτυρείται από την υπογραφή του σε έγγραφα οικονομικού περιεχομένου, αλλά και από την αναφορά στο πρόσωπό του σε επιστολές που απέστειλε από το 1675 έως το 1680 ο Μιχαήλ Γλυκής από τα Ιωάννινα στον πατέρα του Νικόλαο στη Βενετία²³⁶. Στις 25 Μαρτίου 1681 ο Σουγδουρής χειροτονήθηκε ιερέας. Διακρίθηκε σαν δάσκαλος και ιεροκήρυκας και συνεργάστηκε με τους Γλυκήδες σαν διορθωτής βιβλίων²³⁷.

Ο Γιαννιώτης Μεθόδιος Ανθρακίτης διετέλεσε εφημέριος στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Βενετίας από το 1696 έως το 1706 και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην πνευματική ζωή της Αδελφότητας²³⁸. Ο Απόστολος Μήχος από την Παραμυθιά ήταν το 1714 διδάσκαλος στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο, ενώ το 1718 διορίστηκε εφημέριος στην Ελληνική Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου²³⁹.

17. Ματθαίος Παπαγιάννης

17.1. Η πρώτη επαφή του Παπαγιάννη με τους Βενετούς

²³¹ Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχεῖον», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 15 (1940), σσ. 21-22 [5-58].

²³² ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 69-70, 73-74.

²³³ ΠΕΤΣΙΟΣ, «Γεώργιος Σουγδουρής», σσ. 242, 265.

²³⁴ ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ, *Τα δημοσιεύματα*, σσ. 60-61, 112-113, 121-124, 159-160.

²³⁵ Βλ. υποκεφάλαιο Β' 10.3.

²³⁶ Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Ηπειρωτικά σταχυολογήματα», *Ηπειρωτική Εστία* 121-122 (Μάιος-Ιούνιος 1962), σσ. 382-383 [377-384].

²³⁷ Α. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Η εκκλησιαστική ρητορική στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων της Βενετίας (1534-1788)», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), σσ. 158-159 [137-179]. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Ηπειρωτικά σταχυολογήματα», σ. 383.

²³⁸ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, «Η εκκλησιαστική ρητορική», σ. 164. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 254-255, 257.

²³⁹ ό.π., σ. 254.

Μετά την ήττα του τουρκικού στόλου στις Εχινάδες στις 7 Οκτωβρίου 1571 οι υπόδουλοι λαοί της Βαλκανικής άρχισαν τις συνεχείς συνωμοτικές και επαναστατικές ενέργειες εναντίον των Οθωμανών. Ήλπιζαν στη βοήθεια των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Οι προσπάθειες δεν ήταν επιτυχείς, όμως απασχολούσαν διαρκώς τους βαλκανικούς λαούς, αλλά και τις Δυτικές δυνάμεις που προωθούσαν λόγω της φιλοδοξίας τους τα σχέδια αυτά²⁴⁰. Ο Ματθαίος Παπαγιάννης ήταν πολιτικός παράγοντας της περιοχής του Αργυροκάστρου τον 16^ο αιώνα, που αναμείχθηκε σε προπαρασκευαστικές ενέργειες εξεγέρσεων στην περιοχή του σαντζακίου του Δελβίνου στα δέκα χρόνια που ακολούθησαν τη ναυμαχία της Ναυπάκτου²⁴¹.

Ο Παπαγιάννης απευθύνθηκε πρώτα στη Βενετία, διότι η βενετική παρουσία στα παράλια της Αλβανίας ήταν κυρίαρχη παρά την τουρκική κατάκτηση. Στα λιμάνια της Νότιας Αλβανίας κατέληγε το πλεόνασμα της αγροτοκτηνοτροφικής παραγωγής της ενδοχώρας, με αποτέλεσμα οι ντόπιοι από την Αυλώνα έως τη Χειμάρρα να έρχονται σε καθημερινή βάση σε επαφή με τους Κερκυραίους και τους Βενετούς. Όταν ο Παπαγιάννης πλησίασε τους Βενετούς στην Κέρκυρα ήταν σε ώριμη ηλικία και είχε δημιουργήσει ήδη οικογένεια και μεγάλη περιουσία²⁴².

Το 1571, κατά τη διάρκεια του πολέμου, ο Παπαγιάννης πλησίασε τους αρχηγούς του βενετικού στόλου και τους παρουσίασε προφορικά την πρότασή του, σημειώνοντας ότι η προσωπική του επιρροή στους τοπικούς παράγοντες της περιοχής ήταν τέτοια που μπορούσε να προκαλέσει την επαναστατική ανάφλεξη της περιοχής από την Αυλώνα ως τη Λευκάδα. Συστήθηκε ως βαρόνος μεγαλογαιοκτήμονας και δήλωσε πως είχε συγκεντρώσει μεγάλο κεφάλαιο για τους σκοπούς του αγώνα που προερχόταν από συνεισφορά δική του και προυχόντων της περιοχής. Οι Βενετοί δεν δέχτηκαν να βοηθήσουν την ιδιαίτερή του πατρίδα. Οι Τούρκοι ενημερώθηκαν για τα συνωμοτικά σχέδια και τη συμβολή του σε αυτά, δήμευσαν την περιουσία του, αιχμαλώτισαν την οικογένειά του και τον καταδίωξαν. Μετά από πολλές δυσκολίες βρήκε καταφύγιο στην αυλή του πρίγκιπα της Μολδαβίας²⁴³.

17.2. Η επαφή του Παπαγιάννη με τους Ισπανούς

²⁴⁰ Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Ιωακείμ και οι συνωμοτικές κινήσεις στη Βόρειο Ήπειρο (1572-1576)», *Μακεδονικά* 6 (1964-1965), σ. 237 [237-255].

²⁴¹ Κ. Β. ΚΟΡΡΕ, «Συμβολή στην ιστορία του βορειοηπειρωτικού ελληνισμού στα τέλη του 16^{ου} αιώνα: Ματθαίος Παπαγιάννης», στο Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ και Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανεπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία-Λογισμένη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913»* (Ιωάννινα 28 Φεβρουαρίου-3 Μαρτίου 2013), τ. Α', Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών. Ίδρυμα Μελετών Ιονίου & Αδριατικού Χώρου. Ίδρυμα Ιωσήφ και Εσθήρ Γκανή, 2015, σ. 149 [143-170].

²⁴² ό.π., σσ. 153, 155.

²⁴³ ό.π., σ. 151.

Την περίοδο 1573-1579 ο Παπαγιάννης βρισκόταν μεταξύ Μαδρίτης, Νάπολης, Κωνσταντινούπολης και Βουκουρεστίου. Οι επαφές του με τους Ισπανούς άρχισαν στην Κέρκυρα παρουσία του Βορειοηπειρώτη Πάνου Στόλνικου (Κεστόλνικου ή Παστόλνικου)²⁴⁴. Εμφανίστηκαν στους Ισπανούς με άλλους προκρίτους ως εκπρόσωποι των υπόδουλων Ελλήνων, για να τους προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες και την υποστήριξη όλων των συμπατριωτών τους, σε περίπτωση που οι δυνάμεις της Συμμαχίας θα αποφάσιζαν να επιχειρήσουν στη χώρα τους. Πρότειναν την υπαγωγή της χώρας τους στην ισπανική κυριαρχία²⁴⁵. Την εποχή εκείνη θεωρούταν καλό το σχέδιο ταυτόχρονης εξέγερσης στον βορρά και στον Μοριά. Τα σχέδια ακυρώθηκαν λόγω της απουσίας του συμμαχικού στόλου σε επιχειρήσεις στα ανατολικά, της έλευσης του χειμώνα και της σύναψης βενετοτουρκικής ειρήνης²⁴⁶.

Ο Ματθαίος Παπαγιάννης ως πρωταγωνιστής των κινήσεων αυτών αποφάσισε να υποστηρίξει τις προτάσεις του στην ίδια την αυλή του Φιλίππου του Β'. Πήγε αρχικά στη Νάπολη τον Απρίλιο του 1573. Στις 25 Απριλίου 1573 ο Δον Χουάν της Αυστρίας (1547-1578) συνέταξε στη Νάπολη της Ιταλίας επιστολή προς τον βασιλιά της Ισπανίας και ετεροθαλή αδελφό του Φίλιππο Β' (1556-1598), στην οποία πρότεινε να δοθεί βοήθεια και οικονομική στήριξη στον Ματθαίο Παπαγιάννη και στον σύντροφό του Πάνο Κεστόλνικο²⁴⁷.

Τον Μάιο του 1574 ο Παπαγιάννης παρουσίασε στη Μαδρίτη υπομνήματα με τις προτάσεις του. Αν ο Παπαγιάννης και ο Πάνος Κεστόλνικος επέστρεφαν στην πατρίδα τους, θα αντιμετώπιζαν την εκδικητική μανία των Οθωμανών, οι οποίοι είχαν πληροφορηθεί τον ερχομό τους στην Ιταλία και την Ισπανία. Λόγω της στέρησης της περιουσίας τους και για να μπορέσουν να ζήσουν με τις οικογένειές τους στο βασίλειο της Νάπολης ή όπου πρότεινε η ισπανική αυλή, ζήτησαν οικονομική ενίσχυση. Ο Φίλιππος Β' διέταξε να χορηγηθεί στον Παπαγιάννη μηνιαίος μισθός και να καλυφθούν τα έξοδα του ταξιδιού του στην Ισπανία²⁴⁸.

Από τη Μαδρίτη ο Παπαγιάννης στάλθηκε στη Σικελία, για να παραμείνει με τον Δον Χουάν, υπεύθυνο για όλα τα αντιτουρκικά σχέδια στα Βαλκάνια. Στις 24 Ιουνίου 1575 στη Νάπολη δόθηκε στον καπετάνιο Αντόνιο ντε Ετσάβαρι εντολή να πάει στη Χειμάρρα. Μαζί του ταξίδεψε και ο Παπαγιάννης. Ο Ετσάβαρι έπρεπε να διαπιστώσει την ύπαρξη της

²⁴⁴ ό.π., σ. 158.

²⁴⁵ ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Ο Αρχιεπίσκοπος», σ. 240.

²⁴⁶ ΚΟΡΡΕ, «Συμβολή στην ιστορία», σ. 152.

²⁴⁷ ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Ο Αρχιεπίσκοπος», σσ. 238-240.

²⁴⁸ J. M. FLORISTÁN, «Felipe II y la empresa de Grecia tras Lepanto (1571-78)», *Erytheia: Revista de estudios bizantinos y neogriegos* 15 (1994), σ. 175 [155-190]· ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Ο Αρχιεπίσκοπος», σσ. 240, 242-243.

αλήθειας στις προτάσεις του Παπαγιάννη και την ευκολία ή όχι μιας αντιτουρκικής εξέγερσης στην περιοχή²⁴⁹.

17.3. Αφιξη του Παπαγιάννη στη Βενετία

Στις 31 Οκτωβρίου 1579 ο Ματθαίος Παπαγιάννης ήταν στη Βενετία και αιτήθηκε τη χορήγηση οικονομικού βοηθήματος από τις βενετικές αρχές. Στην αίτησή του ανέφερε τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει για την εξέγερση στην επαρχία Αργυροκάστρου. Όλα είχαν τελειώσει πλέον για τον Παπαγιάννη. Δεν είχε καταφέρει να υλοποιήσει τα σχέδιά του, είχε καταστραφεί οικονομικά, η οικογένειά του κρατούταν από τους Τούρκους και η ζωή του ήταν σε κίνδυνο. Στην αίτηση του περιέγραψε τα προβλήματα του, αλλά απέκρυψε τις δραστηριότητες του μεταξύ των ετών 1573 και 1579. Επίσης, ζήτησε η Βενετία να τον παρουσιάσει στον Πάπα, για να ζητήσει τη βοήθειά του για την απελευθέρωση των μελών της οικογένειάς του που κρατούνταν ως όμηροι στην Κωνσταντινούπολη²⁵⁰.

Η βενετική Σύγκλητος επιβεβαίωσε τους ισχυρισμούς του Παπαγιάννη και έλαβε τη γενναϊόδωρη απόφαση να του παραχωρήσει ετήσια χορηγία εκατό δουκάτων, επίδομα που μπορούσε να καταβληθεί και στους νόμιμους απογόνους του. Επίσης, αποφάσισε να τον παρουσιάσει στη Ρώμη για να ζητήσει από τον Πάπα τη μεσολάβηση του για την απελευθέρωση των οικείων του. Ο Ματθαίος πέθανε μεταξύ 1580 και 1596. Οι απόγονοί του εισέπρατταν το επίδομά του έως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα²⁵¹.

18. Ηπειρώτες στη Φλαγγίνειο Σχολή της Βενετίας

Το 1626 ο πλούσιος Κερκυραίος Θωμάς Φλαγγίνης, που διέπρεπε ως δικηγόρος στη Βενετία, αποφάσισε την ίδρυση ενός εκπαιδευτικού Φροντιστηρίου που θα λειτουργούσε από φόρους που θα επιβάλλονταν στους Έλληνες εμπόρους επί των εισαγόμενων και εξαγόμενων εμπορευμάτων και που θα εκπαίδευε τη νεολαία. Η Αδελφότητα αγόρασε το 1629 για τον σκοπό αυτό κτίρια και εργαστήρια δίπλα στην Εκκλησία. Η Γερουσία ίδρυσε Φροντιστήριο με ψηφίσματα στις 24 Ιουνίου 1662 και 6 Σεπτεμβρίου 1664. Στο Φροντιστήριο διδάσκονταν οι Επιστήμες, τα Γράμματα, τα Ελληνικά και τα Λατινικά²⁵².

²⁴⁹ J. M. FLORISTÁN, «Felipe II», σσ. 175-176.

²⁵⁰ ΚΟΡΡΕ, «Συμβολή στην ιστορία», σσ. 150-151, 157.

²⁵¹ ό.π., σσ. 152, 153 και σημ. 24, 155-156· Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Μικρός ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* 94 (1960), σσ. 107-108 [104-111].

²⁵² ΒΕΛΟΥΔΟΣ, *Ελλήνων*, σσ. 116-118.

Στον πίνακα μαθητών της Φλαγγινείου Σχολής από το 1665 έως το 1797 περιέχονται τα ονόματα δεκατεσσάρων Ηπειρωτών, με τόπο προέλευσης τα Ιωάννινα, την Άρτα, τη Χειμάρρα και την Κασσιόπη της Ηπείρου. Ξεχωρίζουμε τον Πάνο και τον Δημήτριο Θεοδοσίου από τα Ιωάννινα, οι οποίοι ήταν μαθητές στη σχολή σύμφωνα με έγγραφο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας με ημερομηνία 7 Αυγούστου 1767. Δεν είναι γνωστή η ακριβής ημερομηνία εισόδου τους στη σχολή²⁵³.

19. Ηπειρώτισσες στη Μονή της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας

Η ιδέα και η απόφαση για την ίδρυση της μονής Ελληνίδων ευγενών γυναικών του Αγίου Γεωργίου Βενετίας ήταν του Γαβριήλ Σεβήρου, του πρώτου αρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας με έδρα τον ναό του Αγίου Γεωργίου. Ήταν ποιμενάρχης της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Βενετίας από το 1573 που εκλέχτηκε εφημέριος του ναού, μέχρι τον θάνατό του το 1616. Η μονή υπάχθηκε αμέσως μετά την ίδρυσή της το 1599 στη διοίκηση του συμβουλίου της Αδελφότητας του Αγίου Νικολάου και της Εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου. Στη μονή γίνονταν δεκτές οι νέες που προέρχονταν από άριστες και ευγενείς ελληνικές οικογένειες από όλες τις περιφέρειες της Ελλάδας²⁵⁴.

Οι γυναίκες εισέρχονταν στο μοναστήρι των Ελληνίδων μοναχών του Αγίου Γεωργίου στην ηλικία των 7 ή 8 ετών και παρέμεναν εκεί μέχρι τις παραμονές του γάμου τους με έναν άντρα της ίδιας κοινωνικής τάξης, τον οποίο θα επέλεγε η οικογένειά της. Ο γάμος ήταν συνήθως αποτέλεσμα μιας οικονομικής συμφωνίας. Το ελληνικό μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου παρέμεινε ενεργό μέχρι το 1829 και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαπαιδαγώγηση των Ελληνίδων νέων καλής οικογένειας²⁵⁵.

Στις 24 Αυγούστου 1617 η Ρωξάνη Τσιγάρα, κόρη του Ζώτου Τσιγαρά, κατέθεσε αίτηση στο συμβούλιο για να γίνει δεκτή δοκιμαστικά στη μονή του Αγίου Γεωργίου για μικρό χρονικό διάστημα, μαζί με μια θαλαμηπόλο της. Οι δύο γυναίκες επιθυμούσαν να ακολουθήσουν τον μοναστικό βίο, αλλά πριν πάρουν την τελική απόφαση ήθελαν να

²⁵³ Α. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, *Η Φλαγγινείος Σχολή της Βενετίας*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΦΟΙ Κυριακίδη, 1975, σσ. 159, 170-171, 173, 183.

²⁵⁴ Ε. Ε. ΚΟΥΚΚΟΥ, *Η ορθόδοξος μονή ευγενών Ελληνίδων Βενετίας (1599-1829)*, Αθήνα: Πάτμος, 1965, σ. 5.

²⁵⁵ D. E. VLASSI, «Le ricchezze delle donne. Pratica testamentaria in seno alle famiglie greche di Venezia (XVI-XVIII sec.)», στο C. MALTEZOU ΚΑΙ G. VARZELIOTI (επιμ.), *Oltre la morte. Testamenti di Greci e Veneziani redatti a Venezia o in territorio greco-veneziano nei sec. XIV-XVIII. Venezia. 22-23 gennaio 2007*, Βενετία: Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, 2008, σ. 84.

εξοικειωθούν με τον μοναστικό τρόπο ζωής. Η πρότασή τους έγινε δεκτή για δοκιμαστικό χρονικό διάστημα έξι μηνών²⁵⁶.

Στις 12 Μαρτίου 1750 η Αλεξάνδρα Μπιλιάρη, κόρη του Γιαννιώτη Κωνσταντίνου Μπιλιάρη, αιτήθηκε την εισαγωγή της στη μονή ως εκπαιδευόμενη. Προσέφερε μόνο διακόσια δουκάτα, από τα οποία τα εκατό προέρχονταν από το κληροδότημα του Θωμά Φλαγγίνη, ενώ τα υπόλοιπα από εισφορές τρίτων. Η Αλεξάνδρα Μπιλιάρη έγινε ομόφωνα δεκτή από τις μοναχές, χειροτονήθηκε μοναχή και πήρε το όνομα Μαρίνα²⁵⁷.

Στις 22 Μαΐου 1753 η Ρωξάνη Δήμα του Γκίκα Δήμα με καταγωγή από τη Χειμάρρα αιτήθηκε την εισαγωγή της στη μονή ως μοναχή. Η Ρωξάνη βρισκόταν ήδη ως εκπαιδευόμενη στη μονή και επιθυμούσε να αφιερωθεί οριστικά στη μοναχική ζωή. Έγινε δεκτή με την εισφορά μόνο εκατό πενήντα δουκάτων έναντι των απαιτούμενων πεντακοσίων. Η Ρωξάνη χειροτονήθηκε στις 14 Ιουνίου 1753 και έλαβε το όνομα Μαρία Βικτωρία²⁵⁸.

Η Διαμαντίνα Θεοδοσίου ήταν κόρη του Γιαννιώτη Ανδρέα Θεοδοσίου²⁵⁹ και της Ευφροσύνης. Γεννήθηκε στη Βενετία το 1757. Βαπτίστηκε στον ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων με ανάδοχο τον Πάνο Καραγιάννη. Στην ηλικία των 12 ετών εισήλθε για εκπαίδευση στη μονή της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας. Η αίτηση που υπέβαλε ο πατέρας της για την είσοδό της στη Μονή συζητήθηκε στη συνέλευση της Αδελφότητας στις 9 Δεκεμβρίου 1769 και έγινε δεκτή με απόλυτη πλειοψηφία. Η Διαμαντίνα παντρεύτηκε στην ηλικία των 26 ετών, στις 23 Νοεμβρίου 1783, τον Θεμελή Χρίστο από το Αργυρόκαστρο. Στα έγγραφα της γραμματείας του Αρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας Σωφρονίου Κουτούβαλη, ο οποίος τους πάντρεψε, υπάρχει καταγεγραμμένη η διαδικασία που συνηθιζόταν πριν τον γάμο. Σύμφωνα με τη διαδικασία αυτή, εξετάζονταν μάρτυρες για το αν οι μελλόνυμφοι πίστευαν στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία και αν ήταν ανύπανδροι ή ελεύθεροι άλλου δεσμού. Η Διαμαντίνα πέθανε χήρα το 1845 στην ηλικία των 88 ετών²⁶⁰.

Κεφάλαιο Γ'. Αγκώνα

1. Η παρουσία των Ηπειρωτών στην Αγκώνα κατά τον 16^ο αιώνα

²⁵⁶ ΚΟΥΚΚΟΥ, *Η ορθόδοξος μονή*, σσ. 55, 56 και σημ. 24.

²⁵⁷ ό.π., σσ. 98, 99 και σημ. 104· Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Προσθήκη εις το εν Βενετία ηπειρωτικό αρχεϊόν», *Ηπειρωτικά χρονικά* 12 (1937), σσ. 153, 170-171.

²⁵⁸ ΚΟΥΚΚΟΥ, *Η ορθόδοξος μονή*, σσ. 109, 160.

²⁵⁹ Για την οικογένεια Θεοδοσίου βλ. υποκεφάλαιο Β'.11.

²⁶⁰ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Το βενετικόν τυπογραφείον*, σσ. 30-31.

Στις αρχές του 16^{ου} αιώνα άλλαξε η δυναμική του μεσογειακού εμπορίου και η ικανότητα των Ελλήνων εμπόρων να μετακινούνται και να δρουν ως μια περιφερειακά σημαντική οικονομική δύναμη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα Έλληνες επαγγελματίες, κυρίως έμποροι, ναυτικοί και τεχνίτες, να μετακινούνται στην Αγκώνα σε μεγαλύτερους αριθμούς σε σχέση με το παρελθόν, μερικές φορές για μόνιμη εγκατάσταση, ενώ συχνότερα ως επισκέπτες. Το ευρετήριο των τόμων του συμβολαιογράφου Τροϊλο Λεόνι από το 1523 κατέγραψε δεκαέξι άτομα που αναγνωρίζονταν ως grecus, έναντι τεσσάρων που είχαν καταγραφεί το 1503. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν ο Αντόνιο Καρτόπολο από την Άρτα²⁶¹. Το 1514 οι εμπορικές κοινότητες της Άρτας, των Ιωαννίνων, της Λάρισας και της Αυλώνας εξασφάλισαν ευνοϊκούς δασμούς στα εξαγόμενα αγαθά με αντάλλαγμα την ενίσχυση της παρουσίας τους στην Αγκώνα. Αργότερα οι παραχωρήσεις αυτές επεκτάθηκαν σε όλους τους υπηκόους του Οθωμανού σουλτάνου²⁶².

Οι απόδημοι, μόλις συγκεντρώνονταν σε έναν τόπο, επεδίωκαν σχεδόν άμεσα την ίδρυση εκκλησίας, διότι τη θεωρούσαν τον πιο στέρεο δεσμό και μέσο επικοινωνίας με την υποδουλωμένη πατρίδα. Ο παπάς ή αρχιερέας λειτουργούσε ως πνευματικός αρχηγός, που με την προσωπικότητά του ενδυνάμωνε ή αποδυνάμωνε αυτήν την επικοινωνία. Η Βενετία από το 1577 και έπειτα επέλυε πολύ ευνοϊκά το θέμα της θρησκευτικής κατεύθυνσης των Ελλήνων αποίκων που διέμεναν στην επικράτειά της με την έγκριση της διαρκούς παραμονής στη Βενετία του Ορθόδοξου Μητροπολίτη Φιλαδελφείας και με τη μη μόνιμη υποχώρηση στις αξιώσεις της Ρώμης. Όμως, η κατάσταση για τους υπόλοιπους Έλληνες της Ιταλίας εξελίχθηκε διαφορετικά. Δεν είχε καθοριστεί ποιος αρχιερέας θα χειροτονούσε τους κληρικούς των εκκλησιών των ορθόδοξων μεταναστών²⁶³.

Κατά το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος απομακρύνθηκε από το ορθόδοξο οικουμενικό πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και ανέπτυξε ιδιαίτερες σχέσεις με τον ποντίφικα της Ρώμης. Εξαιτίας των σχέσεων αυτών επέκτεινε την πνευματική του δικαιοδοσία και στους ορθόδοξους Έλληνες και Αλβανούς στη Νότια Ιταλία και Σικελία.

²⁶¹ N. FATTORI, *The Greeks Of Ancona (1510-1595). Migration and Community in the Early Modern Mediterranean*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, 2017, σσ. 63, 64 και σημ. 173.

²⁶² ό.π., σ. 79· M. GREEN, J. DELUMEAU, «Un ponte fra oriente e occidente: Ancona del Cinquencento», *Quaderni storici* 5 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1970), σ. 32 [26-47]. Για πληροφορίες για τους Έλληνες στην Αγκώνα τον 16^ο αιώνα βλ. N. FATTORI, «Comunità e integrazione nelle diaspore greche (secoli XV-XVI). Tre casi marchigiani», *Studi pesaresi. Rivista della Società pesarese di studi storici* 4 (2016), σσ. 89-101· N. FATTORI, «“Strong-headed barbarians” the Greeks of Ancona and the papal policies in the sixteenth century», *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 1 (2018), σσ. 117-140.

²⁶³ Z. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, «Εκλογή μητροπολίτη Ιταλίας από τους Έλληνες της Αγκώνας (1543, 1548)», *Δωδώνη* 2 (1973), σ. 64 [62-76].

Σύμφωνα με τις πηγές κατά τον 16^ο αιώνα χειροτονήθηκαν δύο μητροπολίτες από τον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδος και απεστάλησαν στην Ιταλία για τους εκεί ορθόδοξους πιστούς²⁶⁴.

Στις 15 Απριλίου 1543 μέλη της ελληνικής κοινότητας της Αγκώνας απηύθυναν επιστολή στον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδος και τον παρακάλεσαν να ορίσει για μητροπολίτη τους ένα άτομο άξιο και ικανό. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι και πριν από το 1543 οι ορθόδοξοι Έλληνες της Ιταλίας αναγνώριζαν τη δικαιοδοσία που είχε σε αυτούς ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος. Η επιστολή είναι σημαντική, καθώς μετατοπίζει χρονικά προς τα πίσω την καθιέρωση του μητροπολιτικού θεσμού στην Ιταλία και την επέμβαση της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος στα σημαντικά πνευματικά προβλήματα των απόδημων Ελλήνων. Το έγγραφο αποτελεί την πρώτη πηγή που αναφέρεται στο θέμα της εξάρτησης των ορθοδόξων της Ιταλίας από την Αχρίδα και όχι από την Κωνσταντινούπολη μετά την πτώση της τελευταίας το 1453²⁶⁵.

Η ελληνική κοινότητα ενδιαφερόταν έντονα για την εκλογή Έλληνα μητροπολίτη (Κυπρίου στη συγκεκριμένη περίπτωση), παρόλο που αυτός είχε στενές επαφές με τη Ρώμη, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι θεσμοί της ορθόδοξης εκκλησίας παρέμεναν σχεδόν άθικτοι. Οι υπογραφές των εκπροσώπων της κοινότητας στο έγγραφο, μας φέρνουν για πρώτη φορά κοντά στους Έλληνες της ανθηρής κοινότητας της Αγκώνας. Η παρουσία των Ελλήνων στην Αγκώνα είναι γνωστή λόγω της εκκλησίας τους που ήταν αφιερωμένη στην Αγία Άννα και παραχωρημένη σε αυτούς από τον πάπα Κλήμη Ζ' (1523-1534) στις 21 Αυγούστου 1524. Με το έγγραφο αυτό μας γίνονται για πρώτη φορά γνωστά ονόματα μελών της ελληνικής κοινότητας της Αγκώνας του 16^{ου} αιώνα. Μεταξύ των τριάντα έξι Ελλήνων της Αγκώνας που υπέγραψαν το έγγραφο ήταν ο Σταμάτης Τσάι από το Αργυρόκαστρο και ο Νικολό Τσέλεμε από την Άρτα²⁶⁶.

Το 1551 μαρτυρείται η παρουσία στην Αγκώνα του εμπόρου Ιωάννη Τάνα από τα Ιωάννινα²⁶⁷. Μια πολύ σημαντική πηγή εσόδων για την Αδελφότητα ήταν η στήριξη που λάμβανε μέσω των διαθηκών από τα μέλη της. Ο Γιαννιώτης έμπορος Γεώργιος Μπαλάνης πέθανε το 1563 και άφησε τέσσερα δουκάτα στην Αδελφότητα και άλλα τέσσερα στον ιερέα Μαριάνο, παρά το ότι είχε ένα μεγάλο απλήρωτο χρέος στον αδελφό του Νικόλα. Χρήματα στην εκκλησία άφησε και ο μετανάστης από τα Ιωάννινα Ιωάννης Σουγδουρής. Στους

²⁶⁴ ό.π., σσ. 64-65.

²⁶⁵ ό.π., σ. 70.

²⁶⁶ ό.π., σσ. 68, 70-72.

²⁶⁷ Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)», *Δωδώνη* 4 (1974), σ. 114.

φακέλους του Νοταριακού Αρχείου της Αγκώνας κατά την περίοδο 1524-1565 εμφανίζονται ονόματα Ηπειρωτών που ήταν μεσάζοντες, έμποροι, μέλη ή όχι της Αδελφότητας, μόνιμοι ή όχι κάτοικοι της Αγκώνας, με καταγωγή από το Αργυρόκαστρο και τα Ιωάννινα²⁶⁸.

2. Η παρουσία των Ηπειρωτών στην Αγκώνα κατά τον 18^ο αιώνα

Το 1732 η Αγκώνα έγινε ελεύθερο λιμάνι, ενισχύθηκε με λιμενικά έργα και αυξήθηκε η ναυτιλιακή κίνησή της. Συνδέθηκε άμεσα με τις δυτικές οικονομικές δυνάμεις, αναζωογονήθηκε στον τομέα της γεωργίας και της βιοτεχνίας και αυξήθηκε δημογραφικά. Μαζί με τη Σενιγάλλια αποτελούσαν σημείο αναφοράς του εμπορίου στο ποντιφικό κράτος. Στην Αγκώνα υπήρχε μια πολυεθνική κοινότητα εμπόρων που αποτελούταν από Εβραίους, Έλληνες και Σλάβους. Το λιμάνι της Αγκώνας εξακολούθησε να είναι μεγάλο διαμετακομιστικό κέντρο δημητριακών καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Τον 19^ο αιώνα η ναυτική της δύναμη μειώθηκε και είχε την κατάληξη των άλλων λιμανιών της Μεσογείου, των οποίων η ανάπτυξη είχε στηριχθεί στις εμπορικές ανταλλαγές αγροτικών προϊόντων²⁶⁹.

Η σύσταση μιας συντροφίας καποτάδων το 1751 στη Βενετία προέβλεπε ότι οι Γιαννιώτες καποτάδες αδελφοί Μπελντάνη θα εκχωρούσαν στη συντροφία όλα τα εμπορεύματα που είχαν στο εργαστήριο κατασκευής καπών στην Αγκώνα αξίας 1.500 δουκάτων. Τα αδέλφια Μπελντάνη εκτός από τη Βενετία διέθεταν παράλληλα βιοτεχνία κατασκευής καπών και στην Αγκώνα, την οποία διατήρησαν και μετά τη σύσταση της συντροφίας. Ήταν συνηθισμένη πρακτική των καποτάδων να διατηρούν εργαστήρια σε διαφορετικές πόλεις της Ιταλίας, ιδιαίτερα στη Βενετία και σε πόλεις της Νότιας Ιταλίας. Με αυτόν τον τρόπο προωθούσαν ευκολότερα τα προϊόντα τους²⁷⁰.

Οι αδελφοί Δουρούτη μαζί με τους άλλους Ηπειρώτες εμπόρους άνοιξαν τον δρόμο του μάλλινου υφάσματος προς την ιταλική πλευρά της Αδριατικής. Οι εμπορικές συναλλαγές περιλάμβαναν ένα πλήθος προϊόντων, αλλά το μαλλί και το μετάξι ήταν προϊόντα με πολλές δυνατότητες. Ένα συνηθισμένο εμπορικό δρομολόγιο ήταν: Καλαρρύτες, Ιωάννινα, Κέρκυρα,

²⁶⁸ FATTORI, *The Greeks Of Ancona*, σσ. 172, 250, 255, 258-259, 261, 263-264, 267-268· N. FATTORI, «The Greek Confraternity of Sant' Anna dei Greci in Ancona: demographic structure and social responsibilities (1524–1580)», στο Y. KAPLAN (επιμ.), *Early Modern Ethnic and Religious Communities in Exile*, Νιούκασλ: Cambridge Scholars Publishing, 2017, σσ. 77-78, 81, 88 [44-93].

²⁶⁹ Μ. Χ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο Α' μισό του 19^{ου} αιώνα. Το σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής», στο Χ. ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ και Μ. Χ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1995, σ. 20 [17-41].

²⁷⁰ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σ. 221 και σημ. 297.

Αγκώνα, Σενιγάλλια²⁷¹. Ο Γεώργιος Δουρούτης από τους Καλαρρύτες Ιωαννίνων εγκαταστάθηκε το 1793 στην ηλικία περίπου των 23 ετών στην Αγκώνα και ίδρυσε εμπορικό οίκο στον οποίο είχε ως συνέταιρο λίγα χρόνια αργότερα τον Δημήτριο Παπά. Ο Δουρούτης ήταν ο επικεφαλής της εμπορικής συντροφιάς. Παράλληλα με τον εμπορικό οίκο στην Αγκώνα οι δύο συνέταιροι διατηρούσαν εμπορικό οίκο με την ίδια επωνυμία στα Ιωάννινα, την επίβλεψη του οποίου μοιράζονταν εναλλάξ. Εμπορεύονταν μεγάλη ποικιλία προϊόντων, από τα οποία ξεχώριζαν το βαμβάκι, το κερί, το σκουτί, το βελανίδι, τα νήματα, το πρινοκόκκι και τα λαγοτόμαρα, τα οποία πουλούσαν στην Αγκώνα. Επίσης, εμπορεύονταν αποικιακά προϊόντα, όπως φέσια, χρυσονήματα, βελούδινα υφάσματα και κρεμέζια, τα οποία προωθούσαν στην επιχείρησή τους στα Ιωάννινα²⁷². Ο Γεώργιος Δουρούτης συνεργαζόταν στο Λιβόρνο με τους Μπαχώμη και Παράσχη. Το 1798 ο Δουρούτης παντρεύτηκε την Ελένη, κόρη του Θεόδωρου Παράσχη, επισφραγίζοντας τους δεσμούς του καλαρρυτινού εμπορικού δικτύου²⁷³.

3. Σενιγάλλια

Η εμποροπανήγυρη της Σενιγάλλιας ήταν τον 18^ο αιώνα η πιο περίφημη εμποροπανήγυρη της Ιταλίας και ένα από τα πιο γνωστά εμπορικά κέντρα της Ευρώπης. Ήταν σταθμός των συναλλαγών της Ανατολής και της Δύσης. Το 1631 η Σενιγάλλια περιήλθε στη δικαιοδοσία του παπικού κράτους, τα προϊόντα του οποίου εξήγγε. Οι υπήκοοι του παπικού κράτους εξασφάλιζαν μέσω της Σενιγάλλιας με λιγότερο κόπο, χρόνο και έξοδα, εμπορεύματα της Δύσης και της Ανατολής. Η παρακμή του λιμανιού της Αγκώνας από τον 16^ο αιώνα ευνόησε την ανέλιξη του ελεύθερου λιμανιού/ πανηγυριού της Σενιγάλλιας. Ξεκίνησε σταδιακά ένας διαρκής ανταγωνισμός μεταξύ των δύο λιμανιών που εντάθηκε τον 18^ο αιώνα. Ο χώρος προσανατολισμού για τη Σενιγάλλια ήταν η Αδριατική. Παρά τις ατέλειες του λιμανιού της ήταν εύκολο να εξελιχθεί λόγω της γειτνίασης του λιμανιού της Αγκώνας. Έμποροι της Ανατολικής Αδριατικής είχαν από παλιά συχνή επικοινωνία με την περιοχή της Αγκώνας. Από την Αγκώνα διοχετεύονταν μεταξωτά υφάσματα στον χώρο της Βαλκανικής. Στην Αγκώνα εισάγονταν δέρματα, βαμβάκι, βελανίδια, μαλλιά, τυρί και μετάξι²⁷⁴.

²⁷¹ ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης», σσ. 21-22.

²⁷² Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Μαρτυρίες για τις δραστηριότητες Καλαρρυτινών εμπόρων (τέλη 18^{ου} -1821) (Με βάση το αρχείο Γεωργίου Δουρούτη)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 30 (1992), σ. 173 [171-189].

²⁷³ ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης», σ. 25.

²⁷⁴ Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Λησμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων: το πανηγύρι στη Senigallia (18^{ος}-αρχές 19^{ου} αιώνα)*, Αθήνα : Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1989, σσ. 45, 47, 55.

Στη Σενιγάλλια οι Έλληνες δεν εγκαθίσταντο μόνιμα. Ο οικονομικός χαρακτήρας του πανηγυριού δεν απαιτούσε τη διαρκή παραμονή τους στην πόλη. Η έλλειψη ενδιαφέροντος των Ελλήνων να εγκατασταθούν μόνιμα εκεί ίσως να σχετιζόταν και με τη γεινιάσή της με την Αγκώνα, όπου τον 18^ο αιώνα σχηματίστηκε πάλι εμπορική παροικία. Η αρχική επαφή των Ηπειρωτών με τη Βενετία, κατέστησε γι' αυτούς προσιτή την αγορά της Αγκώνας και το πανηγύρι της Σενιγάλλιας. Στο πανηγύρι οι Ηπειρώτες εξήγαν δέρματα, βελανίδια, κερί και κάπες. Οι μάλλινες κάπες ήταν χρήσιμες σε βοσκούς και ναυτικούς. Επρόκειτο κυρίως για προϊόντα της ηπειρωτικής βιοτεχνίας με μεγάλη ζήτηση στην Ιταλία. Σύμφωνα με τα κατάστιχα του τελωνείου του πανηγυριού της Σενιγάλλιας το 1760 οι Ηπειρώτες Ιωάννης και Γεώργιος Χριστόφορος Δήμας και Χριστόφορος Ζαφύρης εισήγαγαν 480 κάπες²⁷⁵.

Εξίσου σημαντική ήταν η εξαγωγή από τη Σενιγάλλια προϊόντων της δυτικής υφασματοβιομηχανίας από Ηπειρώτες εμπόρους. Το εμπόριο αυτό ασκούσαν στη Σενιγάλλια οι Ηπειρώτες μεγαλέμποροι Αθανάσιος Αργύρης (1756) και Ιωάννης Αργύρης Βρετός (1749-1764). Ο Σπύρος Πολυζώης με καταγωγή από το Αργυρόκαστρο και με εμπορικό κατάστημα στα Ιωάννινα εξήγαγε μεταξωτά στα Ιωάννινα το 1749 και από το 1761 έως το 1763²⁷⁶.

Κεφάλαιο Δ'. Νάπολη

1. Η παρουσία των Ηπειρωτών στη Νάπολη κατά τον 16^ο αιώνα

1.1. Εισαγωγή

Η ελληνική παροικία της Νάπολης αποτελούταν κυρίως από Έλληνες πολεμιστές που πολεμούσαν ως μισθοφόροι στο ναυτικό της Σικελίας και στο ελαφρύ ιππικό του ισπανικού Βασιλείου της Νάπολης. Οι μισθοφόροι λάμβαναν μέρος συχνά στις μάχες κατά των Τούρκων και ήταν πάντα έτοιμοι να συμμετάσχουν σε αντιτουρκικές ενέργειες των Ισπανών. Επίσης, κατάστρωναν και πρότειναν επιτελικά σχέδια για την απελευθέρωση της πατρίδας τους και φιλοξενούσαν Έλληνες συνωμότες που είχαν καταφύγει στη Δύση για να αναζητήσουν βοήθεια για τον αγώνα τους κατά των Τούρκων. Αυτοί οι Έλληνες στρατιωτικοί, ορισμένοι από τους οποίους έφεραν επώνυμα μεγάλων βυζαντινών οικογενειών, όπως Παλαιολόγος, Ασάνης και Ράλλης, αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα της ελληνικής παροικίας²⁷⁷.

²⁷⁵ ό.π., σσ. 69-70, 138-139.

²⁷⁶ ό.π., σσ. 139-140.

²⁷⁷ Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Οι μεγάλες ελληνικές παροικίες της Ιταλίας (Βενετίας, Νεάπολης, Λιβόρνου, Τεργέστης) από την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) ως σήμερα», στο J. M. FOSSEY (επιμ.), *Proceedings of the first congress on the Hellenic Diaspora. From the antiquity to modern times*, τ. 3, Άμστερνταμ: Gieben, 1991, σ. 5 [1-12].

Το 1518 ο Έλληνας της Νάπολης Θωμάς Ασάνης Παλαιολόγος από την Κορινθία έκτισε σε δική του έκταση την πρώτη Ορθόδοξη Εκκλησία της Νάπολης, την οποία αφιέρωσε στους Αγίους Αποστόλους. Το 1526 ο Παλαιολόγος και οι κληρονόμοι του απέκτησαν το δικαίωμα να διορίζουν τους εφημέριούς τους. Ο αριθμός των μελών της ελληνικής παροικίας αυξήθηκε σημαντικά το 1533-1534, όταν ήλθαν στη Νάπολη αρκετοί πρόσφυγες από την Κορώνη. Ο αυτοκράτορας Κάρολος ο Ε΄ παραχώρησε το 1534 ειδικά προνόμια και ενισχύσεις στους πρόσφυγες. Ο Πάπας τους παραχώρησε προστατευτικές βούλες το 1536 και το 1544. Οι Κορωνάιοι πολεμιστές ίδρυσαν το 1561 την Ελληνική Αδελφότητα. Το 1561 συντάχθηκε το πρώτο καταστατικό της Αδελφότητας, ενώ το 1593 το δεύτερο²⁷⁸.

Η δεύτερη γενιά των προσφύγων της Πελοποννήσου στη Νάπολη του 16^{ου} αιώνα άρχισε να παρουσιάζει σημαντική οικονομική δραστηριότητα. Μετά από τις δυσκολίες προσαρμογής των πρώτων είκοσι πέντε ετών οι Έλληνες της Νάπολης ανέλαβαν μεγαλύτερες υποχρεώσεις θρησκευτικού, πολιτικού και φιλανθρωπικού χαρακτήρα. Ορισμένες φορές ωθούμενοι από φανατισμό ή άλλα κίνητρα, είχαν απαιτήσεις αναφορικά με την ποιότητα, τη διοίκηση και την ιδιοκτησία της Ελληνικής Εκκλησίας. Οι απαιτήσεις των Ελλήνων της Νάπολης εκδηλώθηκαν όταν στα τέλη του 16^{ου} αιώνα κατασκεύασαν τη νέα εκκλησία η οποία αφιερώθηκε στη μνήμη των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου²⁷⁹.

1.2. Ιερώνυμος Κόμπης

Ο ηπειρώτικης καταγωγής Κύπριος λοχαγός Ιερώνυμος Κόμπης υπήρξε χαρισματικός ηγέτης της ελληνικής κοινότητας της Νάπολης και μια αντιπροσωπευτική μορφή της ελληνικής διασποράς. Ενώ πολεμούσε με τα στρατεύματα της Γαληνότητας, αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους μετά την υποδούλωση της Κύπρου το 1571. Οι Τούρκοι τον μετέφεραν ως σκλάβο στην Κωνσταντινούπολη, όπου ελευθερώθηκε μετά από καταβολή λύτρων. Έζησε στην ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης και αρραβωνιάστηκε κόρη ευγενών από την Κύπρο. Η γρήγορη απελευθέρωσή του μετά από την καταβολή λύτρων στους Τούρκους, καθώς και οι αρραβώνες του αμέσως μετά με κόρη Κύπριου ευγενή, μαρτυρούν την πιθανή καταγωγή του από σημαντική και πλούσια οικογένεια. Στην οθωμανική πρωτεύουσα ένας

²⁷⁸ ό.π., σσ. 5-6· Για τους μετανάστες από την Κορώνη στη Νάπολη βλ. J. M. FLORISTÁN, «Sociedad, economía y religión en las comunidades griega y albanesa de Nápoles y Sicilia: nuevos documentos inéditos», *Erytheia: Revista de estudios bizantinos y neogriegos* 37 (2016), σσ. 134-144 [127-204].

²⁷⁹ I. K. HASSIOTIS, «Sull'organizzazione, incorporazione sociale e ideologia politica dei Greci a Napoli (dal XV alla metà del XIX sec.)», *Επιστημονική Επετηρίδα της φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 20 (1981), σσ. 422-423 [411-452].

στρατιώτης με τα διαπιστευτήριά του δεν είχε καμία δυσκολία να εισέλθει στην υπηρεσία του Φιλίππου Β²⁸⁰.

Περίπου το 1575 ο Κόμπης κατέφυγε στη Νάπολη²⁸¹. Από το 1577 και για εικοσιένα συνεχόμενα χρόνια ήταν αξιωματικός στην υπηρεσία του βασιλιά των Δύο Σικελιών. Όταν έφτασε στη Νάπολη πρότεινε στην αρραβωνιαστικιά του να έλθει με τη μητέρα του, αλλά εκείνη αρνήθηκε και παντρεύτηκε άλλον. Στη συνέχεια ο Κόμπης εξασφάλισε δύο πιστοποιητικά, το ένα από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία και το άλλο από τον Κωνσταντινουπόλεως Θεόληπτο, τα οποία βεβαίωναν ότι ήταν ανύπανδρος. Παντρεύτηκε στη Νάπολη. Το γεγονός ότι έγινε καπετάνιος στην υπηρεσία του βασιλιά της Νάπολης σημαίνει ότι είχε γενικά καλή μόρφωση και τις απαραίτητες για τη θέση του ειδικές στρατιωτικές γνώσεις²⁸².

Στη Νάπολη έκανε σύντομα τα πρώτα του βήματα σαν συνωμότης, προσπαθώντας να στρατολογήσει τριακόσιους Ελληνοαλβανούς της Ηπείρου στο ελαφρύ ιππικό, παρόλο που αυτοί προορίζονταν για τις ανάγκες της κερκυραϊκής στρατιάς. Κατέλαβε σημαντική θέση στο ελαφρύ ιππικό της Νάπολης, έγινε ιδιοκτήτης ενός φέουδου και χρηματοδοτούταν τακτικά από τα βασιλικά ταμεία, αποκτώντας σταδιακά μια θέση πρωταρχικής σημασίας στην ελληνική κοινότητα της Νάπολης. Ανέλαβε σχεδόν όλα τα επαναστατικά σχέδια κατά των Τούρκων που εκπονήθηκαν στη Νάπολη. Αυτή η δραστηριότητα του Κόμπη διήρκεσε μέχρι το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 17^{ου} αιώνα και εκτάθηκε σε όλες τις επαναστατικές απόπειρες που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου στην κεντρική Βαλκανική Χερσόνησο, την Αλβανία του Βορρά, τη Χειμάρρα, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μάνη και αλλού²⁸³.

²⁸⁰ I. K. HASSIOTIS, «La comunità greca di Napoli ed i moti insurrezionali nella penisola Balcanica meridionale durante la seconda metà del XVI secolo», *Balkan Studies* 10 (1969), σ. 285 [279-288]· C. NIKAS, «I primi tentativi di latinizzazione dei Greci di Napoli e le prime “Carte assolutorie” orientali in Occidente», *Ιταλλοελληνικά. Quaderni* 4 (1998), σσ. 121-122· G. VARRIALE, «Un covo di spie: il quartiere greco di Napoli», στο L.-J. GUIA MARÍN, M. G. R. MELE, G. TORE (επιμ.), *Identità e frontiere. Politica, economia e società nel Mediterraneo (secc. XIV-XVIII)*, Μιλάνο: Franco Angeli, 2014, σ. 58 [47-62]· I. K. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Ίδρυση, οργάνωση και εθνική δράση της Ελληνικής Κοινότητος Νεαπόλεως κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονική Ζωή* 47 (Απρίλιος 1970), σ. 7 [3-13]· Για τον Ιερώνυμο Κόμπη βλ. επίσης J. M. FLORISTÁN, «Jerónimo Combis, capitán de estradiotes y superintendente general del servicio español de espionaje en Nápoles», *Erytheia: Revista de estudios bizantinos y neogriegos* 36 (2015), σσ. 151-192· G. VARRIALE, «El espionaje hispánico después de Lepanto: el proyecto de fray Diego de Mallorca», *Studia Historica: Historia Moderna* 36 (2014), σσ. 147-174· G. VARRIALE, «Exiliados griegos en una capital de la frontera mediterránea», στο R. IBÁÑEZ, J. JAVIER και I. PÉREZ TOSTADO (επιμ.), *Los exiliados del rey de España*, Μαδρίτη: Fondo de Cultura Económica de España, 2015, σσ. 185-206.

²⁸¹ HASSIOTIS., «La comunità greca», σ. 285.

²⁸² NIKAS, «I primi tentativi», σσ. 121-123.

²⁸³ HASSIOTIS., «La comunità greca», σσ. 285-286.

Στις 30 Οκτωβρίου 1586 στη Νάπολη ο Ηγούμενος Δον Λεονάρντο Βάιρο ενημέρωσε τον Φίλιππο Β΄ για τις εικασίες που υπήρχαν ότι ο Κόμπης ήταν κατάσκοπος εναντίον της Μεγαλειότητάς του, λόγω της στενής συγγενείας του με άτομα που διέμεναν στην Κωνσταντινούπολη και ήταν πολύ γνωστά και συμπαθή στους Τούρκους. Επίσης, τον ενημέρωσε πως σύμφωνα με έμπιστη πηγή ο Κόμπης εκδήλωνε έντονο ενδιαφέρον για τις υποθέσεις της Αγγλίας και της Τουρκίας. Τέλος, ανέφερε ότι ο Κόμπης ήταν Αλβανικής και Ελληνικής καταγωγής, γεγονός που δεν τον καθιστούσε έμπιστο²⁸⁴.

Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα η Αρχιεπισκοπή της Νάπολης σε συνεργασία με τον Ηπειρώτη Κορτήσιο Βρανά, εφημέριο της Ελληνικής Εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, επιχείρησαν να συγκεντρώσουν τα συγχωροχάρτια που υπήρχαν στη Νάπολη. Ο Κόμπης ως λοχαγός στην υπηρεσία του Βασιλείου της Νάπολης και βασικό στέλεχος της Αδελφότητας των Ελλήνων είχε την πολιτική δύναμη και το θάρρος να προσέλθει στα εκκλησιαστικά δικαστήρια στις 12 Οκτωβρίου 1598, όπου δήλωσε ότι τα συγχωροχάρτια των πατριαρχών αποτελούσαν μια αρχαία συνήθεια διαδεδομένη σε όλους τους απανταχού Έλληνες²⁸⁵. Ομολόγησε ότι είχε εξασφαλίσει συγχωροχάρτια για τον εαυτό του και για συγγενείς του και απέφυγε να αναφέρει ονόματα Ελλήνων που είχαν κάνει το ίδιο. Επίσης, δήλωσε ότι δεν πίστευε στα συγχωροχάρτια και εξέφρασε την απορία του που η Δυτική Εκκλησία έδινε τόση σημασία σε αυτά²⁸⁶.

Ο Κόμπης υπέγραψε για πρώτη φορά το καταστατικό της Αδελφότητας στις 21 Δεκεμβρίου 1599. Ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες που προσέφερε στους αντιβασιλείς της Νάπολης έλαβε φέουδα και τίτλους. Σε αυτόν κατέφευγαν οι συμπατριώτες του όταν αντιμετώπιζαν προβλήματα ενώπιον των τοπικών αρχών της Νάπολης. Το 1617 ήταν μια από τις χρονιές κατά τις οποίες ο Κόμπης διετέλεσε προϊστάμενος της Αδελφότητας. Στις 29 Νοεμβρίου 1620 ο Κόμπης υπέγραψε το καταστατικό της Αδελφότητας²⁸⁷. Το όνομά του αναγράφεται στην πρόσοψη της Ελληνικής Εκκλησίας, μεταξύ των ονομάτων άλλων προϊσταμένων της Αδελφότητας²⁸⁸.

1.3. Κορτήσιος Βρανάς

²⁸⁴ VARRIALE, «Un covo di spie», σ. 58.

²⁸⁵ ΝΙΚΑΣ, «I primi tentativi», σ. 57.

²⁸⁶ ό.π., σσ. 80-81, 121, 123-124.

²⁸⁷ ό.π., σ. 121.

²⁸⁸ ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Ίδρυση, οργάνωση», σ. 7.

Το 1591 οι Ράλληδες φρόντισαν για την εκλογή του Ηπειρώτη Κορτήσιου Βρανά στη θέση του νέου ιερέα της Ελληνικής Εκκλησίας. Ο Βρανάς παρουσιάστηκε στον Αρχιεπίσκοπο της Νάπολης με πρωτοβουλία της Ρωμαϊκής Κουρίας. Στη Νάπολη θα δοκιμαζόταν η νέα παπική πολιτική απέναντι στον Ορθόδοξο κόσμο μέσω της Ενωτικής Εκκλησίας. Ως φοιτητής του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης - που είχε ιδρυθεί για αυτόν ακριβώς τον σκοπό – ο Βρανάς θεωρούνταν ο καταλληλότερος για να ενσαρκώσει το μεταρρυθμιστικό σχέδιο για την αποκοπή των δεσμών της ναπολιτάνικης ελληνικής Εκκλησίας-Αδελφότητας με τους ορθόδοξους πατριάρχες²⁸⁹. Η Ναπολιτάνικη Κουρία διέταξε την Αδελφότητα να προσλάβει τον Βρανά, απειλώντας την με αφορισμό σε περίπτωση άρνησης²⁹⁰.

Η τοποθέτηση του Βρανά στη θέση του νέου ιερέα της Εκκλησίας αποτέλεσε την έναρξη μιας ταραχώδους περιόδου. Ο Ηπειρώτης κληρικός κατήγγειλε την κοινότητα στην ιερή σύναξη των Ελλήνων για προκαταλήψεις, επιμονή στο ιουλιανό ημερολόγιο και τελετουργική απειθαρχία. Η στάση του προκάλεσε την αντίδραση σεβαστών μελών της Αδελφότητας. Ίσως ο Βρανάς να υπερέβαλε σκόπιμα, αλλά τα μέλη της Αδελφότητας δεν αρνήθηκαν τις κατηγορίες και επικαλέστηκαν τα προνόμια που είχαν αποκτηθεί το 1536²⁹¹.

Αφού προσέφυγε στην επισκοπική δικαιοσύνη για να εδραιώσει τη θέση του ως εφημέριος, ο Βρανάς προσπάθησε να υπαγάγει στην εξουσία του τη διαχείριση των αγαθών και των πόρων της εκκλησίας, κατηγορώντας τους αδελφούς για υπεξαίρεση, αγνόηση της βούλησης των κληρονόμων, ιδιοποίηση της πώλησης των τάφων και μη τήρηση λογαριασμών. Η μεταρρύθμιση του καταστατικού της Αδελφότητας το 1593, αλλά και η επιμονή ορισμένων άρθρων του καταστατικού στα καθήκοντα των επιτρόπων της Αδελφότητας που σχετίζονταν με τη διαχείριση της εκκλησιαστικής περιουσίας, αποτελούσαν αντίδραση στο έργο του νέου εφημέριου και στη νέα πολιτική που αυτός εφάρμοζε²⁹².

Η δίκη που ξεκίνησε ο Βρανάς και η Βικτώρια Ράλλη κατά των Ελλήνων διήρκεσε έξι χρόνια. Η απόφαση που εκδόθηκε την 1^η Σεπτεμβρίου 1597 δικαίωσε την Αδελφότητα των Ελλήνων της Νάπολης και της έδωσε την ελευθερία να διαχειρίζεται μέσω των επιτρόπων της τα έσοδα της Εκκλησίας των Αγίων Πέτρου και Παύλου. Η απόφαση καταδίκασε τους ιερείς και τους υποχρέωσε να ασχολούνται μόνο με τα εκκλησιαστικά τους καθήκοντα. Η αρνητική

²⁸⁹ A. STOPANI, «Processi di appartenenza, etnicità e istituzioni: Confraternita e chiesa dei Santi Pietro e Paolo di Napoli (1530-1620)», *Quaderni storici* 52 (Απρίλιος 2017), σ. 61 [41-72].

²⁹⁰ J. KORINTHIOS, *I Greci di Napoli e del Meridione d'Italia dal XV al XX secolo*, Κάλιαρι: AM&D Edizioni, 2012, σ. 95.

²⁹¹ HASSIOTIS, «Sull'organizzazione», σ. 423· STOPANI, «Processi di appartenenza», σσ. 61-62.

²⁹² ό.π., σσ. 61-62.

έκβαση του δικαστικού αγώνα και η αποτυχία του Βρανά να διορθώσει τα σφάλματα των ορθοδόξων της Αδελφότητας των Ελλήνων της Νάπολης δεν πτόησε τον Βρανά. Από τον Δεκέμβριο του 1597 ο Βρανάς και η Αρχιεπισκοπή της Νάπολης πρωταγωνίστησαν σε ένα νέο αγώνα κατά των ορθοδόξων της Αδελφότητας των Ελλήνων της Νάπολης. Στις 9 Δεκεμβρίου 1597 ο Βράνας κλήθηκε στην αρχιεπισκοπή για εξέταση²⁹³.

Ο Βρανάς στην κατάθεσή του κατηγόρησε τους επιτρόπους της Αδελφότητας των Ελλήνων για παρακράτηση του μισθού του και των χρημάτων που κατέβαλλαν ή κληροδοτούσαν οι πιστοί στην εκκλησία, για μη απόδοση λογαριασμού σχετικά με τη διαχείριση οικονομικών ζητημάτων της Αδελφότητας και για τελετουργική απειθαρχία. Τον 16^ο αιώνα στη Νάπολη κυκλοφορούσαν εκατοντάδες συγχωροχάρτια. Θεωρούνταν μεγάλη τιμή να έχει κάποιος συγχωροχάρτια από πατριάρχες. Σύμφωνα με παλιά συνήθεια τα συγχωροχάρτια τοποθετούνταν στα χέρια του νεκρού κατά τον ενταφιασμό του. Η Δυτική Εκκλησία προσπάθησε συντονισμένα να τα συλλέξει και να τα καταστρέψει. Ο Βρανάς τα κατέστρεφε με μανία²⁹⁴.

Ο Βρανάς πέθανε στις 8 Σεπτεμβρίου 1606. Από το 1591 μέχρι τον θάνατό του επιχείρησε να διορθώσει τα δογματικά λάθη των ορθοδόξων Ελλήνων της Νάπολης και να διακόψει τους δεσμούς τους με τους πατριάρχες της Ανατολής. Ήταν ένα άτομο επίμονο, ευφυές και ταλαντούχο. Υπήρξε ο πρώτος εφημέριος που απαίτησε να είναι αιώνιος δικαιούχος της εφημερίας. Ήταν ένα μορφωμένο και δυναμικό πρόσωπο, όχι εντελώς άσχετο με τις ανεπιτυχείς επαναστατικές απόπειρες στην Ήπειρο. Ο Βρανάς ήταν επίσης καθηγητής Ελληνικών στη Δημόσια Σχολή της Νάπολης²⁹⁵.

2. Η παρουσία των Ηπειρωτών στη Νάπολη κατά τον 18^ο αιώνα

2.1. Εισαγωγή

Το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα η Νάπολη εμφάνισε παρακμή εξαιτίας εσωτερικών συγκρούσεων στην κοινότητα, αλλά κυρίως διότι η Καθολική εκκλησία με την Αντιμεταρρύθμιση επεδίωκε από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα οι Έλληνες ορθόδοξοι να ασπαστούν τον Καθολικισμό²⁹⁶. Παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισε από τους καθολικούς τον 17^ο

²⁹³ ΝΙΚΑΣ, «I primi tentativi», σσ. 40-41, 44.

²⁹⁴ ό.π., σσ. 51, 102, 105-106.

²⁹⁵ ΚΟΡΙΝΘΙΟΣ, *I Greci di Napoli*, σσ. 103-104· ΣΤΟΠΑΝΙ, «Processi di appartenenza», σ. 61.

²⁹⁶ Κ. ΝΙΚΑΣ, «Οι Έλληνες στη Νεάπολη από τον 16^ο αιώνα μέχρι σήμερα», στο J. M. FOSSEY (επιμ.), *Proceedings of the first congress on the Hellenic Diaspora. From the antiquity to modern times*, τ. 2, Άμστερνταμ: Gieben, 1991, σ. 14 [13-28].

αιώνα, η ελληνική κοινότητα της Νάπολης κατά τον 18^ο αιώνα γνώρισε δημογραφική και οικονομική άνθηση. Το Βασίλειο των Δύο Σικελιών ανασυγκροτήθηκε πολιτικά και οικονομικά και ενθάρρυνε έμπορους και μετανάστες. Ο Ιφάντης Κάρολος της Νάπολης προσέλκυσε πληθυσμούς μέσω της μείωσης φόρων, υποσχέθηκε την προστασία από τους πειρατές με τη βοήθεια του Φιλίππου Ε΄ της Ισπανίας και επιχείρησε να καταστήσει τη Μεσσήνα ελεύθερο λιμάνι το 1726. Ταυτόχρονα προστάτευσε τους ετερόδοξους με την εμπορική και θρησκευτική ελευθερία²⁹⁷.

Μετά την εδραίωση της κυριαρχίας των Βουρβόνων το 1734 δόθηκαν διευκολύνσεις και κίνητρα για μετακινήσεις και μεταναστεύσεις εμπόρων στο Βασίλειο της Νάπολης. Οι εμπορικές συναλλαγές ανάμεσα στα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Βασίλειο της Νάπολης ενθαρρύνθηκαν με την ίδρυση προξενείων του Βασιλείου των Δύο Σικελιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη διαμόρφωση νέων τιμών για φόρους εισαγόμενων και εξαγόμενων εμπορευμάτων και την ίδρυση του Ανώτατου Εμπορικού Δικαστηρίου. Οι εμπορικές ανταλλαγές ενθαρρύνθηκαν επίσης με την εφαρμογή των εμπορικών άρθρων της συνθήκης του Πασάροβιτς, την εκτέλεση λιμενικών έργων και την κατασκευή μεγάλων αποθηκών σε εδάφη του Βασιλείου, καθώς και με την ίδρυση του Μακεδονικού Συντάγματος που ανανέωσε τον θεσμό των μισθοφόρων στρατιωτών που υπηρετούσαν τους Βενετούς και τους Ισπανούς²⁹⁸.

Στα μέλη της ελληνικής κοινότητας, που ήταν στην πλειονότητά τους από την Πελοπόννησο, προστέθηκαν τον 18^ο αιώνα πολλοί Βορειοηπειρώτες (ιδιαίτερα Χειμαρριώτες), Ηπειρώτες, Επτανήσιοι και άλλοι από πιο μακρινές περιοχές. Η κοινότητα οργανώθηκε εκ νέου και το καταστατικό της βελτιώθηκε σύμφωνα με τις νέες ανάγκες. Πολλοί Ηπειρώτες εξασκούσαν με επιτυχία την εμπορική τους δραστηριότητα²⁹⁹.

2.2. Τα αδέλφια Πάνου

Ένα παράδειγμα λειτουργίας ηπειρώτικου εμπορικού οίκου στη Νάπολη ήταν αυτός των αδελφών Πάνου από τα Ιωάννινα. Ως τόπος γέννησής τους αναφέρεται η Παραμυθιά. Επρόκειτο για τέσσερις αδελφούς: Αναστάσιος, Αντώνιος, Δημήτριος και Μιχαήλ. Οι πρόγονοι των αδελφών Πάνου εγκατέλειψαν τις εδαφικές τους εκτάσεις στην Ήπειρο και

²⁹⁷ Ε. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ηπειρώτες έμποροι στην Ιταλία κατά τον 18^ο αιώνα (Νέα αρχειακά στοιχεία)», *The Gleaner* 21 (1997), σ. 147 [143–175].

²⁹⁸ ό.π., σσ. 147-149.

²⁹⁹ ό.π., σ. 149.

μετανάστευσαν στη Νάπολη κατά την περίοδο του τουρκοβενετικού πολέμου (1711-1718) και προσχώρησαν στην υπηρεσία του Βασιλείου των Δύο Σικελιών. Από τότε η οικογένεια Πάνου είχε ευνοϊκή μεταχείριση και τιμητική αναγνώριση³⁰⁰.

Ο Αντώνιος ήταν карабоκύρης και είχε ιδρύσει ναυτιλιακή επιχείρηση, ενώ ο εμπορικός οίκος του Μιχαήλ κατασκεύαζε και διακινούσε υφάσματα, κυρίως μεταξωτά. Ο Μιχαήλ διατηρούσε επίσης βιοτεχνία επεξεργασίας κοραλλιών στην πόλη Τράπανι. Το δίκτυο των αντιπροσώπων του έφτανε στις ακτές του Οτράντο και της Μπαρλέττας, την Πορτογαλία και τη Μόσχα, «στη Δύση και στην Ανατολή», όπως έλεγε χαρακτηριστικά ο ίδιος. Ήταν μέτοχος και σε άλλες εταιρείες και συμμετείχε στο μονοπώλιο του καπνού. Είχε στην υπηρεσία του δεκάδες εργάτες και από αυτόν εξαρτιόταν η διαβίωση πολλών οικογενειών³⁰¹.

Ο Αντώνιος και ο Μιχαήλ προσέφεραν συνεχώς τις υπηρεσίες τους στο Μακεδονικό Σύνταγμα. Ο Αντώνιος ενέτασσε σε αυτό πολλούς Έλληνες, τους εκπαιδευε με δικά του χρήματα και ήταν αρχηγός τους ως καπετάνιος. Διέθετε στην υπηρεσία του Συντάγματος τα καράβια του και τους υπαλλήλους της εταιρείας του, χωρίς να λάβει υπόψη του τα έξοδα και τις ζημιές. Κάλυπτε το κόστος για την κατασκευή των ειδικών στολών του Συντάγματος. Ο Μιχαήλ είχε συστήσει δική του ομάδα που συμμετείχε στο κατασκοπευτικό δίκτυο του Βασιλείου των Δύο Σικελιών. Ο Αντώνιος και ο Μιχαήλ πολέμησαν οι ίδιοι τους εχθρούς της βασιλικής κορόνας. Ο Αντώνιος σκοτώθηκε στη μάχη κατά των Αυστριακών στο Βελλέτρι στις 11 Αυγούστου 1744 επισφραγίζοντας την αφοσίωσή του στον βασιλιά της Νάπολης³⁰².

Η οικογένεια Πάνου απολάμβανε διαρκώς ευεργετήματα από τον βασιλιά της Νάπολης και άλλους παράγοντες του Βασιλείου μετά τη θυσία του Αντωνίου. Ο Αναστάσιος διορίστηκε το 1747 πρόξενος του Βασιλείου των Δύο Σικελιών στην Ήπειρο. Ο Μιχαήλ με τα ευεργετήματα αντιμετώπισε τις οικονομικές δυσκολίες της εταιρείας του και της οικογένειάς του. Το 1760 διορίστηκε πρόξενος του Βασιλείου στο Δυρράχιο³⁰³.

Ο θάνατος του Αντωνίου και η επιδημία της πανώλης στη Μεσσήνα και το Οτράντο περίπου στο 1750-1751 επέδρασε καθοριστικά στην εμπορική δραστηριότητα των αδελφών Πάνου στη Νάπολη. Η οικογένεια του Μιχαήλ Πάνου ξόδεψε αλόγιστα μεγάλα χρηματικά ποσά και βρήκε καταφύγιο στην Κέρκυρα. Η γυναίκα του και οι υπηρέτες του πέθαναν στο μολυσμένο Λαζαρέτο της Κέρκυρας, ενώ ο ίδιος επιβίωσε. Ο Μιχαήλ βίωσε τη διάλυση της

³⁰⁰ ό.π., σσ. 149-150.

³⁰¹ ό.π., σσ. 150-151.

³⁰² ό.π., σσ. 151-152.

³⁰³ ό.π., σσ. 152-153.

εμπορικής του εταιρείας. Κατά το διάστημα που έλειπε στην Κέρκυρα έγιναν καταχρήσεις στη διαχείριση της «βασιλικής δογάνας» και του «μονοπωλίου καπνού». Οι καταχρήσεις αυτές, καθώς και άλλες ζημιές εις βάρος του Μιχαήλ, είχαν ως αποτέλεσμα την κατάρρευση της εταιρείας του³⁰⁴.

Μετά το 1760 ο Μιχαήλ Πάνου ήταν πρόξενος του Δυρραχίου. Προκειμένου να λύσει τα προβλήματα του και να αποκομίσει οφέλη, παρακάλεσε για την ευνοϊκή μεταχείριση του βασιλιά υπενθυμίζοντας το παρελθόν και τη θυσία του αδελφού του. Συνέχισε να εισπράττει τιμητική επιχορήγηση λόγω του θανάτου του αδελφού του στον πόλεμο, την οποία επιδίωξε να αυξήσει, ενώ ταυτόχρονα ζήτησε την παράταση της θητείας του στο προξενείο³⁰⁵.

Ο Αναστάσιος Πάνου διετέλεσε πρόξενος της Ραγούζας στην Άρτα από το 1740 και της Ραγούζας και Νάπολης στην Άρτα από το 1747. Μαζί με τον ξάδελφό του Θεοδόσιο, πρόξενο της Αγγλίας στην Άρτα από το 1734, έγιναν εχθροί των Γάλλων προξένων της Ηπείρου. Ως πρόσωπα με μεγάλη οικονομική δύναμη και με τοπικό κύρος σύναψαν ναυτιλιακές συμφωνίες σύμφωνα με το συμφέρον τους και εις βάρος της γαλλικής ναυσιπλοΐας. Συμμετείχαν ως πλοιοκτήτες ή μέτοχοι σε ναυτιλιακές εταιρείες, των οποίων τα πλοία είχαν προορισμό κυρίως τη Μεσσήνα³⁰⁶.

2.3. Η παρουσία Γιαννιωτών εμπόρων στη Νάπολη μέσα από τα έγγραφα του Ελληνοκαθολικού ιερέα Σιγάλα

Στις δεκαετίες του 1720 και 1730 η θρησκευτική διαμάχη μεταξύ καθολικών και σχισματικών έφτασε στο αποκορύφωμά της. Εκείνη την εποχή επικεφαλής της Εκκλησίας ήταν ο Διονύσιος Σιγάλας με καταγωγή από τη Σαντορίνη, ο οποίος είχε έλθει στη Ρώμη το 1716 από την πατριαρχική αυλή της Αλεξάνδρειας για να αποκηρύξει το σχίσμα. Τον 18^ο αιώνα, ειδικά μετά την επικύρωση της συμφωνίας με την Πύλη το 1741, υπήρχε μια κινούμενη και διάσπαρτη παρουσία Οθωμανών εμπόρων που προέρχονταν από τον βορρά της Ελλάδας, ιδιαίτερα τα Ιωάννινα. Αυτή η παρουσία εντοπιζόταν όχι μόνο στη Νάπολη αλλά και σε άλλες πόλεις του Βασιλείου, όπως η Μεσσήνα, το Λέτσε και η Μπαρλέττα. Ο Σιγάλας αφηγήθηκε σε ένα γράμμα που είχε αποστείλει στη Ρώμη τον Ιούλιο του 1728, ότι μετά από την ανακωχή με την Πύλη πολλοί Έλληνες είχαν καταφθάσει στη Νάπολη. Οι περισσότεροι από αυτούς δεν ακολουθούσαν το καθολικό δόγμα. Την εποχή εκείνη ο ορθόδοξος πληθυσμός

³⁰⁴ ό.π., σ. 153.

³⁰⁵ ό.π.

³⁰⁶ ό.π., σ. 150.

της πρωτεύουσας είχε αρχίσει να αυξάνεται. Όλο και περισσότεροι έμποροι έφταναν στη Νάπολη και ήταν μόνο περαστικοί, όπως στο παρελθόν, ή έρχονταν για να εγκαταστήσουν τα μαγαζιά τους στα οποία εμπορεύονταν καφέ και κάπες. Ο Σιγάλας αναφέρθηκε στο μεγάλο αριθμό των Ελλήνων, καθώς και στο μεγάλο αριθμό των καφεενείων που αυτοί είχαν ανοίξει. Σε επιστολές που έστειλε στην Προπαγάνδα κατά τη διάρκεια αυτών των ετών ο Ελληνοκαθολικός ιερέας εντόπιζε τους κύριους διώκτες του στο πρόσωπο των Ελλήνων από τα Ιωάννινα που διέμεναν προσωρινά στη Νάπολη³⁰⁷.

Τον Ιούλιο του 1730 ο Σιγάλας έχασε τη θέση του εφημέριου και έγραψε μια επιστολή στην Προπαγάνδα κατά των διωκτών του, των Ελλήνων από τα Ιωάννινα, οι οποίοι μετά από προσπάθειες δεκαπέντε ετών, κατάφεραν να εγκαταστήσουν στην Εκκλησία έναν ιερέα από την Κορσική, τον Αντόνιο Στεφανόπολι. Όπως διηγείται ο Σιγάλας, οι Γιαννιώτες εισέβαλαν στην Εκκλησία και παραβίασαν την πόρτα ενός δωματίου, όπου θα έμενε ο Κορσικανός ιερέας. Επίσης, έδωξαν τον ίδιο με τη βία από την Εκκλησία, αναγκάζοντάς τον να απευθύνει νέα απελπισμένη έκκληση στη Ρώμη³⁰⁸.

2.4. Ηπειρώτες καποτάδες στη Νάπολη

Στα ενοριακά μητρώα της Ελληνικής Εκκλησίας της Νάπολης μεταξύ 1755 και 1764 εμφανίζονται τέσσερις τεχνίτες καπών με καταγωγή από την Άρτα και το Συρράκο. Το 1764 ο Αθανάσιος Ζαβογιάννης ανέφερε στον ιερέα που τον εξέτασε πριν τον γάμο του ότι είχε φύγει από την πατρίδα του τα Ιωάννινα όταν ήταν 11 ετών, είχε φτάσει με πλοίο στην Μπαρλέττα και στη συνέχεια μετακόμισε σύντομα στη Νάπολη. Ο πατέρας του Απόστολος είχε παραμείνει στην Μπαρλέττα, όπου μαζί με τον Αθανάσιο Κυριακή και τον Αθανάσιο Στεφανή διορίστηκαν πρόξενοι του οθωμανικού έθνους. Είκοσι χρόνια αργότερα τα αδέλφια του Αθανασίου Ζαβογιάννη, Κωνσταντίνος και Ιωάννης, που είχαν παραμείνει στην Ήπειρο, έφτασαν στο λιμάνι της Μπαρλέττας με κάποια εμπορεύματα για τον πρόξενο Κυριακή. Ο Αθανάσιος Ζαβογιάννης τους κατηγορήσε ενώπιον του Ανώτατου Εμποροδικείου ότι ήθελαν να αποφύγουν τον έλεγχο των λογαριασμών της εταιρείας καπών που διατηρούσαν, καθώς και την παράδοση των εμπορευμάτων. Τα δέματα προορίζονταν για τον Αθανάσιο Ζαβογιάννη και περιείχαν μαλλί για την κατασκευή παλτών. Σε αντάλλαγμα ο Αθανάσιος έδινε στους αδελφούς του διάφορα προϊόντα από το Βασίλειο. Σύμφωνα με τον Αθανάσιο ο

³⁰⁷ A. FALCETTA, *Ortodossi nel Mediterraneo cattolico: Comunità di rito greco nell'Italia del Settecento*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, 2014, σελ. 184-185.

³⁰⁸ ό.π., σσ. 373-374.

Κωνσταντίνος και ο Ιωάννης ήθελαν με τον τρόπο αυτό να τον αναγκάσουν να επιστρέψει στα Ιωάννινα, κάτι που αυτός αρνιόταν να κάνει, καθώς ήταν ήδη παντρεμένος με μια γυναίκα από το Βασίλειο - όπου ζούσε είκοσι πέντε χρόνια - έχοντας λάβει από τον γάμο αυτό προίκα ύψους 92.000 δουκάτων³⁰⁹.

2.5. Στρατής Γκίκας

Όταν ο Κάρολος των Βουρβόνων ανέβηκε στον ναπολιτάνικο θρόνο, ανησυχούσε για τη νομιμότητα της θέσης του. Μέχρι το 1738 η κυριαρχία του στο Βασίλειο δεν είχε αναγνωριστεί επίσημα από δυνάμεις όπως η Αυστρία. Η κατάσταση εξομαλύνθηκε μετά τον πόλεμο της αυστριακής διαδοχής, χάρη σε σημαντικές νίκες σε μάχες-κλειδιά για το Βασίλειο, όπως η μάχη του Βελλέτρι το 1744. Σε αυτή τη μάχη συνέβαλε το Βασιλικό Μακεδονικό Σύνταγμα, ένα σύνταγμα πεζικού που είχε δημιουργηθεί λίγα χρόνια πριν και αποτελούνταν από Αλβανούς, Μαυροβούνιους και Μακεδόνες στρατιώτες. Η συγκρότηση αυτού του συντάγματος είναι συνυφασμένη με τις προσωπικές περιπέτειες του κόμη Στρατή Γκίκα, ενός Βενετού υπηκόου, με καταγωγή από τους Δρυμάδες, στην αλβανική περιοχή της Χειμάρρας, πρώην υπολοχαγού της Βενετικής Δημοκρατίας, που αργότερα υποβιβάστηκε σε ληστή και εκδιώχθηκε από το Βενετικό Κράτος³¹⁰.

Ο Γκίκας είχε αναλάβει την επιχείρηση στρατολόγησης σε ξένο έδαφος όσο το δυνατόν περισσότερων ανδρών στην υπηρεσία του στέμματος της Νάπολης, χωρίς να του έχουν ανατεθεί επίσημα καθήκοντα. Η στρατολόγηση σε εδάφη ξένης κυριαρχίας δεν επιτρεπόταν, όμως ήταν κοινή πρακτική σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη και συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα και έπειτα. Ο κόμης Γκίκας πραγματοποίησε μια επιχείρηση στρατολόγησης στα εδάφη της Αλβανίας, της Μακεδονίας και της Ελλάδας, οι πληθυσμοί των οποίων θεωρούνταν πολεμοχαρείς και κατάλληλοι για μάχη, αν και δεν ήταν αρκετά πειθαρχημένοι για να ενταχθούν σε τακτικά συντάγματα. Ο Γκίκας δεν περιορίστηκε στα οθωμανικά εδάφη, αλλά πέρασε παράνομα στα βενετικά, στρατολογώντας και στη Δαλματία. Οι ενέργειες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα οι Βενετοί να τον καταδικάσουν σε θάνατο. Η καταδίκη τον ανάγκασε να απομακρυνθεί ακόμη περισσότερο από την πατρίδα του, η οποία τον είχε επικηρύξει για εκατό ζεκίνια³¹¹.

³⁰⁹ ό.π., σσ. 268 και σημ. 187, 309, 310 και σημ. 67.

³¹⁰ A. D'ONOFRIO, «Una famiglia di esuli: i Gicca nel Regno di Napoli», *Viaggiatori. Circolazioni scambi ed esilio* 2 (2018), σ. 114 [110-135].

³¹¹ ό.π., σσ. 116-117.

Ο Γκίγκας αποβιβάστηκε στο Μπάρι και κατάφερε να οδηγήσει στην Κάπουα το σώμα των στρατολογημένων εθελοντών. Οι Βενετοί είχαν ενημερωθεί για τη μετακίνηση προς το Βασίλειο, μέσω του καναλιού του Οτράντο, ενός συντάγματος πεντακοσίων Αλβανών, που είχαν στρατολογηθεί από τον κόμη Γκίκα για τον ναπολιτάνικο στρατό. Το 1737, στην πλατεία της Κάπουας, ιδρύθηκε επίσημα το Βασιλικό Μακεδονικό Τάγμα, το οποίο στη συνέχεια μετονομάστηκε σε Βασιλικό Μακεδονικό Σύνταγμα και χωρίστηκε σε δύο τάγματα. Η διοίκηση του Συντάγματος ανατέθηκε στον Στρατή Γκίκα, θέση την οποία κατείχε μέχρι τον θάνατό του. Μετά τον θάνατό του τον διαδέχθηκε ως υποστράτηγος ο γιος του Αθανάσιος³¹².

Κεφάλαιο Ε΄. Η περιοχή του Μπάρι

1. Μπαρλέττα

1.1. Οι Έλληνες στην Μπαρλέττα

Η πόλη της Μπαρλέττας ενισχύθηκε κατά την περίοδο της δεύτερης βυζαντινής κυριαρχίας στην Απουλία από τον 9^ο έως τον 11^ο αιώνα όταν έλαβε τέλος η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία. Την εποχή αυτή ιδρύθηκε στην Μπαρλέττα ελληνική κοινότητα με κατοίκους που προέρχονταν από τη Βυζαντινή Ανατολή, οι οποίοι εξελίχθηκαν σε εξαγωγείς των αγροτικών προϊόντων της Απουλίας, κυρίως του μαλλιού και των μάλλινων ειδών, στις αγορές της Ανατολής. Τα εισαγόμενα προϊόντα ήταν κυρίως μπαχαρικά και πολυτελή είδη. Η παρουσία των Ελλήνων, ο ελληνικός πολιτισμός και η επιρροή της βυζαντινής εκκλησίας διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτιστικής φυσιογνωμίας της πόλης³¹³.

Μετά το 1530 εμφανίστηκε στην Μπαρλέττα μια συμπαγής και οργανωμένη πληθυσμιακή ομάδα που αποτελούνταν από Έλληνες με καταγωγή από την Κορώνη της Πελοποννήσου. Ο αυτοκράτορας Κάρολος V των Αψβούργων τους παραχώρησε σημαντική οικονομική βοήθεια. Με διάταγμα που εξέδωσε στις 18 Ιουλίου 1534 παραχώρησε σε αυτούς και στους απογόνους τους προνόμια και φορολογικές απαλλαγές για τις υπηρεσίες που είχαν προσφέρει στους Ισπανούς πολεμώντας εναντίον των Τούρκων. Οι Κορωνάιοι έφτασαν στο Βασίλειο της Νάπολης ως πολιτικοί πρόσφυγες και όχι ως απλοί φυγάδες. Οι Έλληνες αυτοί δεν επιβίωσαν απλά, αλλά σταδιοδρόμησαν σε διάφορους τομείς και γνώρισαν αξιοσημείωτη

³¹² ό.π., σσ. 117-118.

³¹³ Β. Ν. ΜΗΛΙΟΣ, *Οι ιστορικές τύχες της Ελληνικής κοινότητας στην Μπαρλέττα της Κάτω Ιταλίας. Ίδρυση - ακμή - παρακμή*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σσ. 50-52, 68.

ευημερία. Εντάχθηκαν πλήρως στη ζωή της Μπαρλέττας. Ορισμένοι θεωρούνταν «ευγενείς» και συναλλάσσονταν με ευγενείς της πόλης. Οι πιο πλούσιες και ευγενείς οικογένειες επένδυσαν σε αμπελώνες, σιταροχώραφα και ακίνητα στην πόλη. Άλλοι ασχολήθηκαν με το εμπόριο κρασιού, δημητριακών, βοοειδών και αλόγων. Ορισμένοι ασχολήθηκαν με το ναυτικό εμπόριο, την οικοδομική δραστηριότητα ή την κοσμηματοποιία. Η δραστηριότητά τους δεν περιορίστηκε στην πόλη της Μπαρλέττας, αλλά αναπτύχθηκε σε όλο το Βασίλειο της Νάπολης, αλλά και έξω από αυτό. Διατηρούσαν σχέσεις με τη Βενετία, τις πόλεις της Δαλματίας, τα Ιόνια Νησιά και την Ανατολή. Δεν υπήρχαν στην κοινότητα μεγαλέμποροι και πλούσιοι που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τη ζωή και τις τύχες του ελληνισμού στην Κάτω Ιταλία. Η ελληνική κοινότητα της Μπαρλέττας ήταν ένας κόσμος εμπόρων μέσης εμβέλειας, εξαιρετικά δραστήριος, που ευημερούσε μέσα στα πλαίσια και τις δυνατότητες που του παρείχε το λιμάνι και η πόλη της Μπαρλέττας του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα³¹⁴.

Η Αδελφότητα των Κορωναίων είχε στη δικαιοδοσία της την εκκλησία της Παναγίας Κυρίας των Αγγέλων και την Εκκλησία του Αγίου Γεωργίου έως το τέλος της κοινότητάς τους το 1656. Τη χρονιά αυτή το Βασίλειο της Νάπολης επλήγη από μεγάλη επιδημία πανώλης. Τα θύματα ήταν χιλιάδες. Στις φωτιές στα πλαίσια της απολύμανσης χάθηκαν για πάντα δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα. Η καταστροφή ήταν ανυπολόγιστη για την ιστορία της πόλης. Εξαιτίας της πανώλης χάθηκε και η κοινότητα των Ελλήνων Κορωναίων της Μπαρλέττας. Οι Έλληνες εγκατέλειψαν την πόλη. Οι ναοί και τα κληροδοτήματά τους πέρασαν στην κυριότητα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας³¹⁵.

Οι έμποροι από την Ανατολή επέστρεψαν στην Μπαρλέττα στα χρόνια μετά την πανώλη του 1656. Το 1683 οι διοικητές της Ελληνικής Αδελφότητας της Νάπολης διεκδίκησαν την επιστροφή της εκκλησίας τους που είχε παραχωρηθεί στους Λατίνους το 1670. Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα μαρτυρείται η παρουσία ατόμων ελληνικής καταγωγής στην Μπαρλέττα και σε διάφορες πόλεις κατά μήκος της ακτής και στην ενδοχώρα του Μπάρι³¹⁶.

1.2. Η παρουσία των Ηπειρωτών στην Μπαρλέττα κατά τον 18^ο αιώνα

1.2.α. Θρησκεία

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα αυξήθηκε αισθητά ο αριθμός των Ελλήνων της Μπαρλέττας. Είχαν και πάλι σημαντικό ρόλο στην εμπορική και κοινωνική ζωή της πόλης. Δεν είχαν ακόμη

³¹⁴ ό.π., σσ. 80, 105, 139-140.

³¹⁵ ό.π., σσ. 190-192.

³¹⁶ FALCETTA, *Ortodossi nel Mediterraneo*, σ. 186.

τη δική τους εκκλησία, όμως οργανώθηκαν σε κοινότητα και είχαν περιστασιακά δικούς τους ιερείς. Ήταν έμποροι, οι περισσότεροι με καταγωγή από διάφορα μέρη της Ηπείρου. Στα έγγραφα πολλές φορές αναφέρονταν ως τόπος καταγωγής τα Ιωάννινα, το οποίο δεν ήταν πάντα απόλυτα ακριβές. Αυτό συνέβαινε διότι τα Ιωάννινα ήταν η πιο γνωστή πόλη της Ηπείρου. Στα βιβλία γάμων του καθεδρικού ναού εντοπίζονται τέσσερις γάμοι Ελλήνων μεταξύ των ετών 1742-1797. Η τέλεση και των τεσσάρων γάμων πραγματοποιήθηκε σε σπίτια, διότι οι Έλληνες της Μπαρλέττας εκείνη την εποχή δεν διέθεταν δικό τους ναό³¹⁷.

Η τέλεση του πρώτου γάμου έγινε στην οικία του Γιαννιώτη γιατρού Αθανασίου Κυριακή στις 19 Σεπτεμβρίου 1742. Η νύφη ήταν η Μανταλένα Ιζέρνια από την Μπαρλέττα. Ο γάμος τελέστηκε από τον Έλληνα ιερέα Δον Αντόνιο Στεφανόπολι σύμφωνα με το βυζαντινό τυπικό. Παρόντες στον γάμο ήταν ρωμαιοκαθολικοί ιερείς. Ο δεύτερος γάμος τελέστηκε στην οικία του Γιαννιώτη γαμπρού Ευσταθίου Φάτσιου. Η νύφη ήταν η Σεραφίνα Ντ' Άσκολι από την Μπαρλέττα. Τον γάμο τέλεσε ο Έλληνας ιερέας Δον Γεώργιος Κατσαρός σύμφωνα με το βυζαντινό τυπικό. Πριν από τον γάμο ο ιερέας ρώτησε στην ιταλική γλώσσα τους δύο μελλόνυμφους αν ήταν σύμφωνοι με αυτόν τον γάμο. Παρόντες στο μυστήριο ήταν ρωμαιοκαθολικοί κληρικοί. Με τον γάμο αυτό ήταν αντίθετος ο αδελφός του γαμπρού, Θωμάς Φάτσιος, ο οποίος είχε κλέψει από τον αδελφό του τις αποσκευές του και είχε ζητήσει από τον πρόξενο Κυριακή να διατάξει την κατάσχεση των αγαθών, υποσχόμενος την επιστροφή τους μόνο αν ο αδελφός του αποφάσιζε να μην προχωρήσει σε αυτόν τον γάμο³¹⁸.

Ο τρίτος γάμος τελέστηκε επίσης σε ιδιωτική οικία στις 19 Μαΐου 1763. Ο γαμπρός ήταν ο Χριστόφορος Παπαφίλης με καταγωγή από τα Ιωάννινα. Η νύφη ήταν η Όρσολα Μποναβεντούρα από την Μπαρλέττα. Το μυστήριο τελέστηκε από τον ιερέα Δον Βίτο Αντόνιο Ρούσι με την παρουσία καθολικών ιερέων και του Αθανασίου Κυριακή. Παρόλο που δεν αναφερόταν ρητά, πιθανότατα ο γάμος τελέστηκε σύμφωνα με το βυζαντινό τυπικό, από τη στιγμή που πραγματοποιήθηκε σε ιδιωτικό σπίτι και ο γαμπρός ήταν Έλληνας³¹⁹.

Ο τέταρτος γάμος τελέστηκε στις 16 Ιουλίου 1797. Ο γαμπρός ήταν ο Ιωάννης Λαζαρέτι και είχε καταγωγή από τα βενετοκρατούμενα Κύθηρα. Η νύφη ήταν η Μαρία Φελίτσια Παπαφίλη από την Μπαρλέττα. Ο γάμος τελέστηκε σε ιδιωτική οικία από τον Ηπειρώτη στην καταγωγή ιερέα Αμάτο Παλιέμο. Η άδεια του γάμου εκδόθηκε από τον αρχιεπίσκοπο του

³¹⁷ ΜΗΛΙΟΣ, *Οι ιστορικές τύχες*, σσ. 196-197, 200.

³¹⁸ ό.π., σσ. 197, 363· FALCETTA, *Ortodossi nel Mediterraneo*, σ. 187.

³¹⁹ ΜΗΛΙΟΣ, *Οι ιστορικές τύχες*, σ. 197.

Τράνι. Πριν από τον γάμο οι μελλόνυμφοι ρωτήθηκαν στα ιταλικά αν συμφωνούσαν με αυτόν τον γάμο³²⁰.

Οι τέσσερις αυτοί γάμοι αποτυπώνουν τη δύσκολη θρησκευτική πραγματικότητα που βίωναν οι Έλληνες της Μπαρλέττας. Οι τέσσερις γαμπροί ήταν καθολικοί στο θρήσκευμα αλλά επιθυμούσαν να παντρευτούν με το ορθόδοξο τυπικό και να διατηρήσουν τα ελληνικά έθιμα και τη γλώσσα. Τα γεγονότα δείχνουν ότι δεν ήταν στην πραγματικότητα ελληνόρυθμοι ενωτικοί καθολικοί, καθώς στα Ιωάννινα δεν υπήρξε ποτέ τέτοιου είδους κοινότητα, ειδικά στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Μάλλον επρόκειτο για κλασική περίπτωση Ελλήνων της Κάτω Ιταλίας που αναγκάστηκαν να κρατήσουν μυστική την πραγματική τους θρησκευτική ταυτότητα, δηλαδή την ορθοδοξία, από τις επίσημες εκκλησιαστικές αρχές. Αυτή η στάση προφανώς δεν θα γινόταν αποδεικτική, γι' αυτό επίσημα αναγκάστηκαν να δηλώσουν ότι είναι ελληνόρυθμοι καθολικοί, δηλαδή ενωτικοί. Στην πραγματικότητα όμως έκαναν ότι μπορούσαν για να διατηρήσουν την ορθοδοξία τους, από τη στιγμή που παντρεύτηκαν σύμφωνα με το βυζαντινό τυπικό και από Έλληνες ιερείς, όπως ο Δον Αμάτο Παλιέμο που είχε καταγωγή από την Ήπειρο. Τα γεγονότα αποδεικνύουν ότι οι Έλληνες της Μπαρλέττας υφίσταντο καταπίεση. Η θρησκευτική τους ζωή επηρεαζόταν από το γεγονός ότι δεν ήταν οργανωμένοι σε αδελφότητα και δεν είχαν δική τους εκκλησία. Επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις διαπιστώνεται ότι η λατινική εκκλησία δεν είχε φτάσει τα πράγματα στα άκρα και αρκούταν στη δήλωση των Ελλήνων ότι ήταν καθολικοί. Έστειλε εκπροσώπους της στους γάμους, οι οποίοι απλά ρωτούσαν τους μελλόνυμφους αν συμφωνούσαν με τον γάμο. Ήταν δηλαδή παρόντες ως απλοί μάρτυρες. Δεν συμμετείχαν στο τελετουργικό διότι δεν γνώριζαν την ελληνική γλώσσα και το βυζαντινό τυπικό³²¹.

Στις 11 Ιουνίου 1789 ο Χριστόφορος Παπαφίλης από τα Ιωάννινα, ως εκπρόσωπος των Ελλήνων της πόλης, συζήτησε με τους αρχιμαστόρους το ζήτημα της αποκατάστασης της Εκκλησίας. Ο Χριστόφορος Παπαφίλης είχε ήδη καταγγείλει στο Επιμελητήριο της Νάπολης την ερειπιώδη κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει τα κτίρια της εκκλησίας. Με αυτό το πρόσχημα, προκειμένου να διευκολυνθεί η απόκτησή τους από τους Έλληνες και να αποφευχθεί μια άσκοπη δίκη για έναν ασήμαντο σωρό από πέτρες, ο Εισαγγελέας πρότεινε διακανονισμό σε μετρητά. Τον Ιούλιο του 1789 οι Έλληνες που υπάγονταν στην Οθωμανική Πύλη και που ζούσαν στην Μπαρλέττα κατάφεραν την επιστροφή της εκκλησίας της Αγίας Μαρίας των Αγγέλων. Δεν σύχναζαν όλοι όμως στην Ελληνική Εκκλησία. Ο Κωνσταντίνος

³²⁰ ό.π., σ. 198.

³²¹ ό.π., σσ. 198-199.

Καρόλης, ελεύθερος Έλληνας από την περιφέρεια της Ηπείρου, πέθανε το 1797 και σε αντίθεση με άλλους Ηπειρώτες κηδεύτηκε στην εκκλησία του Πανάγιου Τάφου³²².

Στις 17 Αυγούστου 1789 ο δον Δημήτριος Μπογδάνος, εφημέριος της Αγίας Μαρίας των Αγγέλων των Ελλήνων, με τη συνοδεία των πιο σημαντικών μελών της κοινότητας, μεταξύ των οποίων ήταν ο Χριστόφορος Παπαφίλης, πρόεδρος της κοινότητας των Ελλήνων της Μπαρλέττας, καθώς και άλλα πρόσωπα που είχαν καταγωγή από τα Ιωάννινα ή άλλα μέρη της Ηπείρου, ξεκίνησαν από τον ναό της Αγίας Μαρίας των Αγγέλων και πραγματοποίησαν μεγάλη θρησκευτική πομπή μέσα στην πόλη της Μπαρλέττας, που κατέληξε στο νοσοκομείο του Αγίου Ιωάννη του Θεού. Εκεί νοσηλευόταν κλινήρης ο Νικόλαος Δήμας, στρατιώτης του Μακεδονικού Συντάγματος και μέλος μιας από τις πιο σημαντικές ελληνικές οικογένειες της Μπαρλέττας. Ο ασθενής έλαβε τη θεία κοινωνία και η πομπή επέστρεψε στην εκκλησία. Η πομπή έλαβε χώρα λίγες εβδομάδες μετά την επιστροφή της εκκλησίας στους Έλληνες. Οι Έλληνες τέλεσαν επιδεικτικά μια θρησκευτική συνήθεια μέσα στο κέντρο της καθολικής Μπαρλέττας εισπράττοντας την εκτίμηση και τον θαυμασμό των Ιταλών συμπολιτών τους. Είναι φανερό η σχέση της κοινότητας με το Μακεδονικό Σύνταγμα, μια σχέση που της προσέδιδε κύρος και τη συνέδεε άμεσα με τη βασιλική αυλή, λόγω των υπηρεσιών που προσέφερε το Μακεδονικό Σύνταγμα στο Στέμμα της Νάπολης³²³.

1.2.β. Εμπορική δραστηριότητα

Το 1781 η παραβίαση της νομιμότητας στις μεταφορές εμπορευμάτων ήταν σοβαρό πρόβλημα για τα συμφέροντα έντεκα Αρτινών εμπόρων εγκατεστημένων στην Μπαρλέτα. Οι έμποροι αυτοί ζούσαν στην Μπαρλέτα από χρόνια και ασχολούνταν συστηματικά με το εμπόριο στο Βασίλειο των Δύο Σικελιών. Εμπορεύονταν δέρματα αρνιών για τα βυρσοδεψεία της Νάπολης. Βασικό πρόβλημα των εμπόρων της Μπαρλέττας, την επίλυση του οποίου ζητούσαν από τον Ειρηνοδίκη Εμπορίου, ήταν ο μη αποδεκτός τρόπος μεταφοράς εμπορευμάτων στην Ήπειρο από άλλους εμπόρους, που είχε για τους ίδιους σοβαρές οικονομικές συνέπειες. Η μεταφορά των εμπορευμάτων αυτών γινόταν με ναπολιτάνικα ή βενετικά πλοία στην Κέρκυρα και από εκεί με ηπειρωτικές ή επτανησιώτικες βάρκες στην Ήπειρο. Με τον τρόπο αυτό αποφευγόταν η πληρωμή προξενικού, την οποία απαιτούσε ο πρόξενος της Νάπολης στην Άρτα, και τελωνειακά, διότι οι μεταφορές ήταν λαθραίες ή

³²² FALCETTA, *Ortodossi nel Mediterraneo*, σσ. 186-187, 359.

³²³ ΜΗΛΙΟΣ, *Οι ιστορικές τύχες*, σσ. 206-207.

πληρώνονταν μειωμένοι δασμοί για διαμετακομιστικό εμπόριο. Οι προμηθευτές των Ελλήνων εμπόρων της Μπαρλέττας που είχαν ως έδρα την Άρτα μεσολάβησαν στον κατή της Άρτας για την αποκατάσταση της νομιμότητας στον εμπορικό κόσμο³²⁴.

Προκειμένου να διεισδύσουν στην επαρχιακή αγορά, οι λεβαντίνοι έμποροι χρησιμοποιούσαν συχνά τοπικούς μεσάζοντες. Το 1781 ο Γιαννιώτης Απόστολος Παπαγιώργος νοίκιασε ένα κατάστημα με πίσω δωμάτια στην Μπαρλέττα, στο δρόμο της πλατείας, δίπλα σε άλλες αποθήκες. Οι μαθητευόμενοι στο εργαστήριό του ήταν όλοι νεαροί της περιοχής, ένας από τους οποίους το 1789 εκτελούσε για λογαριασμό του το εμπόριο καπών και μάλλινων κουβερτών από το Λεβάντε στο Μέλφι. Το 1793 τα αδέλφια Απόστολος και Αλέξιος Παπαγιώργος νοίκιασαν από τον Εράσμο ντελ Τζιούντιτσε ένα κατάστημα που βρισκόταν κάτω από την κατοικία του τελευταίου στην οδό Κορντονερία, για να στεγάσουν την επιχείρηση καπών τους³²⁵.

2. Μπάρι

Οι Έλληνες έμποροι που ήταν διάσπαρτοι στην επαρχία της Γης του Μπάρι, για τους οποίους εμφανίζονται ίχνη στα συμβολαιογραφικά και ενοριακά έγγραφα, είχαν παντρευτεί λατίνες συζύγους. Μόνο ο μικρός έμπορος Ιωάννης Φάζουλος, ο οποίος είχε εγκαταστήσει το μαγαζί του στην πλατεία του Μπάρι, είχε τη σύζυγο και τα παιδιά του εγκατεστημένους στα Ιωάννινα. Τον Δεκέμβριο του 1797 ο Φάζουλος ανέθεσε προσωρινά τη διαχείριση του εργαστηρίου του σε έναν υποδηματοποιό από το Μπάρι και, όπως συνήθιζε να κάνει κατά καιρούς για να τακτοποιήσει τις δουλειές του, επέστρεψε στην πατρίδα του τα Ιωάννινα όπου ζούσε η οικογένειά του. Το 1800, επιστρέφοντας από τα Ιωάννινα στο Μπάρι όπου διατηρούσε μαγαζί ήδη για μια δεκαετία, ο Φάζουλος κρατήθηκε στην Κέρκυρα λόγω της κατοχής του νησιού. Καθώς γνώριζε πολλές γλώσσες υποχρεώθηκε να υπηρετήσει ως διερμηνέας στον στρατό της Μόσχας, τον οποίο ακολούθησε και κατάφερε να επιστρέψει στο Βασίλειο³²⁶.

Κεφάλαιο ΣΤ΄. Τοσκάνη

1. Ηπειρώτες στην Τοσκάνη τον 16^ο αιώνα

³²⁴ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ηπειρώτες έμποροι», σσ. 155-158, 165.

³²⁵ FALCETTA, *Ortodossi nel Mediterraneo*, σσ. 267, 268 και σημ. 184.

³²⁶ ό.π., σσ. 209-210, 290 και σημ. 280.

Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα το Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης είχε ανάγκη από αγροτικό εργατικό δυναμικό για την εκ νέου εποίκιση και καλλιέργεια μεγάλων εκτάσεων γης που παρέμεναν μη παραγωγικές, καθώς αδυνατούσε να καλύψει τις εγχώριες ανάγκες του σε τρόφιμα εξαιτίας των λιμών. Το Δουκάτο προτιμούσε να εγκαταστήσει ξένους στις πρόσφατα προσαρτημένες σε αυτό εκτάσεις, διότι οι ξένοι θα ήταν λιγότερο υποκείμενοι στην επιρροή των τοπικών ελίτ³²⁷.

Μεταξύ του 1580 και του 1581 το Μεγάλο Δουκάτο της Τοσκάνης ξεκίνησε μια διαπραγμάτευση με ομάδα Ελληνοαλβανών από την πόλη και την περιοχή της Χειμάρρας. Σε έγγραφο με ημερομηνία 16 Δεκεμβρίου 1580 αναφέρεται ότι ηλικιωμένοι και νέοι από τη Χειμάρρα είχαν συμφωνήσει να μετοικήσουν στην Τοσκάνη. Η έκβαση της πρόσφατης σύγκρουσης μεταξύ της Βενετίας και της Πύλης ήταν αυτή που ώθησε τους Ελληνοαλβανούς να μεταναστεύσουν, καθώς αδυνατούσαν να υπομείνουν την οθωμανική τυραννία. Περίπου εκατό τριάντα οικογένειες επιθυμούσαν να μετακομίσουν στην Τοσκάνη. Ο Μέγας Δούκας αποφάσισε να τους δεχτεί και να τους προσλάβει αμέσως για να σταματήσει την ερήμωση που έπληττε τα εδάφη που κάποτε ανήκαν στη Δημοκρατία της Σιένας. Δημοφιλής προορισμός για τους Χειμαρριώτες ήταν το σχεδόν εγκαταλελειμμένο χωριό Παγκάνικο, που βρισκόταν μερικές δεκάδες χιλιόμετρα μακριά από το Γκροσσέτο, στην πεδιάδα όπου ενώνονταν οι ποταμοί Ομπρόνε και Λάντζο. Όταν το 1580 αποβιβάστηκαν οι πρώτοι άποικοι στην Τοσκάνη, δεν έφτασαν μόνο στο Παγκάνικο, αλλά και στη Σατουρνία, ένα άλλο χωριό στην πεδιάδα Μαρέμμα του Γκροσσέτο. Αυτοί οι πληθυσμοί διασκορπίστηκαν μετά από λίγα χρόνια, αφήνοντας ανικανοποίητη την ανάγκη του κράτους της Τοσκάνης για αγροτικά εργατικά χέρια. Το κράτος της Τοσκάνης συνέχισε να αναζητά ξένους αγρότες κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα³²⁸.

2. Οι πρώτοι Έλληνες στο Λιβόρνο

Η ελληνική παροικία του Λιβόρνου διαμορφώθηκε στα τέλη του 16^{ου} αιώνα όταν ο Μέγας Δούκας της Τοσκάνης Κόσμος Α΄ προσέλκυσε εκεί πολλούς χριστιανούς του ανατολικού δόγματος για να καταπολεμήσει την πειρατεία. Έφερε από την Αγκώνα αρκετούς Έλληνες και τους παραχώρησε προνόμια. Το 1591 ο Φερδινάνδος Α΄ διόρισε τον Έλληνα Ιω. Μανόλη Βολτέρρα πρώτο κυβερνήτη του Λιβόρνου και κατασκεύασε ιδιαίτερη συνοικία για τους Έλληνες (Borgo dei Greci). Το 1601 ανέγειρε και εγκαινίασε την εκκλησία του

³²⁷ SALICE, «Diaspore greche», σσ. 104-105.

³²⁸ ό.π., σσ. 106-107.

Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, η οποία διακοσμήθηκε το 1641 με τέμπλο και σταυρό από την Κρήτη³²⁹.

Η πρώτη Αδελφότητα ιδρύθηκε το 1653 και περιλάμβανε Έλληνες και Σύρους συνίτες. Οι τελευταίοι προέρχονταν από τη Δαμασκό και κατάφεραν, ασπαζόμενοι την καθολική πίστη, να επικρατήσουν και να διώξουν το 1754 τους Έλληνες από την εκκλησία. Οι Έλληνες έχτισαν δική τους ορθόδοξη εκκλησία στο όνομα της Αγίας Τριάδας, η οποία εγκαινιάστηκε το 1760 και διατήρησε στενές σχέσεις με το Πατριαρχείο Αλεξάνδρειας. Στα χρόνια του πρώτου Ρωσοτουρκικού πολέμου η Μεγάλη Αικατερίνη δώρισε πολύτιμα ιερά σκεύη και άμφια στη νεόκτιστη ορθόδοξη εκκλησία³³⁰.

Οι Έλληνες του Λιβόρνου ανέπτυξαν σημαντική εμπορική δραστηριότητα, αυξήθηκαν αριθμητικά και ανήλθαν οικονομικά. Οργανώθηκαν και ψήφισαν κανονισμούς της Αδελφότητας και της εκκλησίας, οι οποίοι δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά το 1775, χωρίς να τροποποιηθούν σημαντικά από τις τοπικές αρχές. Ήδη από το 1775 η Αδελφότητα πλήρωνε δασκάλους για να διδαχθούν τα παιδιά Δημοτική Γλώσσα και Αρχαία Ελληνικά³³¹.

3. Η παρουσία των Ηπειρωτών στο Λιβόρνο κατά τον 18^ο αιώνα

3.1. Ιωάννης Αργύρης Βρετός

Στις 11 Δεκεμβρίου 1764 ο Γιαννιώτης Ιωάννης Αργύρης Βρετός μαζί με άλλους επτά Έλληνες εμπόρους του Λιβόρνου ανέλαβαν την υποχρέωση της καταβολής υπέρ της Εκκλησίας ποσοστού ενός τετάρτου τοις εκατό (1/4 %) της αξίας των προερχόμενων από την Ανατολή εμπορευμάτων τους. Αυτή η εισφορά επιβλήθηκε βάσει του καταστατικού της κοινότητας ώστε να συντηρείται άνετα ο ναός και το σχολείο που είχε ιδρυθεί³³². Το 1767 ο Βρετός και ο Παναγιώτης Αλεξιανός ήταν οι παραλήπτες των περισσότερων φορτίων από το Λεβάντε και ανέλαβαν κυρίως τη διαχείριση της μεταφοράς των εμπορευμάτων³³³.

³²⁹ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Οι μεγάλες ελληνικές παροικίες», σ. 7· Για τους Έλληνες του Λιβόρνου βλ. F. FUNIS, «Gli insediamenti dei greci a Livorno tra Cinquecento e Seicento», *Città & Storia* 1 (2007), σσ. 61-75.

³³⁰ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Οι μεγάλες ελληνικές παροικίες», σ. 7.

³³¹ *ό.π.*, σσ. 7-8.

³³² Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Ναοί και θεσμοί της Ελληνικής Κοινότητος του Λιβόρνου», *Επετηρίδα Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* ΙΣΤ (1940), σ. 93 [81-127].

³³³ Δ. ΒΛΑΜΗ, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2000, σσ. 82-86.

Στις 15 Ιουνίου 1774 ο Ιωάννης Αργύρης Βρετός παντρεύτηκε την Ελένη από τα Ιωάννινα με κουμπάρο τον αδελφό του Κωνσταντίνο³³⁴. Το 1792 κατέθεσε στην Αδελφότητα την υποψηφιότητα μαθητή για υποτροφία για πανεπιστημιακές σπουδές στην Ιταλία, το κόστος της οποίας θα καλυπτόταν από τους Έλληνες του Λιβόρνου³³⁵. Πέθανε στις 12 Φεβρουαρίου 1792, 14 ημέρες μετά τον γάμο της κόρης του με τον Γιαννιώτη έμπορο Αλέξανδρο Πατρινό. Ήταν βαριά άρρωστος και κλινήρης. Όρισε κληρονόμο σε όλη του την περιουσία τον γιο του Αργύρη και κληροδότησε ένα ποσό στην κόρη του³³⁶. Τα έτη 1794, 1795 και 1796 η εταιρεία Ιωάννης Αργύρης Βρετός συνεργαζόταν με την εταιρεία του Γιαννιώτη εμπόρου Σταύρου Ιωάννου, που είχε τότε ως έδρα τη Βιέννη³³⁷.

3.2. Αλέξανδρος Πατρινός

Γεννήθηκε στα Ιωάννινα στις 27 Νοεμβρίου 1756. Όταν ήταν ακόμη έφηβος και έχοντας λάβει καλή σχολική μόρφωση εργάστηκε για ενάμιση περίπου χρόνο στο εργαστήριο του αδελφού του στη Ζάκυνθο. Το 1773 πήγε για πρώτη φορά στο Λιβόρνο όπου παρέμεινε για πέντε χρόνια, εργάστηκε ως μικρέμπορος και στη συνέχεια ως γραμματικός του Έλληνα εμπόρου Δημητρίου Κονταξή. Με τα λιγοστά έσοδά του έμαθε Ιταλικά, Γαλλικά και Λογιστική. Μη ικανοποιημένος από τα λίγα έσοδα που του απέφερε η εργασία του επέστρεψε το 1778 για λίγους μήνες στα Ιωάννινα. Το 1779 εγκαταστάθηκε οριστικά στο Λιβόρνο και επέτυχε ως έμπορος. Στο Λιβόρνο είχε επιτυχημένη εμπορική συνεργασία με τον συμπατριώτη του Ιωάννη Αργύρη Βρετό από το 1779 έως το 1781, καθώς και με τον φίλο του Ευστάθιο Μοσπηνιώτη από το 1784 και έπειτα³³⁸.

Ο Αλέξανδρος Πατρινός ήταν ένας από τους σοβαρότερους Έλληνες εμπόρους του Λιβόρνου, λόγω της ευφυΐας, εργατικότητας και ικανότητάς του. Από πολύ νωρίς συμμετείχε στη διοίκηση της νεοϊδρυόμενης το 1775 «Συναδελφότητας των Ορθοδόξων Γραικών του Ανατολικού Δόγματος» και της εκκλησίας της Αγίας Τριάδος του Λιβόρνου. Σύμφωνα με τα πρακτικά της Αδελφότητας ο Πατρινός είχε ενεργή συμμετοχή στη διοίκηση των κοινών και

³³⁴ Κ. Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Οι κώδικες γάμων και βαπτίσεων της Ελληνικής Κοινότητας Λιβόρνου (1760 κ. εξ.)*, Πάτρα: Μονοτυπία Γ. Πετράκη, 1986, σ. 16. Για τις βαπτίσεις των παιδιών ή εγγονών του Ιωάννη Αργύρη Βρετού, καθώς και για τον γάμο του γιου του βλ. ό.π., σσ. 16-18, 25-26, 32-33.

³³⁵ ΒΛΑΜΗ, *Το φιορίνι*, σσ. 325-326.

³³⁶ Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Η αυτοβιογραφία του εμπόρου του Λιβόρνου Αλεξ. Πατρινού και οι εντυπώσεις του από το Παρίσι κατά το μεσουράνημα του Ναπολέοντα (1810)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 63 (1) (1988), σ. 249 [235-273].

³³⁷ Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, «Το ηπειρωτικόν αρχείον Σταύρου Ιωάννου», *Ηπειρωτικά χρονικά* 14 (1939), σσ. 145, 148, 160. Προφανώς πρόκειται για την εταιρεία που κληρονόμησε ο Αργύρης Βρετός από τον πατέρα του Ιωάννη Αργύρη Βρετό που είχε πεθάνει το 1792.

³³⁸ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Η αυτοβιογραφία του εμπόρου», σ. 236.

εκλεγόταν κατά καιρούς σε διάφορα αξιώματα. Η θητεία του συνδέθηκε με κοινωνικά έργα όπως χορήγηση υποτροφιών σε νέους, συνδρομή σε σχολεία κ.λπ.³³⁹

Η αυτοβιογραφία του Πατρινού αποτελεί ένα σπάνιο συνδυασμό ημερολογίου και απομνημονευμάτων και προσφέρει πληροφορίες για τον ίδιο αλλά και για θέματα όπως η ναυσιπλοΐα στην ανατολική Μεσόγειο, το εμπόριο του Λιβόρνου και οι δικτυώσεις και δραστηριότητες των Ελλήνων εμπόρων στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Εντύπωση προκαλεί η περιγραφή ενός ταξιδιού προς και από τα Ιωάννινα που ξεκίνησε στις 18 Ιουνίου 1782. Ενώ σε σαράντα ημέρες ο Πατρινός τακτοποίησε όλες τις υποθέσεις του στα Ιωάννινα, τελικά αναχώρησε εν μέσω κακοκαιρίας τον Σεπτέμβριο για την Κέρκυρα, στην οποία έφτασε την 1^η Οκτωβρίου και παρέμεινε για πέντε μήνες. Αναχώρησε για το Οτράντο στις 16 Φεβρουαρίου 1783, έφτασε εκεί σε δεκαοκτώ ώρες και παρέμεινε σε καραντίνα τριάντα ημέρες. Αναχώρησε για τη Νάπολη και στη συνέχεια για τη Ρώμη και έφτασε τελικά στο Λιβόρνο στις 2 Μαΐου 1783³⁴⁰.

Τον Ιούλιο του 1784 ο Πατρινός ζήτησε από τον Ιωάννη Αργύρη Βρετό να ορίσει άλλον άνθρωπο για τις δουλειές του, διότι ο ίδιος επιθυμούσε να αποχωρήσει από την εταιρεία τους. Ζήτησε κάποια χρήματα για τη διαβίωσή του και ελευθερία να συνεργάζεται με τα αδέρφια του. Δεν συμφώνησαν και μέχρι τον Νοέμβριο του 1784 ο Πατρινός ανταμειβόταν με λίγα χρήματα για την εργασία του και τα ταξίδια του³⁴¹.

Τον Μάιο του 1790 του πρότειναν ως σύζυγο τη Μαργαρίτα Βρετού, θυγατέρα του Ιωάννη Αργύρη Βρετού, περιζήτητη νύφη λόγω της προίκας της. Παρόλο που δεν επιθυμούσε να παντρευτεί, δέχτηκε τελικά το συνοικέσιο αντιλαμβανόμενος την ωφέλεια αυτού του γάμου, γεγονός που συγκίνησε τον βαριά άρρωστο και κλινήρη Βρετό, ο οποίος επιθυμούσε από χρόνια να τον κάνει γαμπρό του. Ο γάμος έγινε τον Ιανουάριο του 1792. Με τη Μαργαρίτα (1776-1840) ο Πατρινός απέκτησε επτά παιδιά, ένα από τα οποία πέθανε από ευλογιά στις 15 Ιουνίου 1796³⁴².

Ο Πατρινός περιγράφει τα γεγονότα της προέλασης των Γάλλων στη Λομβαρδία και την Τοσκάνη (1796 – 1797) και την είσοδό τους στο Λιβόρνο το 1796 και το 1799. Περιγράφει με

³³⁹ ό.π., σσ. 236-237.

³⁴⁰ ό.π., σσ. 239, 246-247.

³⁴¹ ό.π., σ. 247.

³⁴² ό.π., σσ. 238, 248-249, 251· Ο Πατρινός αναφέρεται στις γεννήσεις των τριών πρώτων παιδιών του το 1793, 1794 και 1795. Ο θηλασμός των παιδιών ανατέθηκε σε άλλη γυναίκα. Ο νονός της κόρης του Αλεξάνδρας ήταν ο Νικόλαος Ζωσιμάς, ένας από τους έξι αδελφούς Ζωσιμάδες, τους Ηπειρώτες εθνικούς ευεργέτες. Βλ. ό.π., σσ. 250-251, 254· Για τις πράξεις του γάμου του Αλέξανδρου Πατρινού, των γάμων στους οποίους ήταν κουμπάρος και των βαπτίσεων των παιδιών του βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Οι κώδικες γάμων*, σσ. 18, 29, 31, 33-34.

λεπτομέρειες τη γρήγορη αναχώρηση των Άγγλων εμπόρων, την παρουσίαση των προξένων και των μειονοτήτων στον Ναπολέοντα Βοναπάρτη, ο οποίος δεξιώθηκε με ευθυμία τους έξι Έλληνες εκπροσώπους του Γένους, καθώς και τη μάλλον αναγκαστική φιλοξενία των Γάλλων αξιωματικών στα σπίτια των κατοίκων του Λιβόρνου. Ο ίδιος ο Πατρινός φιλοξένησε στο σπίτι του για δύο τουλάχιστον μήνες δύο επισήμους³⁴³.

Η αυτοβιογραφία του Πατρινού ξεκινά το 1756 και σταματά το 1799 όταν οι Γάλλοι ξαναμπήκαν στην Τοσκάνη και επικράτησαν οριστικά στην Ιταλική Χερσόνησο. Οι Έλληνες έμποροι του Λιβόρνου δέχτηκαν ισχυρό πλήγμα ως Οθωμανοί υπήκοοι, διότι βίωσαν το σφράγισμα των εμπορικών τους καταστημάτων, καθώς και την κατάσχεση των εμπορευμάτων τους και των καταθέσεών τους. Για την αποδέσμευση των συνολικής αξίας 380.000 λιρών εμπορευμάτων και καταθέσεων, οι Έλληνες έμποροι αναγκάστηκαν να πληρώσουν το 17% του ποσού αυτού, γεγονός που σήμανε την αρχή της παρακμής τους. Ο Πατρινός συνειδητοποιώντας την αρχή της παρακμής, σαν αντίδραση στη δύσκολη κατάσταση που ζούσε, ένιωσε την ανάγκη να κάνει έναν απολογισμό της ζωής του και των δραστηριοτήτων του. Το έπραξε μετά το 1799, κάνοντας την αυτοκριτική του χωρίς αλαζονεία. Πέθανε στο Λιβόρνο στις 11 Φεβρουαρίου 1825 στην ηλικία των 70 ετών. Από τη βιογραφία του και από τα κείμενά του φαίνεται ότι επρόκειτο για έναν αυτοδημιούργητο, δυναμικό και φιλοπρόοδο Έλληνα έμπορο της διασποράς στα χρόνια του Διαφωτισμού³⁴⁴.

3.3. Καλαρρυτινοί έμποροι στο Λιβόρνο

Ο Ιωάννης Ζούκης του Θεόδωρου και ο Χριστόδουλος Ζούκης του Αθανασίου ήταν ξαδέλφια. Εμφανίζονται στον εμπορικό οίκο των Ζούκη το 1793. Ο Ιωάννης Ζούκης είχε συντροφία με τους συγχωριανούς του Καλαρρυτινούς αδελφούς Παράσχη (1781-1800), που διατηρούσαν εμπορικό οίκο στο Λιβόρνο³⁴⁵. Οι έμποροι Ζούκη ήταν νομοταγείς Οθωμανοί υπήκοοι που κατέβαλλαν το χαράτσι και άλλους φόρους με συνέπεια στα Ιωάννινα. Ασχολούνταν με το εμπόριο αποικιακών προϊόντων, κυρίως της ζάχαρης, και συνεργάζονταν με τον συντοπίτη τους Δημήτριο Μπιτώνη, προμηθευτή τους που ήταν μόνιμα εγκατεστημένος στον Κάδικα της Ισπανίας. Τον Απρίλιο του 1793 Γάλλοι κουρσάροι τους έκλεψαν τα εμπορεύματα, τα οποία μεταφέρθηκαν στην Ήπειρο. Η κλεμμένη ζάχαρη

³⁴³ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Η αυτοβιογραφία του εμπόρου», σσ. 251-252, 254.

³⁴⁴ ό.π., σσ. 239, 241.

³⁴⁵ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Εμπόρου πατρός επιστολαί προς τον εαυτού υιόν», *Δωδώνη* 20 (1991), σ. 284 [283-304]. Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Μαρτυρίες», σσ. 183-184.

μοιράστηκε ανάμεσα σε Γάλλους κουρσάρους, Γάλλους στρατιώτες και τον Γάλλο πρόξενο στη Γένοβα. Ιδιαίτερο στοιχείο στην υπόθεση αυτή ήταν ότι οι πραγματευτάδες παρουσιάζονταν ουδέτεροι και νομιμόφρονες απέναντι στις τουρκικές αρχές. Ως Οθωμανοί υπήκοοι δεν έπαιρναν μέρος στους ναυτικούς αποκλεισμούς και ανταγωνισμούς στη Μεσόγειο και ήταν συνεπείς στις φορολογικές τους υποχρεώσεις στην πατρίδα τους³⁴⁶.

Η υπόθεση είχε να κάνει με τις γραφειοκρατικές διαδικασίες των γαλλικών προξενείων της Γένοβας και του Λιβόρνου. Ο Γάλλος πρόξενος της Γένοβας έδειχνε αδιαφορία, καθώς εμπλεκόταν στην υπόθεση αυτή. Οι Γιαννιώτες έμποροι, παρά τις αντιδράσεις που αντιμετώπιζαν, επέμεναν με πείσμα στη διεκδίκηση του δικαίου, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία τους με τον προμηθευτή τους και αποδέκτη του φορτίου Χριστόδουλο Βλαχούτση. Οι Ζούκη, αν και εγκατεστημένοι στο Λιβόρνο, δήλωσαν ότι είχαν τα σπίτια τους στα Ιωάννινα, όπου πλήρωναν όλους τους φόρους. Ως ενταγμένοι στην ελληνική κοινότητα του Λιβόρνου κατέβαλλαν εισφορές στην κοινότητα και στην εκκλησία. Τα ονόματά τους καταγράφονται στην κατ' έτος «δρήτα». Η οθωμανική υπηκοότητα τους εξασφάλιζε πλεονεκτήματα έναντι των άλλων εμπορών, όπως στη συγκεκριμένη υπόθεση την ουδετερότητα στις εμπορικές συναλλαγές και μεταφορές. Όμως οι Ζούκη εκμεταλλεύονταν και τα πλεονεκτήματα της παραμονής τους στην αλλοδαπή. Οι Ζούκη ανέφεραν πως ως Ηπειρώτες έμποροι πήγαιναν σε όλα τα μέρη της Ιταλίας για να καλύψουν τις ανάγκες τους, διότι ο τόπος τους δεν είχε έσοδα. Συμμετείχαν στο δίκτυο της εταιρείας «Βλαχούτσης, Καρύδης, Άμοιρος και Σία» που συνεργαζόταν με τον εμπορικό οίκο Σταύρου. Επίσης, ήταν μέλη της εμπορικής συντροφίας των αδελφών Δουρούτη και Παράσχη³⁴⁷.

Τα αδέλφια Ιωάννης και Χριστόδουλος Σταματάκης από τους Καλαρρύτες Ιωαννίνων εμφανίζονται πρώτη φορά στις αρχειακές πηγές το 1758. Έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα παρουσίαζαν μια κινητικότητα, ειδικά ο Ιωάννης, μεταξύ Λιβόρνου και Ιωαννίνων, η οποία λογικά σχετιζόταν με την εμπορική τους δραστηριότητα. Σε ένα από τα ταξίδια του στα Ιωάννινα ο Ιωάννης ενημέρωσε τον Μιχαήλ Ζωσιμά για τα προσόντα του Γρηγορίου Παλιουρίτη, τον οποίο προόριζαν για δάσκαλο στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου. Οι πηγές εμφανίζουν ελάχιστα στοιχεία για τις εμπορικές δραστηριότητες των αδελφών Σταματάκη μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Δεν είναι γνωστό αν και τότε τα δύο

³⁴⁶ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ηπειρώτες έμποροι», σσ. 160-161.

³⁴⁷ ό.π., σσ. 161, 163-165· Κ. Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Οι Κωστικάδες της Αχαΐας και του Λιβόρνου. Συμβολή εις την ιστορίαν του ελληνισμού της Τοσκάνης και των μετεπαναστατικών Πατρών*, Αθήνα: Α.Γ. Ματαράγκας, 1968, σσ. 39, 45, 47· Από το 1793 έως το 1800 καταγράφονται οι πράξεις βαπτίσεων των παιδιών του Χριστόδουλου στους κώδικες βαπτίσεων της Ελληνικής Κοινότητας Λιβόρνου. Σε ορισμένες από αυτές εμφανίζονται ως ανάδοχοι ο Ιωάννης Σταματάκης και ο Ιωάννης Ζούκης. Βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Οι κώδικες γάμων*, σσ. 31-34.

αδέρφια ίδρυσαν εμπορική συντροφία και ποια προϊόντα διακινούσαν. Σε ένα έγγραφο του 1798 του αρχείου του Λιβόρνου εμφανίζονται τα δικαιώματα της εκκλησίας των Ελλήνων στα εμπορεύματα που αυτοί έφεραν από την Ανατολή³⁴⁸.

Ο Καλαρρυτινός Νικόλαος Σγούρος συναντάται για πρώτη φορά στο Λιβόρνο το 1758 και υπογράφει ως μέλος της ελληνικής κοινότητας το πρακτικό εκλογής του ιερέα Μιχαήλ Γιαννακόπουλου στη θέση του εφημέριου της εκκλησίας των Γραικών του ανατολικού δόγματος της Αγίας Τριάδος. Δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τις εμπορικές του δραστηριότητες μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Σε μια επιστολή που έγραψε ο ίδιος στους Καλαρρύτες στις 23 Αυγούστου 1777 ανέφερε ότι ασχολούταν με το εμπόριο γουναρικών. Παρήγγειλε στον αποδέκτη της επιστολής Ιωάννη Μπρακάτζη στο Λιβόρνο καρακουλάκια, δηλαδή δέρματα από νεογέννητα αρνιά, καθώς και σαμουροτανέδες από ρύσους και κουνάβια. Το 1789 πληροφορούμαστε από τον Γραμματέα Υγείας του λιμανιού του Λιβόρνου ότι το προερχόμενο από την Άρτα πλοίο Άγιος Νικόλαος της Μαυρώνας, με καπετάνιο τον Οθωμανό υπήκοο Κωνσταντίνο Βούρβαχη, έφερε δέρματα, αυγοτάραχο, σταφίδα, καπότα, βρώμη και σιτάρι για τον Νικόλαο Σγούρο και για λογαριασμό του καπετάνιου³⁴⁹.

Στο Λιβόρνο ο Γεώργιος Δουρούτης συνεργαζόταν με τους «Μπαχώμη και Παράσχη». Η καλαρρυτινή οικογένεια Μπαχώμη εμπορευόταν από το 1760 στο Λιβόρνο, ενώ από τους Καλαρρύτες ήταν και η οικογένεια Παράσχη. Ο Θεόδωρος Παράσχης εμφανίζεται στα Ιωάννινα από το 1799, ενώ ο πρωτότοκος γιος του Κωνσταντίνος δραστηριοποιούνταν παράλληλα στη Βενετία (1799-1800) και στο Λιβόρνο (1800-1810). Ο Γεώργιος Δουρούτης παντρεύτηκε το 1798 την κόρη του Θεόδωρου Παράσχη, Ελένη³⁵⁰.

3.4. Οι Ζωσιμάδες

Στις 3 Αυγούστου 1783 ο μικρέμπορος και πλοιοκτήτης από το Μεσολόγγι Στάμος Ραζής απέστειλε επιστολή στον Θεοδόσιο Ζωσιμά στο Λιβόρνο που αφορούσε μια παραγγελία ελληνικών βιβλίων από τη Βενετία. Τον Σεπτέμβριο του 1783 ο Θεοδόσιος Ζωσιμάς διαβίβασε στον ξάδελφό του Παύλο Φίλη στη Βενετία την παραγγελία του Ραζή, παρακαλώντας τον θερμά να μεριμνήσει για την εκτέλεσή της. Ο Θεοδόσιος ήταν ένας από τους γνωστούς αδελφούς και ευεργέτες Ζωσιμάδες (οι άλλοι ήταν ο Ιωάννης, ο Αναστάσιος, ο

³⁴⁸ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Μαρτυρίες», σ. 185.

³⁴⁹ ό.π., σ. 182.

³⁵⁰ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης», σ. 25.

Νικόλαος, ο Ζώης και ο Μιχαήλ) με καταγωγή από το Γραμμένο Ιωαννίνων³⁵¹. Ο Θεοδόσιος Ζωσιμάς εμπορευόταν με τα αδέλφια του στο Λιβόρνο. Τα έξι αδέλφια ξεκίνησαν από τα Ιωάννινα, πέρασαν στη Μεσσήνη και το Λιβόρνο της Ιταλίας και έπειτα εγκαταστάθηκαν στη Νίζνα και τη Μόσχα της Ρωσίας. Ο Παύλος φίλης ήταν ξάδελφός τους. Η μητέρα του Φίλη, η Χαϊδοπούλα Τζουκαλά, ήταν αδελφή με τη μητέρα των Ζωσιμάδων, τη Μαργαρίτα Τζουκαλά. Σε επιστολή που έστειλε ο Θεοδόσιος Ζωσιμάς στον Παύλο Φίλη στις 5 Δεκεμβρίου 1783 ανέφερε ότι στο Λιβόρνο έρχονταν χαβιάρι και σίδηρος από την Πετρούπολη της Ρωσίας. Στις 13 Φεβρουαρίου και στις 16 Απριλίου 1784 ο Θεοδόσιος Ζωσιμάς απέστειλε από το Λιβόρνο άλλα δύο γράμματα στον ξάδελφό του Παύλο Φίλη, ο οποίος ήταν πρόξενος της Ρωσίας στη Βενετία³⁵².

Τα μέλη της Ελληνικής Αδελφότητας του Λιβόρνου κατέβαλαν υπέρ της εκκλησίας ποσοστό επί της αξίας των εμπορευμάτων που εισήγαν από την Ανατολή. Το υπέρ της εκκλησίας τέλος αποκαλούνταν δρίττο ή δρήτο, λέξη που προερχόταν από το ιταλικό *diritto* που σημαίνει δικαίωμα, δηλαδή φόρος. Τον Ιανουάριο του 1790 ο Θεοδόσιος κατέβαλε χρήματα για εξόφληση δρητών έως το τέλος Δεκεμβρίου 1788³⁵³. Τα έτη 1794 και 1795 είχε συναλλαγές με την εταιρεία του Γιαννιώτη εμπόρου Σταύρου Ιωάννου, που είχε τότε ως έδρα τη Βιέννη³⁵⁴.

Σε εγκύκλια επιστολή που συνέταξαν στις 2 Απριλίου 1792 τα αδέλφια Ζωσιμά από το Λιβόρνο, ενημέρωσαν για τον θάνατο του αδελφού τους Θεοδοσίου τον Οκτώβριο του 1791 στη Μόσχα. Οι Ζωσιμάδες εξέφρασαν στην επιστολή τη θλίψη τους για τον θάνατο του αδελφού τους. Δήλωσαν στον αποδέκτη της επιστολής ότι ο οίκος τους στο Λιβόρνο θα εξακολουθούσε να λειτουργεί υπό την επιστασία του νεότερου αδελφού τους Μιχαήλ Ζωσιμά. Παρακάλεσαν τον αποδέκτη της επιστολής να λάβει υπόψη την υπογραφή του Μιχαήλ Ζωσιμά και να εμπιστεύεται αυτήν την υπογραφή σε όλες τις υποθέσεις που θα ακολουθούσαν μεταξύ τους. Το έγγραφο ανέφερε στο τέλος τα ονόματα των Νικόλαου, Μιχαήλ και Θεοδοσίου Ζωσιμά, καθώς και το γραφικό χαρακτήρα του Μιχαήλ Ζωσιμά, ο

³⁵¹ Ζ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, «Μαρτυρίες για το εμπόριο του ελληνικού βιβλίου (1780, 1783)», *Δωδώνη* 10 (1981), σ. 150 [139-166].

³⁵² Β. ΚΟΛΙΟΣ, «Συνεταιρισμός δυο Ελλήνων για εμπόριο με την Πετρούπολη (συμφωνητικό και λογαριασμοί. 1779-1780)», *Θησαυρίσματα* 18 (1981), σσ. 326 σημ. 11, 332 σχόλια 8-9 [325-335].

³⁵³ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Οι Κωστάκηδες της Αχαΐας*, σσ. 28, 38. Στις 23 Αυγούστου 1786 ο Θεοδόσιος έγινε ανάδοχος σε βάπτιση. Στις 15 Μαρτίου 1791 βάπτισε την κόρη του Ευστάθιου Μοσπηνιώτη. Βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Οι κώδικες γάμων*, σσ. 28, 30.

³⁵⁴ ΚΟΥΓΕΑΣ, «Το ηπειρωτικόν αρχείον», σσ. 2, 145-146, 148-149.

οποίος θα υπέγραφε στο μέλλον³⁵⁵. Ο Μιχαήλ πέθανε το 1809 στο Λιβόρνο στην ηλικία των 45 ετών³⁵⁶.

3.5. Οικογένεια Μοσπηνιώτη

Στις 4 Σεπτεμβρίου 1773 ο Ιωαννίτης έμπορος Παναγιώτης Μοσπηνιώτης³⁵⁷, μαζί με τον επίσης έμπορο Νικόλα Δελαμάρε, υπέβαλαν υπόμνημα στον Μέγα Δούκα ως εκπρόσωποι της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου. Το υπόμνημα αφορούσε τη διεκδίκηση άδειας για αγορά ιδιοκτησίας, στην οποία θα δημιουργούταν χώρος νεκροταφείου και θα οικοδομούταν παρεκκλήσιο. Οι δύο έμποροι πρότειναν να αγοραστεί οικόπεδο σε περιοχή που βρισκόταν δίπλα στην πόλη Καπουτσίνα και τόνισαν ότι ήταν απαραίτητη η κατασκευή καλυμμένου χώρου, στον οποίο οι ορθόδοξοι θα πενθούσαν προστατευμένοι από τις καιρικές συνθήκες, αλλά και από την περιέργεια των κατοίκων και τα υβριστικά σχόλια. Οι δύο έμποροι ζήτησαν από τις αρχές να μπορούν να μεταφέρουν τους νεκρούς τους στο κοιμητήριο μέσω της πόλης, τηρώντας με μεγαλύτερη ευπρέπεια το τελετουργικό. Ζήτησαν να γίνει άρση της ισχύουσας απαγόρευσης για τη μεταφορά του νεκρού πριν από τη δύση του ηλίου. Ζήτησαν επίσης την άδεια να προηγείται της σωρού ο ιερέας, ντυμένος με τα ιερά άμφια και κρατώντας το σύμβολο του σταυρού και τα αναμμένα κεριά. Οι έμποροι υποστήριξαν ότι αν οι Έλληνες επιδείκνυαν δημόσια τα σύμβολα της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, το κοινό δεν θα ήταν καχύποπτο και αδιάκριτο και δεν θα προχωρούσε σε ασεβείς πράξεις, προκαλώντας φόβο και πόνο στους συγγενείς και οικείους που θα ακολουθούσαν την πομπή. Προκειμένου να υποστηρίξουν το αίτημά τους υπενθύμισαν στις αρχές τα προνόμια που είχαν εξασφαλίσει οι ορθόδοξοι από την Αυτοκρατορία των Αψβούργων, εννοώντας τα προνόμια των Ελλήνων ορθοδόξων της Τεργέστης, αλλά και τα προνόμια που είχε παραχωρήσει ο Μέγας Δούκας σε άλλες μη καθολικές κοινότητες του Λιβόρνου. Ο Παναγιώτης Μοσπηνιώτης πέθανε το 1777 στο Λιβόρνο³⁵⁸.

Ο Ευστάθιος Μοσπηνιώτης παρακίνησε τον Αλέξανδρο Πατρινό να ιδρύσουν από κοινού συντροφία, λόγω της παλιάς αδελφικής φιλίας που συνέδεε τους δύο εμπόρους. Την 1^η

³⁵⁵ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Εμπόρου πατρός», σ. 299. Ο Νικόλαος και ο Μιχαήλ Ζωσιμάς εμφανίζονται ως ανάδοχοι σε βαπτίσεις και ως κουμπάροι σε γάμους από το 1791 έως το 1800. Βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Οι κώδικες γάμων*, σσ. 18, 30-34.

³⁵⁶ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ηπειρώτες*, σ. 58.

³⁵⁷ Ο Παναγιώτης Μοσπηνιώτης εμφανίζεται ως κουμπάρος σε αρραβώνα στο Λιβόρνο στις 7 Φεβρουαρίου 1770. Βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Οι κώδικες γάμων*, σ. 16.

³⁵⁸ Δ. ΒΛΑΜΗ, «Ο νόμος της λύπης στην Ελληνική Κοινότητα του Λιβόρνου και οι αποβιωτήριες πράξεις του ναού της Αγίας Τριάδος. 1761-1900», *Θησαυρίσματα* 36 (2006), σσ. 437-438, 468 [425-478].

Ιανουαρίου 1785 άρχισε να λειτουργεί η εταιρεία τους «Μοσπηνιώτης και Πατρινός» στην πλατεία του Λιβόρνου. Τη χρονιά εκείνη και το 1786 εμφάνισαν ικανοποιητικά κέρδη. Είχαν αρμονικές σχέσεις μεταξύ τους καθώς τους συνέδεε πραγματική φιλία³⁵⁹.

Ο Μοσπηνιώτης παντρεύτηκε τη Ρόζαν Λίπι, αδελφή της γυναίκας στενού του φίλου. Ο γάμος τελέστηκε στις 4 Αυγούστου 1787 στη Βενετία σύμφωνα με το ελληνικό τυπικό. Στις 12 Αυγούστου 1787 το ζευγάρι έφτασε στο Λιβόρνο. Στις 10 Μαρτίου 1788 ο Μοσπηνιώτης απέκτησε κόρη, η οποία πέθανε έντεκα μήνες αργότερα. Ο Μοσπηνιώτης ήταν αυτός που έπεισε τον Πατρινό να παντρευτεί την κόρη του Ιωάννη Αργύρη Βρετού, τονίζοντας την ωφέλεια αυτού του γάμου. Επίσης, ήταν ένας από τους επιτρόπους του Ιωάννη Αργύρη Βρετού μετά τον θάνατο του τελευταίου³⁶⁰. Τα έτη 1794, 1795 και 1796 η εταιρεία «Μοσπηνιώτης και Πατρινός» είχε συναλλαγές με την εταιρεία του Γιαννιώτη εμπόρου Σταύρου Ιωάννου, που τότε είχε έδρα τη Βιέννη³⁶¹. Επίσης, η εταιρεία αναφέρεται σε έγγραφα της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου τα έτη 1790 και 1798³⁶². Ο Ευστάθιος Μοσπηνιώτης πέθανε στο Λιβόρνο το 1831³⁶³.

Κεφάλαιο Ζ΄. Τεργέστη

1. Οι Έλληνες στην Τεργέστη

Η ελληνική παροικία της Τεργέστης αναπτύχθηκε από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, αργότερα από τις άλλες ελληνικές παροικίες στην Ιταλία. Η Τεργέστη ευνοήθηκε, όπως το Λιβόρνο, από το προνομιακό καθεστώς της ως ελεύθερο λιμάνι (1719). Είναι λίγες οι μαρτυρίες για την εγκατάσταση Ελλήνων εμπόρων έως το 1750. Το 1748 έφτασαν στην Τεργέστη πέντε Έλληνες, ο πέμπτος από τους οποίους ήταν ο Αναστάσιος Νίκου με καταγωγή από τους Καλαρρύτες της Ηπείρου. Ο Νίκου άνοιξε το πρώτο καποτάδικο στην Τεργέστη. Το 1750 ο αρχιμανδρίτης Δαμασκηνός Όμηρος, μαζί με επτά Έλληνες, ζήτησε από τη Μαρία Θηρεσία την άδεια για την κατασκευή ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας. Το 1751 δημοσιεύτηκαν, παρά τις αντιδράσεις του Πάπα, τα προνόμια που παραχώρησε η αυτοκράτειρα της Αυστρίας στους Έλληνες της Τεργέστης. Την ίδια χρονιά ξεκίνησε η ανέγερση της εκκλησίας που αφιερώθηκε στον Ευαγγελισμό και στον Άγιο Σπυρίδωνα. Η εκκλησία εγκαινιάστηκε το 1753. Τα

³⁵⁹ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Η αυτοβιογραφία του εμπόρου», σ. 247.

³⁶⁰ ό.π., σσ. 247-249· Από το 1787 έως το 1794 ο Ευστάθιος Μοσπηνιώτης εμφανίζεται ως ανάδοχος σε βαπτίσεις. Στις 15 Μαρτίου 1791 βαπτίστηκε η κόρη του Άννα με ανάδοχο τον Θεοδόσιο Ζωσιμά. Βλ. ό.π., σ. 250· ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Οι κώδικες γάμων*, σσ. 29-31, 34.

³⁶¹ ΚΟΥΓΕΑΣ, «Το ηπειρωτικόν αρχεόν», σσ. 146, 148-149, 154, 160-161.

³⁶² ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Οι Κωστάκηδες της Αχαΐας*, σσ. 38, 40, 51,

³⁶³ ΒΛΑΜΗ, «Ο νόμος της λύπης», σ. 468.

προνόμια που είχε παραχωρήσει η αυτοκράτειρα της Αυστρίας αφορούσαν και τους Σέρβους της Βοσνίας, της Ερζεγοβίνης και της Δαλματίας, με αποτέλεσμα οι Έλληνες και οι Σέρβοι να συνδιοικούν την εκκλησία από το 1756. Οι Σέρβοι απέτυχαν να εκλέξουν δικό τους εφημέριο. Η συμβίωση προκάλεσε ζητήματα μεταξύ των Ελλήνων και των Σέρβων, με αποτέλεσμα την όξυνση της διάστασης και τον οριστικό χωρισμό³⁶⁴.

Το 1780 οι Ηπειρώτες αποτελούσαν το 17,5% του πληθυσμού των Ελλήνων της Τεργέστης. Το 1781 καταγράφηκαν στην Τεργέστη τρεις καποτάδες με καταγωγή από την Ήπειρο. Στην απογραφή του 1781 το 31,42% των εμπόρων λιανικής πώλησης-καταστηματαρχών ήταν Ηπειρώτες και κυρίως Αρτινοί³⁶⁵. Το 1781 οι Έλληνες αποσύρθηκαν από την εκκλησία και το 1782 εξασφάλισαν την άδεια από τον νέο αυτοκράτορα Ιωσήφ Β΄ για την ίδρυση αποκλειστικά δικής τους κοινότητας και την οικοδόμηση δικής τους εκκλησίας. Η νέα εκκλησία αφιερώθηκε στην Αγία Τριάδα και στον Άγιο Νικόλαο και χτίστηκε με χρήματα των Ελλήνων από το 1784 έως το 1787. Εγκαινιάστηκε το 1795 όταν έπαυσε να βρίσκεται υπό τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη του Κάρλοβιτς. Το 1784 συντάχθηκε το Καταστατικό της κοινότητας. Εγκρίθηκε το 1786. Η πρώτη συνεδρίαση της κοινότητας έλαβε χώρα στις 23 Δεκεμβρίου 1787. Η Κοινότητα ίδρυσε νοσοκομείο με έμμισθους γιατρούς το 1788³⁶⁶.

Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα οι Έλληνες της Τεργέστης από έμποροι διαφόρων προϊόντων και καταστηματαρχες εξελίχθηκαν σε μεγάλους εμπόρους, ασφαλιστές, εφοπλιστές και ήλεγχαν σταδιακά το εμπόριο της Ανατολής. Οι πόλεμοι της περιόδου αυτής και η προσωρινή κατοχή της Τεργέστης (το 1797 και το 1805/6) από τον Ναπολέοντα δεν στάθηκαν εμπόδιο στις επιχειρήσεις τους. Συνήλθαν σύντομα από την τρίτη γαλλική κατοχή (1809-1813). Στην Τεργέστη συνελήφθη το 1797 ο εθνομάρτυρας Ρήγας Βελεστινλής. Η Κοινότητα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης³⁶⁷.

2. Η παρουσία των Ηπειρωτών στην Τεργέστη κατά τον 18^ο αιώνα

2.1. Παναγιώτης Σεκληστινός

³⁶⁴ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Οι μεγάλες ελληνικές παροικίες», σσ. 8-9· Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1986, σσ. 29, 419.

³⁶⁵ ό.π., σσ. 51, 287-288, 541.

³⁶⁶ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Οι μεγάλες ελληνικές παροικίες», σ. 9.

³⁶⁷ ό.π., σ. 9.

Από το 1762 αρκετοί Έλληνες ασχολήθηκαν με την απόσταξη της ρακής. Ορισμένοι πραγματοποιούσαν την απόσταξη στο μικρό μαγαζί τους ή στο οινοπωλείο τους. Το κοντινό πανηγύρι του Γκρατς ήταν αρχικά ο κύριος τόπος εμπορίας της ρακής. Το 1762 εμφανίζεται στο Γκρατς ο Αρτίνος Παναγιώτης Σεκληστινός, ο πρώτος Έλληνας που καταγράφηκε να έχει στην κατοχή του ένα εργοστάσιο λικέρ. Ο Σεκληστινός εγκαταστάθηκε στην Τεργέστη το 1755 και άνοιξε εκεί κατάστημα στο οποίο είχε αργότερα συνεργάτη τον αδελφό του Αναστάσιο. Ο Παναγιώτης Σεκληστινός εξελίχθηκε σε σημαντικό μέλος της Ελληνοϊλλυρικής κοινότητας, της οποίας διετέλεσε πρόεδρος τα έτη 1773-1774 και επίτροπος τα έτη 1776, 1777 και 1779. Υπήρξε ένας από τους πλουσιότερους και σημαντικότερους παράγοντες της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης³⁶⁸. Ο Παναγιώτης Σεκληστινός αναφέρεται ως πελάτης το 1769 σε έργο τέχνης στην Νέα Εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνα³⁶⁹.

2.2. Αναστάσιος Παπαλέκας

Ο Γιαννιώτης μεγαλέμπορος Αναστάσιος Παπαλέκας υπήρξε σημαντική προσωπικότητα της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης. Εγκαταστάθηκε στην Τεργέστη το 1769 και άσκησε το επάγγελμα του μεσίτη. Το 1779 άνοιξε εμπορικό κατάστημα. Το 1780 ήταν μέλος της πενταμελούς Επιτροπής Ελέγχου των διαφορών Ελλήνων και «Ιλλυρίων». Το 1782 ήταν μέλος στην «Προνομιακή εμπορική και εκπωτική εταιρεία». Το ίδιο έτος εκλέχτηκε μεταξύ των υπευθύνων για το θέμα της οικοδόμησης του νέου ελληνικού ναού. Το 1793 έλαβε την αυστριακή υπηκοότητα. Στις 30 Ιουλίου 1781 ο Παπαλέκας συνέταξε λεπτομερή αναφορά, την οποία απηύθυνε τελικά τον Δεκέμβριο του 1791 στον Αυτοκράτορα Λεοπόλδο Β'³⁷⁰.

Η έκθεση/αναφορά του Αναστασίου Παπαλέκα απεικονίζει την εμπορική ζωή της Τεργέστης με το Λεβάντε τη συγκεκριμένη εποχή. Ο Παπαλέκας ανέφερε τις απάτες στις οποίες κατέφευγαν οι έμποροι, λόγω της έλλειψης αυστηρού ελέγχου στα σύνορα, κατά την αποστολή των εμπορευμάτων από τις αυστριακές επαρχίες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι αρμόδιοι υπάλληλοι δεν πραγματοποιούσαν επιτόπια εξέταση του περιεχομένου των δεμάτων που αναφερόταν στις φορτωτικές. Επιπρόσθετα, κατά την εισαγωγή στην Αυστρία

³⁶⁸ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, σσ. 68, 73, 347, 567.

³⁶⁹ M. BIANCO FIORIN, «Nomi greci di pittori, orafi committenti e donatori rinvenuti a Trieste», *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 14 (1987-1988), σσ. 297, 303- 304 [297-304].

³⁷⁰ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, σσ. 269, 535.

των εμπορευμάτων από το Λεβάντε, οι έμποροι πρόσθεταν όμοια εμπορεύματα άλλης προέλευσης. Αποτέλεσμα της απάτης ήταν η απώλεια εσόδων για το αυτοκρατορικό ταμείο³⁷¹.

Ο Παπαλέκας πρότεινε την επέκταση των προνομίων των Οθωμανών υπηκόων σε όλους τους Αυστριακούς, με υποχρεωτική επιτόπια παρουσία των Οθωμανών υπηκόων κατά την πώληση των προϊόντων τους. Οι Οθωμανοί υπήκοοι δεν θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στην υποχρέωση αυτή και θα επέστρεφαν αναγκαστικά γρήγορα στην πατρίδα τους, αφήνοντας μεγαλύτερη ελευθερία κίνησης στους Αυστριακούς. Ο Παπαλέκας στην έκθεσή του υπέβαλε επίσης προτάσεις για τη βελτίωση του θεσμού των μεσιτών, την οργάνωση εμπορικού πανηγυριού στην Τεργέστη και την ίδρυση μιας τράπεζας, ώστε να υπάρχει πάντα συσσωρευμένο χρήμα στην πόλη για την κίνηση του εμπορίου. Η έκθεση διαβιβάστηκε στην Borsa το 1791 και η απάντησή της τελευταίας ήταν αρνητική, διότι τον Ιανουάριο του 1789 είχε εκδοθεί νόμος για την ανάληψη μέτρων για την πρόληψη των καταχρήσεων με τα προϊόντα από το Λεβάντε. Μόνο η πρόταση για την τράπεζα έγινε δεκτή. Η έκθεση του Παπαλέκα αντιμετωπίστηκε με ειρωνεία. Οι νέες προτάσεις του Παπαλέκα το 1792 για την ίδρυση μιας μεγάλης εμπορικής εταιρείας που θα είχε ως στόχο τη διεύρυνση της επικοινωνίας με το Λεβάντε δεν έγιναν δεκτές³⁷².

2.3. Οικογένεια Νικολάου Πλασταρά

Ο πλούσιος έμπορος από τα Ιωάννινα Νικόλαος Πλασταράς έφτασε στη Νάπολη το 1742 και το 1753 παντρεύτηκε την Κατερίνα Άντζελα Καστέλλι από τη Φλωρεντία. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Νάπολη διατηρούσε επιχειρηματικές σχέσεις με διάφορους τοπικούς εμπόρους και με συμπατριώτες του που ζούσαν στην Μπαρλέττα, επιδεικνύοντας πάντα σε επίσημους χώρους την υποτιθέμενη καθολική καταγωγή και πίστη του. Όταν το 1764 εγκατέλειψε τη Νάπολη για την Τεργέστη έγινε ένας από τους κυρίους εκπροσώπους των Ελλήνων που τότε βρίσκονταν σε σύγκρουση με τους Ιλλυρίους για την κυβέρνηση της Αδελφότητας³⁷³.

Το 1769, κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-1774), ο Νικόλαος Πλασταράς φιλοξένησε στο σπίτι του στην Τεργέστη έναν Ρώσο συνταγματάρχη, που προσπαθούσε να έλθει σε επαφή με Ρώσους πράκτορες. Ο Πλασταράς πρωτοστάτησε στη δημιουργία ενός νόμιμου σώματος για την αντιπροσώπευση των Ελλήνων στην Τεργέστη. Το

³⁷¹ ό.π., σσ. 269-270.

³⁷² ό.π., σ. 270.

³⁷³ FALCETTA, *Ortodossi nel Mediterraneo*, σσ. 211-212.

1771 συμμετείχε στην επιτροπή για την επεξεργασία του κειμένου του καταστατικού της Αδελφότητας. Το 1780 εκλέχτηκε ανάμεσα στους αντιπροσώπους που εξουσιοδοτήθηκαν να επιλύσουν το ζήτημα της διαφωνίας με τους «Ιλλυρίους». Το 1781 οι Έλληνες συγκεντρώθηκαν στο σπίτι του και αποφάσισαν ομόφωνα τον διαχωρισμό τους από τους «Ιλλυρίους» και την ανέγερση ναού των Ελλήνων με τη δική τους οικονομική συνδρομή και με χρήση κάθε πόρου και κληροδοτήματος. Το ίδιο έτος ο Πλασταράς εκλέχτηκε ως ένας από τους αντιπροσώπους για τη σύνταξη νέου καταστατικού και την κατασκευή νέου ναού προς τιμήν της Αγίας Τριάδας και του Αγίου Νικολάου. Το 1787 ο Πλασταράς έκανε συνεταιρούς του τους δύο ενήλικες γιους του, ιδρύοντας την εταιρία «Νικόλαος Πλασταράς και Υιοί». Το 1788 ο Πλασταράς ήταν ένας από τους χορηγούς του Λάμπρου Κατσώνη, αξιωματικού στην υπηρεσία των Ρώσων που βρισκόταν τότε στην Τεργέστη. Το 1794 η εταιρία «Νικόλαος Πλασταράς και Υιοί» εξασφάλισε την άδεια να εγκαταστήσει σαπωνοποιία, τη λειτουργία της οποίας είχε σταματήσει για δύο χρόνια, σε ιδιόκτητο κτίριο στο κέντρο της Τεργέστης. Η κόρη του Νικολάου Πλασταρά Αναστασία έκανε σημαντική δωρεά για την ίδρυση σχολείου το 1796 λίγο πριν πεθάνει. Το παράδειγμά της ακολούθησε ο πατέρας της το 1797, δωρίζοντας μεγάλο ποσό για τον ίδιο σκοπό. Τα έτη 1795-1796 ο Πλασταράς ήταν αναπληρωματικός πάρεδρος του Θαλάσσιου Δικαστηρίου. Το 1796 παραχώρησε όλη την επιχείρηση στους γιους του, η οποία μετονομάστηκε σε «Υιοί Πλασταρά». Τα έτη 1796-1797 ο Πλασταράς ανήκε στον κύκλο των οπαδών του Ρήγα Βελεστινλή στην Τεργέστη³⁷⁴.

Οι εμπορικές επαφές του μεγάλου εμπορικού οίκου της Τεργέστης «Νικόλαος Πλασταράς και Υιοί» με τον Μιχαήλ Τούμπρου στο Μπρασόβ από το 1789 έως το 1791 αναδεικνύουν τις εμπορικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν μεταξύ της Τεργέστης και του ευρύτερου ηπειρωτικού αυστριακού χώρου. Μεταξύ των προϊόντων από το Λεβάντε που έστελναν οι Πλασταράδες στο Μπρασόβ ήταν το βαμβάκι από τη Σμύρνη, τα Τρίκαλα και τις Σέρρες. Το 1791 επήλθε ρήξη στις εμπορικές συναλλαγές των δύο εμπορικών οίκων εξαιτίας των αλλαγών στο εμπόριο του βαμβακιού, το οποίο μεταφερόταν και πάλι από τους χερσαίους βαλκανικούς δρόμους όταν άνοιξαν τα αυστροτουρκικά σύνορα. Κατά τους ισχυρισμούς του Τούμπρου οι Πλασταράδες είχαν αποστείλει μεγαλύτερη ποσότητα βαμβακιού, χωρίς να έχει προηγηθεί συγκεκριμένη παραγγελία. Οι έριδες μεταξύ των δύο

³⁷⁴ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, σσ. 72-73, 80-81, 85, 185, 218, 221, 227, 291, 295, 299, 345.

εμπορικών οίκων πήραν διαστάσεις. Κατέληξαν σε συνεννόηση μόλις τον Φεβρουάριο του 1793, χωρίς να είναι γνωστό από τις πηγές αν συνέχισαν τη μεταξύ τους συνεργασία³⁷⁵.

Ο Ιωάννης Δρόσος Πλασταράς, πρωτότοκος γιος του Νικολάου Πλασταρά, συμμετείχε στην επιτροπή της Τεργέστης που απευθύνθηκε στον Βοναπάρτη τον Μάρτιο του 1797, για να ζητήσει τη μείωση της πολεμικής αποζημίωσης που είχε επιβληθεί στην πόλη. Επιπλέον, ο Ιωάννης Δρόσος Πλασταράς ήταν μέλος της προσωρινής διοίκησης της Τεργέστης κατά τη δεύτερη κατοχή της πόλης από τους Γάλλους (Νοέμβριος 1805-Μάρτιος 1806), καθώς και μέλος του δημοτικού συμβουλίου το 1812 κατά την τρίτη κατάκτηση της Τεργέστης από τους Γάλλους. Τα γεγονότα αυτά ενισχύουν την άποψη ότι η οικογένεια του Νικολάου Πλασταρά διαπνεόταν από φιλογαλλικά αισθήματα³⁷⁶.

Το 1797 ο Νικόλαος Πλασταράς διαμοίρασε την περιουσία του με ακρίβεια και δικαιοσύνη στη γυναίκα του και στα οκτώ παιδιά του. Οι κόρες του παντρεύτηκαν ισχυρούς εμπόρους από τη Μεσσήνα και τη Βιέννη. Η μια παντρεύτηκε τον έμπορο Λάμπρο Νικολόγλου και η άλλη τον ισχυρό Χιώτη έμπορο Ευστράτιο Πετροκόκκινο, γεγονός που συνετέλεσε στην ενσωμάτωση της οικογένειας του Πλασταρά στο ισχυρό χιώτικο δίκτυο³⁷⁷.

2.4. Χριστόφορος Δουρούτης

Η εμπορική διασπορά της οικογένειας Δουρούτη οδήγησε τον Χριστόφορο, αδελφό του Γεωργίου Δουρούτη³⁷⁸ στην Τεργέστη. Η παραμονή του Χριστόφορου εκεί βεβαιώνεται από το 1797 έως τον θάνατο του το 1807. Σε αυτό το χρονικό διάστημα δημιουργήθηκε ένα εμπορικό κύκλωμα στο οποίο λάμβαναν μέρος συγγενείς και συμπατριώτες και στο οποίο πρωτοστάτησε το μάλλινο ύφασμα. Οι γνώστες, λόγω καταγωγής, του προϊόντος το διακινούσαν από τη Βόρεια Ελλάδα στις ελληνικές παροικίες της Ιταλίας. Το δίκτυο των εμπορικών συνεργατών των αδελφών Δουρούτη άρχισε από τη Βενετία με τον Γεώργιο Τουρτούρη, έμπορο από τους Καλλαρρύτες και μέλος της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας από το 1788. Στην Τεργέστη η εταιρεία «Δουρούτης, Μπογδάνος και Σία» ασχολούταν με εισαγωγές-εξαγωγές και με εμπορικές παραγγελίες. Τα μέλη της επιχείρησης, εκτός από τον

³⁷⁵ ό.π., σσ. 374-375, 583-584.

³⁷⁶ ό.π., σ. 228.

³⁷⁷ Ο. KATSIARDI-HERING, «Christian and Jewish Ottoman Subjects: Family, Inheritance and Commercial Networks between East and West (17th-18th C.)», στο S. CAVACIOCCHI (επιμ.), *La famiglia nell'economia europea secc. XIII-XVIII. The economic role of the family in the european economy from the 13th to the 18th centuries. Atti della "Quarantesima Settimana di Studi". 6-10 aprile 2008*, Φλωρεντία: Firenze University Press, 2009, σσ. 409, 427.

³⁷⁸ Βλ. υποκεφάλαιο ΣΤ΄.2.3.

Χριστόφορο Δουρούτη, ήταν οι Γεώργιος Μπογδάνος και Γεώργιος Παπαϊωάννου από την Ελασσόνα και ο Ιωάννης Δαμιανός από την Άρτα³⁷⁹.

Κεφάλαιο Η΄. Λοιπές περιοχές της Ιταλίας

1. Ρώμη

Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης ιδρύθηκε το 1576. Τα πρώτα 125 χρόνια της λειτουργίας του ανέπτυξε σημαντική δραστηριότητα που είχε θετικό αντίκτυπο στον μορφωτικό τομέα. Επρόκειτο για την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης (που ακολούθησε τη σύνοδο του Τρέντο το 1563) για την Ευρώπη και τον καθολικό κόσμο της Δύσης, των θρησκευτικών αντιθέσεων και πολέμων, του Τριακονταετούς πολέμου (1618 - 1648) και της ενίσχυσης της απόλυτης μοναρχίας. Στην Ανατολή και ιδιαίτερα στον τουρκοκρατούμενο ή φραγκοκρατούμενο βαλκανικό χώρο έλαβε χώρα η πρώτη αναδιοργάνωση στον μορφωτικό τομέα μετά την υποταγή. Τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ιταλίας, κυρίως το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας και το «Ελληνικό Κολλέγιο», συνετέλεσαν σε αυτήν την αναδιοργάνωση. Από το 1700 και έπειτα το κλίμα άλλαξε και στην Ευρώπη αναπτύχθηκε το κίνημα του Διαφωτισμού. Υπήρξαν διακοπές και αναστολές στη λειτουργία του Ελληνικού Κολλεγίου, ενώ ο τουρκοκρατούμενος βαλκανικός χώρος απέκτησε δικά του μορφωτικά ιδρύματα και ερχόταν περισσότερο σε επικοινωνία με τον Γαλλικό και τον Γερμανικό Διαφωτισμό³⁸⁰.

Σκοπός του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης ήταν να σπουδάζουν κυρίως οι Έλληνες ή ελληνόφωνοι το καθολικό δόγμα. Μετά την επιτυχή αποφοίτησή τους έδιναν όρκο και επέστρεφαν στην πατρίδα τους ή αποστέλλονταν σε περιοχές όπου ζούσαν «σχισματικούς» Έλληνες ή ελληνόφωνοι ή Προτεστάντες ή άλλοι «αιρετικοί», για να διδάξουν το λατινικό δόγμα, έτσι ώστε αυτοί οι πληθυσμοί να αφομοιωθούν από την Καθολική Εκκλησία³⁸¹.

Οι πιο πολλοί μαθητές του Κολλεγίου ήταν Έλληνες, από τη στιγμή που το Κολλέγιο είχε ιδρυθεί γι' αυτούς. Ο αριθμός των Ελλήνων μαθητών αυξήθηκε κατά το διάστημα 1600-1650 και μειώθηκε στο β' μισό του 17^{ου} αιώνα. Η σοβαρή πτώση του ενδιαφέροντος των Ελλήνων να μεταβούν στη Ρώμη για σπουδές οφειλόταν στις κακές σχέσεις μεταξύ της Βενετίας και του Παπικού Κράτους και σε ορισμένες αποφάσεις που έλαβε η Βενετία κατά

³⁷⁹ ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης», σ. 25.

³⁸⁰ Ζ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, «Οι μαθητές του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης (1576-1700). Στατιστικές διαπιστώσεις και γενικά συμπεράσματα», *Δωδώνη* 7 (1978), σ. 24 [23-42].

³⁸¹ ΝΙΚΑΣ, «I primi tentativi», σ. 32.

την περίοδο αυτή. Σημειώθηκε σημαντική αναστολή της προσέλευσης Ελλήνων μαθητών στο Ελληνικό Κολλέγιο, όχι μόνο αυτών που προέρχονταν από βενετοκρατούμενες περιοχές (Κρήτη έως το 1669, Κύθηρα, Τήνος, Λευκάδα, Κεφαλονιά, Κέρκυρα), αλλά και από τουρκοκρατούμενες (Ηπειρος, Μακεδονία, Πελοπόννησος, Κυκλάδες, Κύπρος), εφόσον οι μετακινούμενοι εξυπηρετούνταν από το λιμάνι της Βενετίας. Μεγάλος αριθμός Ελλήνων σπουδαστών επέλεξε το βενετικό Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, όπου μπορούσαν να σπουδάσουν Ιατρική, Δίκαιο και Φιλοσοφία³⁸².

Στους καταλόγους του Κολλεγίου καταγράφηκαν συνολικά οκτώ Ηπειρώτες (από τη Χειμάρρα, Άρτα, Ιωάννινα και Ηγουμενίτσα). Οι τρεις εμφανίζονται κατά την περίοδο 1576-1599, οι δύο κατά την περίοδο 1600-1650, ενώ οι υπόλοιποι τρεις καταγράφηκαν την περίοδο 1651-1700. Οι Ηπειρώτες αποτελούσαν το 2,13% επί του συνολικού αριθμού 374 Ελλήνων μαθητών του Κολλεγίου (1576-1700). Ένας από αυτούς χαρακτηρίζεται απλά ως Ηπειρώτης, ενώ για άλλον Γιαννιώτη (στην καταγωγή) αναφέρεται ως τόπος γέννησης η Μεσσήνα. Κατά τον 16^ο αιώνα ο Ηπειρώτης Κορτήσιος Βρανάς ή Τουσούρης που φοίτησε ή παρέμεινε στο ίδρυμα τα έτη 1576-1585 ήταν ο πρώτος μαθητής του Κολλεγίου και διετέλεσε εφημέριος της ελληνικής Εκκλησίας των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στη Νάπολη και καθηγητής της ελληνικής γλώσσας στη Δημόσια Σχολή της ίδιας πόλης³⁸³.

Ο Χριστόφορος Κυριακός (14.03.1703-8.11.1705) γεννήθηκε στα Ιωάννινα της Ηπείρου από Έλληνες γονείς και ήταν βαπτισμένος χριστιανός ορθόδοξος. Ήταν 20 ετών όταν με απόφαση του Πάπα Κλήμη ΙΑ΄ έγινε δεκτός ως μαθητής στο Κολλέγιο. Δήλωσε πως ήταν καθολικός γιατί γνώριζε καλά τα λατινικά και ότι ήλθε στο Κολλέγιο για να χειροτονηθεί διάκονος και ιερέας. Στο Κολλέγιο σπούδασε Λογική και Φυσική. Όταν ξεκίνησε τη μελέτη της Μεταφυσικής αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το Κολλέγιο για οικογενειακούς λόγους³⁸⁴.

Ο Κωνσταντίνος Μπάλκος (4.11.1717-20.7.1718) γεννήθηκε στα Ιωάννινα στις 20 Μαΐου 1704. Όταν ήταν 13 ετών εισήλθε στο Κολλέγιο ως μαθητής και άρχισε να σπουδάζει Γραμματική³⁸⁵.

³⁸² ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, «Οι μαθητές του Ελληνικού», σσ. 27-28.

³⁸³ ό.π., σσ. 29, 30 και σημ. 2, 36· V. PERI, «Inizi e finalità ecumeniche del Collegio Greco in Roma», *Aevum* 44 (Ιανουάριος-Απρίλιος 1970), σσ. 39, 42 [1-71].

³⁸⁴ A. FYRIGOS, «Catalogo cronologico degli alunni e dei convittori del Pont. Coll. Greco di Roma (1701-1803)», στο A. FYRIGOS (επιμ.), *Il Collegio Greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la direzione, l'attività*, Ρώμη: Pontificio Collegio Greco S. Atanasio, 1983, σ. 31 [23-77].

³⁸⁵ ό.π., σ. 38.

2. Σικελία

2.1. Μεσσήνα

Η ελληνική κοινότητα της Μεσσήνας προέκυψε το 1533/1534 χάρη στη φυγή των Κορωναίων από τον Μοριά. Οι πολλές ελληνικές οικογένειες που εγκαταστάθηκαν στη Μεσσήνα απέκτησαν από τον τότε Λατίνο Αρχιεπίσκοπο της πόλης μια εκκλησία αφιερωμένη στους Αγίους Αθώους στην πλατεία του Αγίου Ιωάννη του Ιεροσολυμίτη για την άσκηση της λατρείας τους. Οι Έλληνες εξόριστοι αφιέρωσαν την εκκλησία στον Άγιο Νικόλαο επίσκοπο των Μύρων και τοποθέτησαν σε αυτή τόσο την εικόνα του Αγίου Νικολάου, όσο και την εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας, καθώς και πολλές άλλες εικόνες που πήραν μαζί τους φεύγοντας από την πατρίδα. Ίδρυσαν αδελφότητα για τη διαχείριση της εκκλησίας και του ναού. Οι Έλληνες ενσωματώθηκαν ομαλά στην πόλη, χωρίς ωστόσο να αρνηθούν τα ήθη και τα έθιμά τους. Έζησαν απολαμβάνοντας πλήρως τα πολιτικά και θρησκευτικά προνόμια, παρά τη μισαλλοδοξία της επισκοπής προς όλους τους σχισματικούς³⁸⁶.

Σε επιστολή που είχε απευθύνει στον Επιφάνιο Ηγούμενο στις 10 Μαΐου 1647 από τη Ρώμη, ο δον Ανδρέ ο Ρώσιος ανέφερε ότι δεν θεωρούσε πρόπον να γράψει για τις τιμές και τις παροχές που είχε λάβει από τον βασιλιά της Ισπανίας. Θεωρούσε ότι θα ήταν προτιμότερο ο Ηγούμενος να τα μάθαινε από άλλους και ειδικά από τον Ηπειρώτη πατέρα Παΐσιο Σκλίβα που βρισκόταν στη Μεσσήνα και γνώριζε καλά τα προνόμια που τους είχε παράσχει ο βασιλιάς³⁸⁷.

Τον 18^ο αιώνα, ειδικά μετά την επικύρωση της συμφωνίας με την Πύλη το 1741, Οθωμανοί έμποροι που προέρχονταν από τον βορρά της Ελλάδας, ιδιαίτερα Γιαννιώτες, εντοπίζονται στη Μεσσήνα³⁸⁸. Στις 17 Φεβρουαρίου 1723 ο προσωρινός κάτοικος Μεσσήνας Ζώτος Δούλης από τα Ιωάννινα απέστειλε επιστολή στο Εμπορικό Κατάστημα Κωνστ. Σελέκη και Λάμπρου Σάρου³⁸⁹ στη Βενετία για τη μεσολάβηση στην αγορά εμπορευμάτων. Ο ίδιος θα προσπαθούσε να αναχωρήσει για τα Ιωάννινα στις 20 Μαρτίου. Στις 9 Μαρτίου 1724 το ίδιο πρόσωπο απηύθυνε εκ νέου επιστολή από τη Μεσσήνα στον εν λόγω εμπορικό οίκο

³⁸⁶ KORINTHIOS, *I Greci di Napoli*, σ. 45.

³⁸⁷ ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 60, 61 και σημ. 1.

³⁸⁸ FALCETTA, *Ortodossi nel Mediterraneo*, σ. 184.

³⁸⁹ Για τον Κωνσταντίνο Σελέκη, τον Λάμπρο Σάρο και τον εμπορικό οίκο Σελέκη-Σάρου βλ. ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σσ. 85-86, 209-210· ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Η ιστορική παρουσία*· Α. FALCETTA, «Ortodossi nell'alto adriatico e la Dalmazia veneta durante il XVIII secolo: spazi politico-sociali, culture e comunità», στο *Annali della Fondazione Luigi Einaudi XLIV-2010*, Τορίνο: Leo S. Olschki, 2010, σ. 113 [95-130]· Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, «Ιστορία του ελληνικού εμπορικού οίκου της Βενετίας Σελέκη και Σάρου. Μια στατιστική προσέγγιση», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), σσ. 189-190 [171-199]· ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σσ. 224, 230, 247, 252.

για να διαβιβάσει τα συλλυπητήριά του για τον θάνατο του Ματθαίου Παπά, εφόσον η πληροφορία που είχε λάβει ήταν αληθής³⁹⁰.

Τον 18^ο αιώνα το Βασίλειο των Δύο Σικελιών ανασυγκροτήθηκε πολιτικά και οικονομικά. Ενθάρρυνε εμπόρους και μετανάστες μέσω φιλοδοξημάτων και μειωμένων φόρων και προσπάθησε να κάνει τη Μεσσήνα ελεύθερο λιμάνι το 1726. Επιπλέον, προσέφερε στους ετερόδοξους την ελευθερία του εμπορίου και της θρησκείας³⁹¹. Στις 8 Μαΐου 1727 ο Μιχαήλ Βασιλόπουλος από τα Ιωάννινα έγραψε από τη Μεσσήνα για τη ζημιά που είχε πάθει ένα ελληνικό πλοίο όταν ήλθε αντιμέτωπο με πειρατές³⁹². Την 1^η Ιανουαρίου 1734 ο πρόξενος των Γάλλων Ντυμπροκά απέστειλε γράμμα από την Άρτα στον Εκλαμπρότατο κόμητα Μωρεπά. Στην επιστολή του αναφέρθηκε στον πρόξενο της Αγγλίας Ιωαννίτη Θεοδόσιο Πάνου, τον οποίο εμφάνισε να έχει δώσει διαταγή στον εγκατεστημένο στη Μεσσήνα κουνιάδο του Μιχαήλ Βασιλόπουλο να αγοράσει ένα καράβι και να το στείλει στο Μαόν (πόλη της Μινόρκα) με αγγλική σημαία. Το πλοίο θα μετέφερε εμπορεύματα από την Άρτα και τα Ιωάννινα στη Μεσσήνα και στη Νάπολη. Ο Ντυμπροκά θεωρούσε τους Γιαννιώτες πολύ ικανούς και αφοσιωμένους εμπόρους, που είχαν επεκτείνει τις δραστηριότητές τους σε όλα σχεδόν τα λιμάνια της Ιταλίας και στα κυριότερα λιμάνια της Ανατολής, όπου είχαν εγκαταστήσει αντιπροσώπους. Φοβόταν πως αν άρχιζαν οι έμποροι αυτοί να χρησιμοποιούν ξένες σημαίες θα γινόντουσαν πολλοί περισσότεροι και πιο ισχυροί από τους Γάλλους. Θεωρούσε πως αν οι Γάλλοι δεν πρόσεχαν, κινδύνευαν να χάσουν εκτός από τη μεταφορά των εμπορευμάτων και το εμπόριο³⁹³.

Μετά την κυριαρχία των Βουρβόνων το 1734 δόθηκαν διευκολύνσεις και κίνητρα για μετακινήσεις και μεταναστεύσεις εμπόρων στο Βασίλειο της Νάπολης. Οι εμπορικές ανταλλαγές ενθαρρύνθηκαν από την εκτέλεση λιμενικών έργων και την κατασκευή μεγάλων αποθηκών στη Μεσσήνα³⁹⁴. Τον 18^ο αιώνα ο πληθυσμός της Μεσσήνας αποδεκατίστηκε από την πανούκλα του 1743 και τον σεισμό του 1783 που υποβάθμισαν την πόλη και έπληξαν την οικονομική ζωή. Η πανούκλα του 1743 προκάλεσε 40.000 θανάτους. Οι κάτοικοι μειώθηκαν από 120.000 σε 15.000 μέσα σε λίγα χρόνια. Οι καταστροφές αυτές επηρέασαν σοβαρά τον πυρήνα της διασποράς. Η δημογραφική ανάκαμψη συνέβη χάρη στη μαζική αστικοποίηση που υποκινήθηκε από τους Βουρβόνους υπέρ των νέων μεταναστευτικών ροών από το

³⁹⁰ ό.π., σσ. 257, 262, 263 και σημ. 3· Ο Ματθαίος Παππάς ήταν συγγενής του Κωνσταντίνου Σελέκη και πέθανε στις 11 Ιανουαρίου 1723. Βλ. ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σ. 209.

³⁹¹ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ηπειρώτες έμποροι», σ. 147.

³⁹² ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν», σ. 135.

³⁹³ Σ. ΜΑΞΙΜΟΣ, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, Αθήνα: Στοχαστής, 1976, σσ. 34-36.

³⁹⁴ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ηπειρώτες έμποροι», σσ. 147-149.

Λεβάντε. Παράλληλα, σε όλες τις κοινότητες της διασποράς στην Ιταλία οι Έλληνες του ανατολικού ελληνικού τελετουργικού ανέλαβαν τα ηνία ενισχυμένοι από την υποστήριξη της Ρωσίας, η οποία διεκδικούσε τον ρόλο του προστάτη για τους ορθόδοξους πληθυσμούς στη Μεσόγειο³⁹⁵.

Οι Ζωσιμάδες ξεκίνησαν από τα Ιωάννινα, πέρασαν στη Μεσσήνα και το Λιβόρνο της Ιταλίας και έπειτα εγκαταστάθηκαν στη Νίζνα και τη Μόσχα της Ρωσίας³⁹⁶. Η λειτουργία εργαστηρίων σε διαφορετικές πόλεις της Ιταλίας, κυρίως στη Βενετία και σε πόλεις της Νότιας Ιταλίας, ήταν συνηθισμένη πρακτική των καποτάδων για την καλύτερη προώθηση του προϊόντος της εργασίας τους. Την ίδια πρακτική ακολούθησαν και τα αδέλφια Τουρτούρη από τα Ιωάννινα, οι οποίοι είχαν εργαστήρια σε διαφορετικές πόλεις της Ιταλίας. Ο Δημήτριος Τουρτούρης είχε εργαστήριο καπών στη Βενετία, ενώ ο Ιωάννης Τουρτούρης στη Μεσσήνα³⁹⁷.

2.2. Παλέρμο

Οι πηγές μαρτυρούν την εμφάνιση Ελλήνων ενώπιον του δικαστηρίου της Ιεράς Εξέτασης της Σικελίας με έδρα το Παλέρμο, οι οποίοι, μετανοημένοι για την αλλαξοπιστία τους, ζητούσαν να επιστρέψουν στην εκκλησία τους. Επρόκειτο για οικειοθελείς εμφανίσεις. Συχνά η μετάβαση των γυναικών στο Ισλάμ ήταν αποτέλεσμα χηρείας ή ορφάνιας, που τις άφηνε άπορες. Μερικές φορές τα ορφανά κορίτσια υιοθετούνταν από Τούρκους, ίσως συγγενείς των γονέων τους, οι οποίοι τα ανάγκαζαν να απαρνηθούν τη θρησκεία τους και να παντρευτούν με Τούρκους³⁹⁸.

Το 1611 η τριαντάχρονη σκλάβα Αγγελική του Νικολάου από το Σούλι εμφανίστηκε οικειοθελώς στο δικαστήριο της Ιεράς Εξέτασης της Σικελίας έχοντας διαπράξει το αδίκημα της αποστασίας (απάρνηση της χριστιανικής πίστης). Η Αγγελική είχε μείνει ορφανή στα οκτώ της χρόνια. Κατέληξε να ζει με μια θεία της στην Πρέβεζα. Όταν ήταν δεκαπέντε ετών αρνήθηκε να παντρευτεί έναν Έλληνα που την είχε ερωτευτεί. Ο Έλληνας απευθύνθηκε σε έναν Τούρκο φίλο του, ο οποίος υποχρέωσε την Αγγελική να διαλέξει μεταξύ του γάμου και της απάρνησης της ορθόδοξης πίστης της. Η Αγγελική επέλεξε να απαρνηθεί το θρήσκευμά της. Στη συνέχεια επέστρεψε στο σπίτι της θείας της. Στην ηλικία των είκοσι ετών παντρεύτηκε τον Τούρκο που την είχε αναγκάσει να ασπαστεί τον ισλαμισμό και έζησε μαζί

³⁹⁵ KORINTHIOS, *I Greci di Napoli*, σσ. 256-257.

³⁹⁶ ΚΟΛΙΟΣ, «Συνεταρισμός», σ. 326 σημ. 11.

³⁹⁷ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σ. 221 σημ. 297.

³⁹⁸ J. M. FLORISTÁN, *Griegos, Helenismo e Inquisición en la Monarquía de España (siglos XVI –XVIII)* [e-book], José M. Floristán, 2024, σσ. 6, 163. Διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/121175239>.

του για τρία χρόνια. Το 1604 αιχμαλωτίστηκε στην Πρέβεζα από Φλωρεντινούς πειρατές και πουλήθηκε ως σκλάβος στη Μεσσήνα. Το δικαστήριο της Ιεράς Εξέτασης την απάλλαξε με επιφύλαξη και την υποχρέωσε να κάνει πνευματικές μετάνοιες³⁹⁹.

3. Σαρδηνία

Η άφιξη των Ελλήνων στο Κάλιαρι συνδέθηκε με ένα γεγονός μεγάλης κοινωνικής σημασίας, την εξάπλωση σε όλο το νησί της χρήσης κατά τη διάρκεια των ψυχρών εποχών παλτών εισαγόμενων από τη Βαλκανική Χερσόνησο. Το φαινόμενο είχε απήχηση στην περιοχή Καμπιντάνο του Κάλιαρι με την εισαγωγή του λεγόμενου *cappottu serenicu*, ενός τύπου καστανόχρωμου παλτού από χοντρό μαλλί, όπως τα ναυτικά με κουκούλα. Το παλτό αυτό έγινε βασικό στοιχείο της ανδρικής ένδυσης στην περιοχή του Καμπιντάνο και φοριόταν από τους εύπορους κατοίκους. Μια μικρή αποικία Ελλήνων ραφτών περιπλανήθηκε στο νησί για να ράψει παλτά. Ο πρώτος Έλληνας που εγκαταστάθηκε στο Κάλιαρι και λειτούργησε κατάστημα ήταν ο πατέρας του Αναστασίου Στάικου το 1775 ή 1776, ο οποίος εισήγαγε για πρώτη φορά την επεξεργασία των *serenicus*. Ο Αναστάσιος Στάικος παντρεύτηκε τη Μαρία Άντζελα Ορού από τη Σαρδηνία το 1797. Το επίθετο Στάικος υπάρχει ακόμα στο Κάλιαρι, γεγονός που αποδεικνύει ότι η παρουσία των Ελλήνων στην πόλη δεν ήταν εφήμερη⁴⁰⁰. Η οικογένεια Στάικου κατάγεται από την Άρτα⁴⁰¹.

Οικονομικοί ήταν οι λόγοι που ευνόησαν τη μετανάστευση στο Κάλιαρι των Ελλήνων της Ηπείρου. Οι Έλληνες που βρίσκονταν στο Κάλιαρι στο τέλος του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} διέμεναν στο Λιβόρνο, στη Νάπολη ή στη Μάλτα πριν φτάσουν στη Σαρδηνία ή καλούνταν από συμπατριώτες τους στα κέντρα αυτά. Οι συμπατριώτες αυτοί δεν ήταν μόνο έμποροι, αλλά και ναυτικοί, οι οποίοι αποτελούσαν μεγάλο μέρος του πληρώματος των οθωμανικών πλοίων και σε μικρότερο βαθμό των βενετικών. Το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα πλοία και των δύο αυτών κρατών έφταναν στο λιμάνι του Κάλιαρι⁴⁰².

4. Μιλάνο

³⁹⁹ ό.π., σσ. 163, 169.

⁴⁰⁰ C. PILLAI, «La comunità dei greci a Cagliari tra la fine del XVIII e la prima metà del XIX secolo», στο L. D'ARIENZO (επιμ.), *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra Medioevo ed età moderna: studi storici in memoria di Alberto Boscolo*, Ρώμη: Bulzoni, 1993, σσ. 611-613, 625, 629 σημ. 113.

⁴⁰¹ «Chi è Staico Marinella?», στην ιστοσελίδα Marinella Staico, <https://marinellastaico.it/chi-sono/> (πρόσβαση στις 28.05.2024).

⁴⁰² PILLAI, «La comunità dei greci», σσ. 615-616.

Κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα σημαντικές αλβανικές οικογένειες προσέφεραν τις στρατιωτικές υπηρεσίες τους στους Ισπανούς Αψβούργους. Η αλβανική γενιά των Μπάστα ήταν μια από τις πιο διακεκριμένες. Ορισμένα από τα μέλη της απέκτησαν τίτλους ευγενείας ως ανταμοιβή για τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες. Ίσως το όνομα Μπάστα να προέρχεται από το τοπωνύμιο Μπαστιά (Σαγιάδα), δηλαδή το μικρό χωριό της Ηπείρου κοντά στα ελληνοαλβανικά σύνορα. Ο πατέρας του Ιωάννη Μπάστα φιλοξενούσε στο σπίτι του στη Σαγιάδα κατασκόπους που ερχόντουσαν από την Κωνσταντινούπολη για λογαριασμό του βασιλιά της Ισπανίας και τους έδινε πληροφορίες για την οθωμανοκρατούμενη περιοχή. Προσέφερε τις υπηρεσίες του για δεκαπέντε χρόνια. Το 1576 οι Οθωμανοί τον ανακάλυψαν, τον σκότωσαν και αιχμαλώτισαν τους γιους του Δημήτριο και Νικόλα, καθώς και την κόρη του Μαρία που ήταν 10-15 ετών⁴⁰³.

Ο Ιωάννης Μπάστα διέφυγε τον κίνδυνο καθώς δεν βρισκόταν τότε στη Σαγιάδα. Στις αρχές του 1577 μετέβη στην Κωνσταντινούπολη και εγκαταστάθηκε στο σπίτι ενός εκ των αρχηγών του κατασκοπευτικού δικτύου των Ισπανών στην πόλη. Λίγο αργότερα ο Μπάστα μετέβη στην Ιταλία. Τον Ιούλιο του 1577 βρισκόταν στο Οτράντο και εξασφάλισε από τους Ισπανούς ένα πιστοποιητικό το οποίο κατέγραφε τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει, τις γνώσεις και τις ικανότητές του. Επίσης, το πιστοποιητικό ανέφερε ότι ο Μπάστα δικαιούταν μια ανταμοιβή για να μπορέσει να ζήσει με αξιοπρέπεια και να βοηθήσει τους αιχμάλωτους συγγενείς του⁴⁰⁴.

Στις 10 Ιανουαρίου 1587 ο Ιωάννης βρισκόταν στο Μιλάνο και λάμβανε μηνιαίο μισθό δεκαπέντε εσκούδων. Λίγο αργότερα ορίστηκε γενικός διαχειριστής στρατιωτικού υλικού ενός στρατεύματος που αποτελούταν από πέντε χιλιάδες πεζικάριους και είχε συγκροτηθεί από τον γενικό κυβερνήτη του Δουκάτου του Μιλάνου. Του χορηγήθηκε μηνιαίος μισθός είκοσι εσκούδων και έλαβε τιμές και προνόμια. Η αποστολή του ολοκληρώθηκε τον Νοέμβριο του 1589 και του εξασφάλισε πιστοποιητικά για την επιμέλεια και τις ικανότητές του. Το 1595 πολέμησε υπό τις διαταγές του νέου κυβερνήτη του Μιλάνου και ήταν υπεύθυνος για ένα λόχο Αλβανών. Την 1^η Σεπτεμβρίου 1603, όταν ο Ιωάννης Μπάστα είχε συμπληρώσει περισσότερα από είκοσι οκτώ χρόνια υπηρεσίας, ο γενικός κυβερνήτης του

⁴⁰³ J. M. FLORISTÁN, «Estradiotes albaneses al servicio de los Austrias españoles (II): familias Alambresi, Basta, Capuzzimadi», *Shêjzat-Pleiades* 1-2 (2020), σσ. 232, 236, 241 [232-260]. Για τους μισθοφόρους stradioti βλ. S. BIRTACHAS, «Stradioti, Cappelletti, Compagnie or Milizie Greche: ‘Greek’ Mounted and Foot Mercenary Companies in the Venetian State (Fifteenth to Eighteenth Centuries)», στο G. THEOTOKIS και A. YILDIZ (επιμ.), *A Military History of the Mediterranean Sea Aspects of War, Diplomacy, and Military Elites*, Λέιντεν-Βοστώνη: Brill, 2018, σσ. 325-345· K. B. KORPE, *Μισθοφόροι stradioti της Βενετίας. Πολεμική και κοινωνική λειτουργία (15^{ος}-16^{ος})*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2017.

⁴⁰⁴ FLORISTÁN, «Estradiotes albaneses», σσ. 241-242.

Μιλάνου του χορήγησε αύξηση τριών εσκούδων στον μηνιαίο μισθό του, ο οποίος έφτανε τότε τα δεκαπέντε εσκούδα⁴⁰⁵.

Κεφάλαιο Θ'. Συμπεράσματα

1. Η καταγωγή

Οι περισσότεροι Ηπειρώτες της Ιταλίας προέρχονταν από τα Ιωάννινα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένες φορές, όπως στην περίπτωση της Μπαρλέττας, στα έγγραφα αναφέρονταν ως τόπος καταγωγής τα Ιωάννινα, διότι επρόκειτο για την πιο γνωστή πόλη της Ηπείρου⁴⁰⁶. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις δεν προσδιοριζόταν η περιοχή της Ηπείρου. Στην παρούσα εργασία, εκτός από τα Ιωάννινα, καταγράφηκαν ως τόποι καταγωγής οι ακόλουθες περιοχές της Ηπείρου και της Βόρειας Ηπείρου: Αργυρόκαστρο, Άρτα, Δέλβινο, Δρυμάδες, Ζαγοροχώρια, Ηγουμενίτσα, Καλαρρύτες, Κασσιόπη, Παραμυθιά, Πάργα, Πρέβεζα, Ρηνιάσα, Σαγιάδα, Σούλι, Συρράκο και Χειμάρρα.

2. Ο Ηπειρώτης έμπορος και βιοτέχνης

Ο Ηπειρώτης έμπορος ασχολήθηκε με ευρείες εμπορικές δραστηριότητες λόγω της κοντινής απόστασης της Ηπείρου με τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα και τον θαλάσσιο δρόμο του Ιονίου και της Αδριατικής. Εισήγε έτοιμα προϊόντα και εξήγε πρώτες ύλες. Συνήθως έφευγε από το σπίτι των γονιών του φτωχός και εργαζόταν σκληρά για να αποκτήσει περιουσία. Μόλις ορθοποδούσε, καλούσε κοντά του τα αδέρφια και τους συγγενείς, τους οποίους βοηθούσε, αλλά και τους μάθαινε τη δουλειά παίρνοντάς τους ως εκπαιδευόμενους. Οι Ηπειρώτες έμποροι δεν καλούσαν πάντα την οικογένειά τους κοντά τους. Κάποιοι επέλεξαν να αφήσουν τη σύζυγο και τα παιδιά τους στην πατρίδα τους και να τους επισκέπτονται όταν μπορούν⁴⁰⁷.

Ήδη από τον 16^ο αιώνα στη Βενετία διαμορφώθηκε ένα πλέγμα νομικών μέσων σύμφωνα με το οποίο πραγματοποιούνταν οι οικονομικές συναλλαγές των εμπόρων. Η πιο συνηθισμένη πρακτική για τη διαχείριση των εμπορικών υποθέσεων των Ηπειρωτών εμπόρων ήταν το πληρεξούσιο. Με την αναχώρησή τους από την πόλη, όριζαν ένα άτομο της εμπιστοσύνης τους για να διαχειριστεί τις εκκρεμότητές τους. Η πρακτική αυτή συνδεόταν με

⁴⁰⁵ ό.π., σσ. 242-243.

⁴⁰⁶ Βλ. κεφάλαιο Ε'.

⁴⁰⁷ Βλ. κεφάλαιο Β' και Ε'.

τη σύναψη προσωρινών εμπορικών συντροφιών για ένα ή περισσότερα ταξίδια, για την πώληση μιας συγκεκριμένης ποσότητας εμπορεύματος, αλλά και για μεγαλύτερες χρονικές περιόδους. Οι αδελφότητες ήταν οι οικογενειακές εμπορικές εταιρίες με μεγαλύτερη διάρκεια, οι οποίες όταν συγκέντρωναν σημαντικό κεφάλαιο και πιο μόνιμη λειτουργία εξελίσσονταν σε εμπορικούς οίκους⁴⁰⁸.

Οι εμπορικοί οίκοι εξουσιοδοτούνταν από Ηπειρώτες εμπόρους να παραλαμβάνουν τα εμπορεύματά τους και να τα προωθούν στην ευρωπαϊκή αγορά. Η δραστηριότητά τους απαιτούσε ένα πυκνό δίκτυο εμπορικών αντιπροσώπων στις ελληνικές πόλεις όπου δραστηριοποιούνταν. Στην ιδιαίτερή τους πατρίδα οι αντιπρόσωποι ήταν κυρίως μέλη της οικογένειάς τους. Η επαγγελματική δραστηριότητα των Ηπειρωτών της Ιταλίας απλωνόταν και σε άλλα ιταλικά κρατίδια, τα Επτάνησα, τη Βαλκανική Χερσόνησο, την Τρανσυλβανία, τη Μολδαβία, τη Βλαχία, το Κάιρο, την Πορτογαλία, το Άμστερνταμ, τη Βιέννη, το Γκρατς, τη Ρωσία, τη Σμύρνη, «στη Δύση και στην Ανατολή», όπως έλεγε χαρακτηριστικά ένας Ηπειρώτης έμπορος της Νάπολης⁴⁰⁹.

Οι Ηπειρώτες έμποροι που συναντώνται στην Ιταλία ασχολούνταν με εισαγωγές και εξαγωγές προϊόντων, μεσιτεία, ερυθροβαφή υφασμάτων, εκμίσθωση φέουδων και είσπραξη προσόδων γαιών, δανεισμό χρημάτων, αγοραπωλησίες ακινήτων, παραγωγή και εμπορία χαρτιού, καλλιέργεια σιτηρών και εκτροφή βοοειδών, ναυτιλιακές επιχειρήσεις, κατασκευή και διακίνηση υφασμάτων και εμπόριο καπνού κ.ά. Οι Σάρου, Θεοδοσίου και Γλυκήδες ήταν αρχικά έμποροι, αλλά έγιναν στη συνέχεια και τυπογράφοι⁴¹⁰.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το δίκτυο των Ηπειρωτών καποτάδων. Ήταν συνηθισμένη η πρακτική τους να διατηρούν εργαστήρια σε διαφορετικές πόλεις της Ιταλίας, ιδιαίτερα στη Βενετία και σε πόλεις της νότιας Ιταλίας. Με αυτόν τον τρόπο προωθούσαν ευκολότερα τα προϊόντα τους. Τα αδέλφια Μπελντάνη εκτός από τη Βενετία διέθεταν παράλληλα βιοτεχνία κατασκευής καπών και στην Αγκώνα. Ο Δημήτριος Τουρτούρης είχε εργαστήριο καπών στη Βενετία, ενώ ο Ιωάννης Τουρτούρης στη Μεσσήνα. Ηπειρώτες καποτάδες υπήρχαν στη Νάπολη, στην Τεργέστη και στην περιοχή του Κάλιαρι⁴¹¹.

Δεν ήταν όλοι οι Ηπειρώτες έμποροι εργατικοί και πετυχημένοι. Ο Γιαννιώτης έμπορος στην Αγκώνα Γεώργιος Μπαλάνης άφησε ένα μεγάλο απλήρωτο χρέος στον αδελφό του

⁴⁰⁸ Βλ. κεφάλαιο Β΄.

⁴⁰⁹ Βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ηπειρώτες έμποροι».

⁴¹⁰ Βλ. κεφάλαιο Β΄.

⁴¹¹ Βλ. κεφάλαια Β΄, Δ΄, Ζ΄ και Η΄.

Νικόλα⁴¹². Ο Αναστάσιος Λάλος δεν τηρούσε τις συμφωνίες του και πέθανε χρεωμένος. Ο Μιχαήλ Γλυκής ο πρεσβύτερος ζήτησε δανεικά όταν βρισκόταν σε δυσχερή οικονομική κατάσταση. Το τυπογραφείο του Δημητρίου Θεοδοσίου αντιμετώπισε οικονομικές δυσχέρειες λόγω της γενικότερης οικονομικής κρίσης που διένυε η τυπογραφική τέχνη στη Βενετία⁴¹³. Ο Μιχαήλ Πάνου στη Νάπολη βίωσε τη διάλυση της εμπορικής του εταιρείας⁴¹⁴.

Οι Ηπειρώτες έμποροι ήταν άτομα έμπιστα που εξουσιοδοτούνταν για την είσπραξη χρημάτων από κληροδοτήματα και την αποστολή τους στην πατρίδα τους. Ασκούσαν την επιρροή τους προς τα κυβερνητικά όργανα για την επιτυχή κατάληξη υποθέσεων εμπορών των Ιωαννίνων και της Ηπείρου γενικότερα⁴¹⁵.

3. Η συγγένεια

Οι ενδογαμίες ενδυνάμωναν τις εμπορικές συνεργασίες. Οι Ηπειρώτες διεύρυναν την κοινωνική τους επιρροή μέσω της κουμπαριάς σε γάμους και της αναδοχής σε βαπτίσεις. Ο Πάνος Ιερομνήμονας ήταν ανιψιός του Επιφάνιου Ηγούμενου και πρώτος ξάδελφος του Λεοντάρη και του Νικολάου Γλυκή. Είχε μαθητευόμενο τον ανιψιό του Νικόλαο Καραγιάννη, γιο της αδελφής του Μπενέτας. Η Χάιδω Γλυκή και ο αδελφός της Γεώργιος Σουγδουρής ήταν ξαδέλφια με τους Κοθωναίους. Ο Αναστάσιος και ο Σπυρίδων Σάρος είχαν θείους τους Κοθωναίους, καθώς ήταν αδέρφια της μητέρας τους Ελένης Κοθώνη-Σάρου. Οι Μαρούτσηδες είχαν συγγένεια με τους Γλυκήδες και τους Θεοδοσίου με τους οποίους σύστησαν συνεταιρικά συντροφίες⁴¹⁶. Ο Γιαννιώτης έμπορος του Λιβόρνου Αλέξανδρος Πατρινός παντρεύτηκε την κόρη του πρώην συνέταιρου του Ιωάννη Αργύρη Βρετού⁴¹⁷.

4. Τίτλοι ευγενείας και αξιώματα

Σε ορισμένους Ηπειρώτες εμπόρους αποδόθηκαν τίτλοι ευγενείας. Τον 16^ο αιώνα ο Ζώτος Τσιγαράς έλαβε από τον πεθερό του πρίγκιπα Πέτρο τον Κουτσό τίτλους που δίνονταν μόνο σε Ρουμάνους ευγενείς. Ο Πάνος Ιερομνήμονας ήταν δραγουμάνος του Μεγάλου Βεζύρη στην Κωνσταντινούπολη. Τον Μάρτιο του 1699 τα τρία αδέρφια Κοθώνη, Δομήνικος, Νικόλαος και Θωμάς έγιναν βενετοί ευγενείς, ύστερα από την καταβολή 100.000 δουκάτων.

⁴¹² Βλ. κεφάλαιο Γ'.

⁴¹³ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁴¹⁴ Βλ. κεφάλαιο Δ'.

⁴¹⁵ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁴¹⁶ ό.π.

⁴¹⁷ Βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Η αυτοβιογραφία του εμπόρου».

Τα αδέλφια Πάνος, Κωνσταντίνος και Λάμπρος Μαρούτση του Χριστόδουλου τιμήθηκαν από την αυτοκράτειρα Μαρία Θηρεσία της Αυστρίας με τον τίτλο του μαρκησίου, τίτλος που μπορούσε να περάσει στους πρωτότοκους άρρενες απογόνους τους. Τον Μάρτιο του 1768 ο Πάνος Μαρούτσης του Χριστόδουλου διορίστηκε από τη Μεγάλη Αικατερίνη της Ρωσίας επιτετραμμένος της στη Βενετία και στα άλλα ιταλικά κράτη⁴¹⁸. Ο Αναστάσιος Πάνου διορίστηκε το 1747 πρόξενος του Βασιλείου των Δύο Σικελιών στην Ήπειρο. Ο Μιχαήλ Πάνου διορίστηκε πρόξενος του Βασιλείου στο Δυρράχιο το 1760⁴¹⁹.

5. Ευεργετήματα και επιδόματα

Ορισμένοι Ηπειρώτες διεκδίκησαν και εξασφάλισαν ευεργετήματα και επιδόματα λόγω των υπηρεσιών τους σε Βασιλείς. Ο Ματθαίος Παπαγιάννης ζήτησε οικονομική ενίσχυση από τους Ισπανούς και τους Βενετούς ως αποζημίωση για την επαναστατική του δράση κατά των Τούρκων. Οι Ισπανοί του χορήγησαν μηνιαίο μισθό και κάλυψαν τα έξοδά του ταξιδιού του στην Ισπανία. Οι Βενετοί του παραχώρησαν ετήσια χορηγία εκατό δουκάτων, επίδομα που καταβλήθηκε και στους νόμιμους απογόνους του μετά τον θάνατό του⁴²⁰.

Στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα η οικογένεια Πάνου απολάμβανε διαρκώς ευεργετήματα από τον βασιλιά της Νάπολης και άλλους παράγοντες του Βασιλείου μετά τη θυσία του αδελφού τους Αντωνίου στον πόλεμο. Ο Αναστάσιος και ο Μιχαήλ διορίστηκαν πρόξενοι. Ο Μιχαήλ με τα ευεργετήματα αντιμετώπισε τις οικονομικές δυσκολίες της εταιρείας του και της οικογένειάς του γενικότερα. Συνέχισε να εισπράττει τιμητική επιχορήγηση λόγω του θανάτου του αδελφού του, την οποία επιδίωξε να αυξήσει, ενώ ταυτόχρονα ζήτησε την παράταση της θητείας του στο προξενείο⁴²¹.

6. Οι Ηπειρώτες στη διοίκηση της Αδελφότητας

Από τον 16^ο έως τον 18^ο αιώνα παρατηρήθηκε η συμμετοχή των Ηπειρωτών στη διοίκηση της ελληνικής αδελφότητας της πόλης τους, γεγονός που δείχνει ότι ήταν ευυπόληπτοι πολίτες. Από τη θέση αυτή προσπάθησαν να πετύχουν οικονομικά οφέλη για την ελληνική κοινότητα. Ο Ιερώνυμος Κόμπης διετέλεσε προϊστάμενος της Ελληνικής

⁴¹⁸ Βλ. κεφάλαιο Β΄.

⁴¹⁹ Βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ηπειρώτες έμποροι».

⁴²⁰ Βλ. κεφάλαιο Β΄.

⁴²¹ Βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ηπειρώτες έμποροι».

Αδελφότητας Νάπολης⁴²². Οι περισσότεροι Ηπειρώτες της Βενετίας που εξετάστηκαν στην παρούσα εργασία εγγράφηκαν ως μέλη στην Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας σε πολύ νεαρή ηλικία και συμμετείχαν σε κάποια φάση της ζωής τους στη διοίκησή της. Στη διοίκηση συμμετείχαν ο Ζώτος Τσιγαράς, ο Νικόλαος Γλυκής (ο πρεσβύτερος), ο Νικόλαος Καραγιάννης, ο Δομήνικος Κοθώνης, ο Πάνος Θεοδοσίου του Ανδρέα, ο Δημήτριος Θεοδοσίου του Πάνου. Από την εκλογή του Πάνου Μαρούτση το 1677 έως την εκλογή του εγγονού του Πάνου το 1753, πολλοί Μαρούτσηδες κατέλαβαν ανώτερες και ανώτατες θέσεις στο διοικητικό συμβούλιο της Αδελφότητας⁴²³. Στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα ο Αλέξανδρος Πατρινός συμμετείχε στη διοίκηση της νεοϊδρυόμενης το 1775 «Συναδελφότητος των Ορθοδόξων Γραικών του Ανατολικού Δόγματος» και της εκκλησίας της Αγίας Τριάδος του Λιβόρνου⁴²⁴. Ο Αρτινός Παναγιώτης Σεκληστινός έλαβε μέρος στη διοίκηση της «ελληνο-ιλλυρικής» κοινότητας της Τεργέστης⁴²⁵. Το 1789 ο Χριστόφορος Παπαφίλης από τα Ιωάννινα ήταν πρόεδρος της κοινότητας των Ελλήνων της Μπαρλέττας⁴²⁶.

7. Ανάμειξη σε πολιτικά πράγματα και εξεγέρσεις

Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα και μέχρι το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 17^{ου} αιώνα ο ηπειρωτικής καταγωγής Ιερώνυμος Κόμπης ανέλαβε σχεδόν όλα τα επαναστατικά σχέδια κατά των Τούρκων που εκπονούνταν στη Νάπολη, δραστηριότητα που εκτεινόταν σε όλες τις επαναστατικές απόπειρες που πραγματοποιούνταν στην κεντρική Βαλκανική Χερσόνησο κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, στην Αλβανία του Βορρά, στη Χειμάρρα, στη Θεσσαλία, στην Ήπειρο, στη Μάνη και αλλού⁴²⁷. Ο Ματθαίος Παπαγιάννης ήταν πολιτικός παράγοντας της περιοχής του Αργυροκάστρου τον 16^ο αιώνα, ο οποίος αναμείχθηκε σε προπαρασκευαστικές ενέργειες εξεγέρσεων στην περιοχή του σαντζακιού του Δελβίνου στα δέκα χρόνια που ακολούθησαν τη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Ήλθε σε επαφή με τους Ισπανούς και τους Βενετούς. Οι προσπάθειές του ήταν ανεπιτυχείς⁴²⁸. Τον 16^ο αιώνα ο Ιωάννης Μπάστα προσέφερε τις υπηρεσίες του στο κατασκοπευτικό δίκτυο και στις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Ισπανών⁴²⁹. Τον 18^ο αιώνα ο Στρατής Γκίκας στρατολογούσε

⁴²² Βλ. κεφάλαιο Δ'.

⁴²³ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁴²⁴ Βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Η αυτοβιογραφία του εμπόρου».

⁴²⁵ Βλ. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*.

⁴²⁶ Βλ. ΜΗΛΙΟΣ, *Οι ιστορικές τύχες*.

⁴²⁷ Βλ. κεφάλαιο Δ'.

⁴²⁸ Βλ. ΚΟΡΡΕ, «Συμβολή».

⁴²⁹ Βλ. κεφάλαιο Η'.

άνδρες για τον ναπολιτάνικο στρατό σε ξένα εδάφη και έγινε διοικητής του Μακεδονικού Συντάγματος⁴³⁰.

Τον Μάρτιο του 1768 ο Πάνος Μαρούτσης του Χριστόδουλου διορίστηκε από τη Μεγάλη Αικατερίνη της Ρωσίας επιτετραμμένος της στη Βενετία και στα άλλα ιταλικά κράτη. Η επιλογή του έγινε λόγω του μεγάλου κύκλου γνωριμιών και επιρροών του στη Βενετία, στην Ιταλική και Βαλκανική Χερσόνησο, καθώς και λόγω της δυνατότητάς του να στηρίζει οικονομικά μια πιθανή στρατιωτική επιχείρηση εναντίον των Τούρκων από την πλευρά της Μεσογείου, την οποία είχε εισηγηθεί και ο ίδιος. Ο Μαρούτσης έπαιξε σημαντικό ρόλο στη σύλληψη και την οργάνωση της ιδέας των *Ορλωφικών*, της αποτυχημένης εξέγερσης κατά των Τούρκων⁴³¹.

Τα αδέλφια Πάνου στη Νάπολη προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στο Μακεδονικό Σύνταγμα. Ο Αντώνιος ενέταξε σε αυτό πολλούς Έλληνες, τους εκπαίδευσε με δικά του χρήματα και ήταν αρχηγός τους ως καπετάνιος. Διέθεσε στην υπηρεσία του Μακεδονικού Συντάγματος τα καράβια του και τους υπαλλήλους της εταιρείας του, χωρίς να υπολογίσει το κόστος. Ο Μιχαήλ σύστησε δική του ομάδα που συμμετείχε στο κατασκοπευτικό δίκτυο του Βασιλείου των Δύο Σικελιών. Ο Αντώνιος και ο Μιχαήλ πολέμησαν οι ίδιοι τους εχθρούς της βασιλικής κορόνας. Ο Αντώνιος σκοτώθηκε στη μάχη, επισφραγίζοντας την αφοσίωσή του στον βασιλιά της Νάπολης⁴³². Το 1789 σημαντικά μέλη της ελληνικής κοινότητας της Μπαρλέττας, μεταξύ των οποίων πρόσωπα που είχαν καταγωγή από τα Ιωάννινα ή άλλα μέρη της Ηπείρου, πραγματοποίησαν μεγάλη θρησκευτική πομπή μέσα στην πόλη της Μπαρλέττας. Η πομπή κατέληξε στο νοσοκομείο του Αγίου Ιωάννη του Θεού, όπου νοσηλευόταν κλινήρης ο Νικόλαος Δήμας, στρατιώτης στο Μακεδονικό Σύνταγμα και μέλος μιας από τις πιο σημαντικές ελληνικές οικογένειες της Μπαρλέττας. Είναι φανερό η σχέση της κοινότητας με το Μακεδονικό Σύνταγμα, μια σχέση που της προσέδιδε κύρος και τη συνέδεε άμεσα με τη βασιλική αυλή, λόγω των υπηρεσιών που προσέφερε το Μακεδονικό Σύνταγμα στο Στέμμα της Νάπολης⁴³³.

Ο Γιαννιώτης Ιωάννης Δρόσος Πλασταράς, σημαντικός οικονομικός παράγοντας της Τεργέστης, συμμετείχε στην επιτροπή που εστάλη από την Τεργέστη στον Βοναπάρτη τον Μάρτιο του 1797 για να ζητήσει τη μείωση της πολεμικής αποζημίωσης που είχε επιβληθεί στην πόλη. Επίσης, ήταν μέλος της προσωρινής διοίκησης της Τεργέστης κατά τη δεύτερη

⁴³⁰ Βλ. κεφάλαιο Δ'.

⁴³¹ Βλ. ΚΟΛΙΟΣ, *Ο Πάνος Μαρούτσης*.

⁴³² Βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ηπειρώτες έμποροι».

⁴³³ Βλ. ΜΗΛΙΟΣ, *Οι ιστορικές τύχες*.

κατοχή της πόλης από τους Γάλλους (Νοέμβριος 1805-Μάρτιος 1806) καθώς και του δημοτικού συμβουλίου το 1812, κατά την τρίτη κατάκτηση της Τεργέστης από τους Γάλλους⁴³⁴. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο Γιαννιώτης φοιτητής ιατρικής στην Πάδοβα Ιωάννης Βηλαράς, ανακρίθηκε από τις βενετικές αρχές για τη φιλογαλλική του στάση – την οποία εξέφραζε δημόσια και απροκάλυπτα - και τις τυχόν επαφές του με Γάλλους αξιωματικούς που είχαν έλθει κρυφά στη Βενετία. Στην ανάκρισή του αρνήθηκε την οποιαδήποτε ανάμειξή του. Εγκατέλειψε εγκαίρως τη Βενετία και απέφυγε τον κίνδυνο⁴³⁵.

8. Ανταγωνισμός

Οι Ηπειρώτες της Ιταλίας ήλθαν αντιμέτωποι με τον ανταγωνισμό και την αυστηρή κριτική των συμπολιτών τους όταν κατέλαβαν σημαντικές θέσεις ή διακρίθηκαν στην επαγγελματική τους δραστηριότητα. Στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα στη Νάπολη ο Ιερώνυμος Κόμπης θεωρήθηκε από συμπολίτες του κατάσκοπος εναντίον του βασιλιά Φιλίππου Β'⁴³⁶.

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα η οικονομική διαχείριση βρισκόταν στα χέρια του προεδρείου της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας, το οποίο συνέθεταν συνήθως έμποροι από τις οθωμανοκρατούμενες περιοχές. Ένα μέρος της κοινότητας θεωρούσε τους Ηπειρώτες υπεύθυνους για την οικονομική ανισότητα που είχε εμφανιστεί στο εσωτερικό της, καθώς και για την κατώτερη θέση των Κρητικών και των Επτανήσιων στην κοινωνική διαστρωμάτωσή της⁴³⁷. Το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα οι Γάλλοι φοβούνταν ότι θα χάσουν τη μεταφορά των εμπορευμάτων και το εμπόριο από τους Γιαννιώτες, που θεωρούνταν πολύ ικανοί και αφοσιωμένοι έμποροι και είχαν επεκτείνει τις δραστηριότητές τους σε όλα σχεδόν τα λιμάνια της Ιταλίας και στα κυριότερα λιμάνια της Ανατολής, όπου είχαν εγκαταστήσει αντιπροσώπους⁴³⁸. Ο Πάνος Μαρούτσης του Χριστόδουλου κατηγορήθηκε κυρίως από ξένους διπλωμάτες ότι ταξίδευε για να εξασφαλίσει τίτλους ευγενείας και να ανέλθει κοινωνικά και ότι ήταν ματαιόδοξος και υπερόπτης⁴³⁹.

Ανταγωνισμός υπήρχε και μεταξύ των ίδιων των Ηπειρωτών. Ο Δημήτριος Θεοδοσίου, που είχε διδαχθεί την τέχνη του τυπογράφου από τους Γλυκήδες με μεσολάβηση της

⁴³⁴ Βλ. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*.

⁴³⁵ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁴³⁶ Βλ. κεφάλαιο Δ'.

⁴³⁷ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁴³⁸ Βλ. κεφάλαιο Η'.

⁴³⁹ Βλ. ΚΟΛΙΟΣ, *Ο Πάνος Μαρούτσης*.

οικογένειας Μαρούτση, ζήτησε το 1755 άδεια για να ιδρύσει δική του επιχείρηση, αλλά το αίτημά του απορρίφθηκε λόγω της αντίδρασης του Νικολάου Γλυκή, παρόλο που είχε στο πλευρό του τη Συντεχνία των Βιβλιοπωλών και Τυπογράφων και δικά του πιεστήρια. Ο επαγγελματικός ανταγωνισμός οδήγησε τον Ιωάννη Θεοχάρη σε διαμάχη με τον γείτονα και συντοπίτη του καποτά Γεώργιο Μπελντάνη. Τελικά, ο Θεοχάρης οδηγήθηκε από το μίσος στο έγκλημα. Ήταν ηθικός αυτουργός στη δολοφονία του Μπελντάνη⁴⁴⁰.

9. Συμβολή στην παιδεία

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα παρατηρήθηκε λόγω της οικονομικής ανόδου του Ελληνισμού μια σημαντική πρόοδος των ελληνικών γραμμάτων. Ιδρύθηκαν νέα σχολεία σε οικονομικά ανεπτυγμένες περιοχές όπως τα Ιωάννινα. Οι Έλληνες λόγιοι, αρκετοί από τους οποίους ήταν κληρικοί, μυήθηκαν στις ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού που κυκλοφορούσαν την εποχή εκείνη στη Δυτική Ευρώπη και τις μετέδωσαν στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Ο λεγόμενος Νεοελληνικός Διαφωτισμός γεννήθηκε στις μεγάλες πόλεις όπου ανθούσε το ελληνικό στοιχείο, όπως η Βενετία⁴⁴¹. Σημαντικό ρόλο στην ανύψωση του πνευματικού επιπέδου των υπόδουλων Ελλήνων διαδραμάτισαν οι Ηπειρώτες τυπογράφοι της Βενετίας, καθώς στον ελλαδικό χώρο δεν υπήρχαν τυπογραφεία για την εκτύπωση βιβλίων. Οι ίδιοι οι τυπογράφοι αναφέρονταν διαρκώς με θέρμη στο ότι η πρώτη τους μέριμνα ήταν η μόρφωση των συμπατριωτών τους⁴⁴².

Οι επιφανείς Ηπειρώτες έμποροι στη Βενετία ενδιαφέρονταν για τη μόρφωση των νέων στην υποδουλωμένη πατρίδα. Ο Επιφάνιος Ηγούμενος στη διαθήκη του κληροδότησε ποσό για τον διορισμό μορφωμένων και έμπειρων δασκάλων στα Ιωάννινα και στην Αθήνα. Ο Λάμπρος Μαρούτσης κληροδότησε ποσό στη σχολή του Μάνου Γκιόλμα στα Ιωάννινα για την αμοιβή διδασκάλου διακεκριμένης μόρφωσης. Ο αδελφός του Σίμωνας Μαρούτσης προχώρησε σε μεγαλύτερη επένδυση με την οικοδόμηση νέου ιεροσπουδαστηρίου στα Ιωάννινα. Ο Νικόλαος Καραγιάννης στήριξε οικονομικά την ίδρυση σχολών, δάνεισε χρήματα και βοήθησε Έλληνες φοιτητές⁴⁴³. Ο Νικόλαος Πλασταράς και η κόρη του

⁴⁴⁰ Βλ. κεφάλαιο Β΄.

⁴⁴¹ Ε. Π. ΠΕΡΡΩΤΗΣ, «Η θεολογική επίδραση του Ευγένιου Βούλγαρη στη Μαρουτσαία Σχολή», στο Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά του Β΄ Πανεπιστημικού Συνεδρίου «Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18^ο αι. και η παρουσία του Ευγένιου Βούλγαρη»*, Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών. Ίδρυμα Μελετών Ιονίου & Αδριατικού Χώρου, 2018, σ. 147-148 [147-154].

⁴⁴² Βλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Το βενετικόν τυπογραφείον*.

⁴⁴³ Βλ. κεφάλαιο Β΄.

προέβησαν σε σημαντικές δωρεές για την ίδρυση σχολείου στην Τεργέστη⁴⁴⁴. Τέλος, σημαντικό ρόλο στην πνευματική ζωή της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας διαδραμάτισαν οι Ηπειρώτες ιεροκήρυκες και διδάσκαλοι Γεώργιος Σουγδουρής και Μεθόδιος Ανθρακίτης⁴⁴⁵.

10. Διαθήκες- Κληροδοτήματα

Κατά τη χρονική περίοδο που εξετάστηκε στην παρούσα εργασία ήταν σημαντικό για θρησκευτικούς λόγους να μην πεθαίνει κάποιος χωρίς διαθήκη. Ο πιστός συνέτασσε τη διαθήκη του για να έχει έναν καλό θάνατο⁴⁴⁶. Ο νοτάριος που συνέτασσε τη διαθήκη είχε το δικαίωμα να υπενθυμίσει στον διαθέτη ότι η κληροδοτική διάταξη προς τις ανάγκες της εκκλησίας και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα θεωρούνταν θεάρεστο έργο⁴⁴⁷.

Συνήθως οι διαθήκες συντάσσονταν όταν ο διαθέτης ήταν ασθενής και κλινήρης ή όταν ήταν σε μεγάλη ηλικία. Ο διαθέτης τακτοποιούσε με τη διαθήκη του τα τέκνα και τη σύζυγο, συγγενείς, κουμπάρους, υπαλλήλους και υπηρέτες. Παρατηρούνταν το φαινόμενο η προίκα της γυναίκας του διαθέτη να επιστρέφεται σε αυτή ακέραια μετά τον θάνατό του. Οι Ηπειρώτες άφησαν με τη διαθήκη τους κληροδοτήματα σε εκκλησίες, μοναστήρια, ιερείς, ιερομόναχους, εφημέριους, μητροπολίτες και αρχιεπισκόπους, για να μνημονεύουν τους ίδιους και τα μέλη της οικογένειάς τους. Άφησαν χρήματα σε Ελληνίδες μοναχές, καθώς και για την προίκα ορφανών Ελληνίδων ή νέων κοριτσιών από καλές αλλά φτωχές οικογένειες. Επίσης, κληροδότησαν ποσά σε νοσοκομεία, άπορους ασθενείς, σε φτωχούς, σε επαίτες σε εκκλησίες και για την αποφυλάκιση από τις φυλακές φτωχών χριστιανών⁴⁴⁸. Οι διαθέτες άφησαν χρήματα στην Αδελφότητα, ακόμα κι αν χρωστούσαν σε τρίτους⁴⁴⁹.

Συχνό φαινόμενο στην περίπτωση διαθέτη που είχε μεγάλη περιουσία ήταν η σύσταση διαδοχής υπέρ των πρωτότοκων αρρένων και η με ασφάλεια διαρκής επένδυση των χρημάτων⁴⁵⁰. Στη διαθήκη αποτυπωνόταν η επιθυμία για διατήρηση των δεσμών με την πατρίδα, καθώς πολλά από τα κληροδοτήματα αφορούσαν τον τόπο καταγωγής. Με τα χρήματα των κληροδοτημάτων ανεγείρονταν εκκλησίες και λειτουργούσαν σχολεία στην ιδιαίτερη πατρίδα. Εκτός από τα χρήματα που άφηνε ο διαθέτης για την ταφή του ή και για

⁴⁴⁴ Βλ. κεφάλαιο Ζ'.

⁴⁴⁵ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁴⁴⁶ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Κοινωνία και πολιτισμός*, σ. 22.

⁴⁴⁷ ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ, *Αρχεία του Ελληνισμού*, σ. 102.

⁴⁴⁸ Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν».

⁴⁴⁹ Βλ. FATTORI, *The Greeks of Ancona*.

⁴⁵⁰ Βλ. ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, *Ελληνες*.

την κατασκευή του ταφικού μνημείου του, παράγγελλε έργα τέχνης για την υστεροφημία του και τη σωτηρία της ψυχής του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν ο Ζώτος Τσιγαράς ο οποίος, εκτός του ότι φρόντισε για την αγορά κτιρίου που θα μετατρεπόταν σε μοναστήρι Ελληνίδων μοναχών με οικόσημο που θα ανέφερε το όνομά του, τον τόπο καταγωγής του και τον τίτλο του, ζήτησε να ζωγραφιστεί εικόνα της Παναγίας με αυτόν γονυπετή μπροστά της. Ο Πάνος Ιερομνήμονας επιθυμούσε τη δημιουργία μιας ζωγραφιάς στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων. Σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρήθηκε καθυστέρηση της εκτέλεσης της βούλησης του διαθέτη που οφειλόταν στις διαφωνίες ανάμεσα στους εκτελεστές της διαθήκης και στο διοικητικό συμβούλιο της Αδελφότητας, όπως στην περίπτωση του ταφικού μνημείου του Ζώτου Τσιγαρά⁴⁵¹.

11. Η σημασία του θεσμού της οικογένειας για τον Ηπειρώτη

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι πετυχημένοι έμποροι με σημαντική περιουσία παρέμειναν άγαμοι μέχρι το τέλος της ζωής τους, σε μια εποχή που συνηθίζονταν οι γάμοι συμφέροντος και δίδοταν ιδιαίτερη σημασία στη διαδοχή. Ο Απόστολος Τσιγαράς ανέθρεψε με θυσίες τις κόρες του αδελφού του Ζώτου Τσιγαρά μετά τον θάνατο του τελευταίου. Στη διαθήκη του δεν αναφέρθηκε στην ύπαρξη συζύγου ή τέκνων. Ο Επιφάνιος Ηγούμενος πέθανε χωρίς να δημιουργήσει οικογένεια. Ο Πάνος Ιερομνήμονας δεν έκανε λόγο για σύζυγο και τέκνα στη διαθήκη του και επιθυμούσε τη συνέχεια της εμπορικής του δραστηριότητας με τη δημιουργία μιας συντροφίας, μέλη της οποίας θα ήταν τα ανίψια του. Ο Λάμπρος και ο Σίμωνας Μαρούτσης δεν παντρεύτηκαν και δεν απέκτησαν νόμιμους απογόνους. Ο Λάμπρος επιθυμούσε να μπει στον Οίκο Μαρούτση ο πιο άξιος ανιψιός⁴⁵². Τα αδέλφια Κοθώνη ίδρυσαν οικογενειακή επιχείρηση, δεν παντρεύτηκαν και έζησαν στο ίδιο σπίτι με τη μητέρα τους⁴⁵³. Ο Δημήτριος Θεοδοσίου όρισε κληρονόμο του στο τυπογραφείο του τον ανιψιό του Πάνο, γιο του αδελφού του Ανδρέα. Ο ανιψιός του Πάνος πέθανε ανύπανδρος⁴⁵⁴.

Συχνό φαινόμενο ήταν η συμβίωση χωρίς γάμο και η απόκτηση νόθων τέκνων. Ο Μιχαήλ Γλυκής (ο πρεσβύτερος) γεννήθηκε το 1647 από τη σχέση του πατέρα του με την ερωμένη του Πολώνια. Σε κάποιες περιπτώσεις η νομιμοποίηση γινόταν αρκετά χρόνια μετά τη γέννηση του τέκνου μέσω της διαθήκης και της τέλεσης του γάμου λίγο πριν τον θάνατο

⁴⁵¹ Βλ. κεφάλαιο Β΄.

⁴⁵² Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν».

⁴⁵³ Βλ. ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, *Έλληνες*.

⁴⁵⁴ Βλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Το βενετικόν τυπογραφείον Θεοδοσίου*.

του πατέρα. Αυτό συνέβη με τον Νικόλαο Καραγιάννη, ο οποίος το 1696 απέκτησε νόθο γιο με τη Βενετή Αικατερίνη Κλαπατζαρά, τον Λεοντάρη (Λεονάρδο), τον οποίο νομιμοποίησε όταν αυτός έφτασε στην ηλικία των 34 ετών⁴⁵⁵.

Οι Ηπειρώτες αγαπούσαν και φρόντιζαν τους συγγενείς τους. Ο Λάμπρος και ο Σίμωνας Μαρούτσης από αγάπη προς τους αδελφούς τους που είχαν παραμείνει στα Ιωάννινα και είχαν δημιουργήσει οικογένεια, παραιτήθηκαν από την πατρική περιουσία, αλλά και από την περιουσία που είχαν αποκτήσει στα Ιωάννινα μετά τον θάνατο του πατέρα τους και αρκέστηκαν στην περιουσία που είχαν αποκτήσει στη Βενετία. Οι Ηπειρώτες της Βενετίας έστελναν προϊόντα και χρήματα σε συγγενείς τους στην Ήπειρο. Σε κάποιες περιπτώσεις τους συντηρούσαν εφ' όρου ζωής. Ο Πάνος Ιερομνήμονας και ο Σίμωνας Μαρούτσης τόνισαν στη διαθήκη τους τη σπουδαιότητα της αρμονικής σχέσης μεταξύ των συγγενών⁴⁵⁶.

12. Η στάση των Ηπειρωτών απέναντι στη θρησκεία

Οι μετανάστες, όταν έφταναν σε έναν τόπο, επεδίωκαν σχεδόν άμεσα την ίδρυση εκκλησίας, διότι αυτή αποτελούσε τον δεσμό με την υποδουλωμένη πατρίδα. Ο παπάς ή αρχιερέας με την προσωπικότητά του ενδυνάμωνε ή αποδυνάμωνε αυτόν τον δεσμό. Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα οι Έλληνες της Αγκώνας, ορισμένοι από τους οποίους ήταν Ηπειρώτες από το Αργυρόκαστρο και την Άρτα, επιθυμούσαν την εκλογή Έλληνα μητροπολίτη, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι θεσμοί της ορθόδοξης εκκλησίας παρέμεναν σχεδόν άθικτοι⁴⁵⁷. Ο Ηπειρώτης Κορτήσιος Βρανάς από το 1591 μέχρι τον θάνατό του το 1606 επιχείρησε να διορθώσει τα δογματικά λάθη των ορθοδόξων Ελλήνων της Νάπολης και να διακόψει τους δεσμούς τους με τους πατριάρχες της Ανατολής. Άλλωστε, ως απόφοιτος του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης, είχε ορκιστεί στην καθολική πίστη. Βέβαια, μπορεί να καθοδηγούταν από το προσωπικό του συμφέρον, καθώς ήθελε να διαχειριστεί ο ίδιος τα αγαθά και τους πόρους της εκκλησίας. Ο ηπειρωτικής καταγωγής Ιερώνυμος Κόμπης, στη Νάπολη του 1598, δήλωσε με ειλικρίνεια ότι δεν πίστευε στα συγχωροχάρτια και απορούσε που η Δυτική Εκκλησία έδινε τόση σημασία σε αυτά⁴⁵⁸.

Μεταξύ των Ελλήνων διαθετών που επιθυμούσαν να αποκτήσουν ιδιωτικό τάφο, υπήρχαν ορισμένοι με σημαντική θέση στη ζωή της Βενετίας και με μεγάλη οικονομική

⁴⁵⁵ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁴⁵⁶ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁴⁵⁷ Βλ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, «Εκλογή μητροπολίτη».

⁴⁵⁸ Βλ. κεφάλαιο Δ'.

βαρύτητα, οι οποίοι δρούσαν στο πλαίσιο της αδελφότητας. Στις διαθήκες τους, αλλά και στις αιτήσεις που απηύθυναν στην Consulta, καθόριζαν τις οικονομικές τους προσφορές υπέρ της αδελφότητας, ζητώντας ταυτόχρονα την άδεια να αποκτήσουν τάφο σε ορατό σημείο, εντός της εκκλησίας. Αυτές οι αρχειακές μαρτυρίες αποσαφηνίζουν τον βαθμό στον οποίο οι ορθόδοξοι κάτοικοι της Βενετίας υιοθετούσαν τα βενετικά ταφικά έθιμα και ταυτόχρονα αποκαλύπτουν ότι η προσαρμογή αυτή αφορά κυρίως μέλη της αδελφότητας υψηλού οικονομικού και κοινωνικού κύρους. Οι Έλληνες της Βενετίας κατάφεραν, ως αποτέλεσμα μιας συνειδητής στάσης, να εναρμονιστούν με τους ρυθμούς και τη νοοτροπία του τοπικού πληθυσμού. Η σταδιακή αποδοχή των ταφικών εθίμων της Βενετίας αναπτύχθηκε ως συνέπεια της μακράς συνύπαρξης του ελληνικού στοιχείου με το βενετικό. Μεγαλύτερη δεκτικότητα επιδείκνυαν τα εύπορα μέλη της αδελφότητας, τα οποία εντάχθηκαν ευκολότερα στη βενετική κοινωνία⁴⁵⁹. Την ταφή τους στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας επιθυμούσαν οι: Ζώτος Τσιγαράς, Επιφάνιος Ηγούμενος, Πάνος Ιερομνήμονας, Γεώργιος Κοθώνης, Νικόλαος Καραγιάννης⁴⁶⁰.

Άλλη μια πρακτική κοινωνικής ενσωμάτωσης και ανόδου που εφάρμοσαν οι ευκατάστατοι Έλληνες της Βενετίας ήταν οι στενές σχέσεις που ανέπτυξαν με τις καθολικές αδελφότητες. Ο Νικόλαος Καραγιάννης ήταν πρόεδρος το 1700 στην καθολική αδελφότητα της Αγίας Μαρίας της Ειρήνης στον ναό των Αγίων Ιωάννη και Παύλου. Ο Πάνος Ιερομνήμονας όρισε στη διαθήκη του να δοθούν χρήματα σε Λατίνους ιερείς για τη συμμετοχή τους στη λειτουργία για την ταφή του, καθώς και σε φτωχούς Ιταλούς και σε εκκλησίες Ιταλών⁴⁶¹. Ο πλούσιος έμπορος από τα Ιωάννινα Νικόλαος Πλασταράς όταν ζούσε στη Νάπολη παντρεύτηκε μια Φλωρεντινή σε καθολικό ναό και επιδείκνυε δημόσια την υποτιθέμενη καθολική καταγωγή και πίστη του. Όταν το 1764 εγκατέλειψε τη Νάπολη για την Τεργέστη έγινε ένας από τους κύριους εκπροσώπους των Ελλήνων που τότε βρίσκονταν σε σύγκρουση με το Ιλλυρίους για την κυβέρνηση της Αδελφότητας⁴⁶².

Ο Νικόλαος Σάρος στη διαθήκη του συμβούλεψε τους γιους του να ακολουθήσουν την ορθόδοξη πίστη. Οι δύο γιοι του κατά πάσα πιθανότητα ακολούθησαν την καθολική πίστη. Μάλιστα ο Σπυρίδων Σάρος ζήτησε στη διαθήκη του να ταφεί σε καθολικό μοναστήρι στη Βενετία όπως και έγινε. Ο Θωμάς Κοθώνης του Γεωργίου ασπάστηκε τον καθολικισμό και

⁴⁵⁹ U. K. KARAGHIANNI, «Le arche dei greci nel campo di San Giorgio dei Greci come espressione del loro adeguamento ai modelli della società veneziana (seconda metà del XVI sec.-XVII sec.)», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), σσ. 164, 170.

⁴⁶⁰ Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν».

⁴⁶¹ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁴⁶² Βλ. κεφάλαιο Ζ'.

έγινε καθολικός ιερέας. Οι Κοθώνηδες έχτισαν καθολικό ναό στο Καόρλε, για τη λειτουργία του οποίου ζήτησαν την άδεια από τον Λατίνο επίσκοπο. Ο Λεονάρδος Καραγιάννης μεγάλωσε με τη μητέρα του ως καθολικός και γνήσιος Βενετός πολίτης. Ο γιος του ο Νικολό έγινε μοναχός στο Τάγμα των Ιησουιτών. Ο Λεονάρδος Καραγιάννης πέθανε το 1752 και κηδεύτηκε στην καθολική εκκλησία του Σαν Μαρτσιάλε⁴⁶³. Στην Μπαρλέττα το 1797, μετά την επιστροφή της εκκλησίας στους Έλληνες, ο Ηπειρώτης Κωνσταντίνος Καρόλης, σε αντίθεση με άλλους Ηπειρώτες, κηδεύτηκε στην εκκλησία του Πανάγιου Τάφου⁴⁶⁴. Ορισμένοι Ηπειρώτες υποχρεώθηκαν να απαρνηθούν την πίστη τους, όπως συνέβη με την Αγγελική από το Σούλι, η οποία αιχμαλωτίστηκε στην Πρέβεζα και κατέληξε σκλάβα στη Σικελία⁴⁶⁵.

Στα βιβλία γάμων του καθεδρικού ναού της Μπαρλέττας εντοπίζονται γάμοι Ηπειρωτών με ντόπιες καθολικές γυναίκες μεταξύ των ετών 1742-1797. Η τέλεση των γάμων πραγματοποιήθηκε σε σπίτια, διότι οι Έλληνες της Μπαρλέττας εκείνη την εποχή δεν διέθεταν δικό τους ναό. Με έναν από τους γάμους αυτούς ήταν αντίθετος ο αδελφός του γαμπρού, ο οποίος έκλεψε από αυτόν τις αποσκευές του και υποσχέθηκε να τις επιστρέψει μόνο αν ο αδελφός του αποφάσιζε να μην προχωρήσει στον γάμο αυτό. Οι γάμοι αυτοί αποτυπώνουν τη δύσκολη θρησκευτική πραγματικότητα που βίωναν οι Έλληνες της Μπαρλέττας. Οι γαμπροί ήταν καθολικοί στο θρήσκευμα, όμως επιθυμούσαν να παντρευτούν με το ορθόδοξο τυπικό και να διατηρήσουν τα ελληνικά έθιμα και τη γλώσσα. Αναγκάστηκαν να δηλώσουν επίσημα ότι είναι ενωτικοί, δηλαδή ελληνορρυθμοί καθολικοί, και διατήρησαν μυστική την ορθόδοξη πίστη τους. Η θρησκευτική τους ζωή επηρεάστηκε από το γεγονός ότι δεν ήταν οργανωμένοι σε αδελφότητα και δεν είχαν δική τους εκκλησία. Η λατινική εκκλησία δεν οδηγούσε τα πράγματα στα άκρα και ακούταν στη δήλωση των Ελλήνων ότι ήταν καθολικοί. Έστελνε εκπροσώπους της στους γάμους όπου παρίσταντο ως απλοί μάρτυρες και δεν συμμετείχαν στο τελετουργικό⁴⁶⁶.

Στη Νάπολη στις δεκαετίες του 1720 και 1730 η θρησκευτική διαμάχη μεταξύ καθολικών και σχισματικών κορυφώθηκε με τον επικεφαλής της Εκκλησίας Διονύσιο Σιγάλα να καταγγέλλει τους περαστικούς από την πόλη Γιαννιώτες ότι τον έδιωξαν από την εκκλησία και εγκατέστησαν ιερέα της επιλογής τους⁴⁶⁷. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα Ηπειρώτες στην Μπαρλέττα και το Λιβόρνο διεκδίκησαν τα θρησκευτικά τους προνόμια. Οι Έλληνες που

⁴⁶³ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁴⁶⁴ Βλ. κεφάλαιο Ε'.

⁴⁶⁵ Βλ. κεφάλαιο Η'.

⁴⁶⁶ Βλ. ΜΗΛΙΟΣ, *Οι ιστορικές τύχες*.

⁴⁶⁷ Βλ. FALCETTA, *Ortodossi nel Mediterraneo cattolico*.

υπάγονταν στην Πύλη και ζούσαν στην Μπαρλέττα κατάφεραν την επιστροφή της εκκλησίας της Αγίας Μαρίας των Αγγέλων των Ελλήνων. Ο εφημέριος της εκκλησίας, ο Ηπειρώτης πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας και άλλα πρόσωπα που είχαν καταγωγή από τα Γιάννενα ή άλλα μέρη της Ηπείρου, τέλεσαν επιδεικτικά μια θρησκευτική συνήθεια μέσα στο κέντρο της καθολικής Μπαρλέττας, εισπράττοντας την εκτίμηση και τον θαυμασμό των Ιταλών συμπολιτών τους⁴⁶⁸. Ο Γιαννιώτης έμπορος Παναγιώτης Μοσπηνιώτης υπέβαλε υπόμνημα το 1773 στον Μέγα Δούκα ως εκπρόσωπος της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου, η οποία επιθυμούσε τη δημιουργία νεκροταφείου και την οικοδόμηση παρεκκλησίου, όπου οι ορθόδοξοι θα πενθούσαν προστατευμένοι από τις καιρικές συνθήκες, αλλά και από την περιέργεια και υβριστική συμπεριφορά των κατοίκων. Επιπλέον, ζήτησε να επιτραπεί η μεταφορά των νεκρών τους στο κοιμητήριο μέσω της πόλης, τηρώντας με μεγαλύτερη ευπρέπεια το τελετουργικό. Ο έμπορος υποστήριξε ότι η δημόσια επίδειξη των συμβόλων της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης θα μείωνε την καχυποψία και την αδιακρισία του κόσμου και θα προστάτευε τους οικείους των νεκρών⁴⁶⁹.

13. Η κατοικία, ο τρόπος ζωής και τα αντικείμενα

Στο Σαν Σεβέρο της Βενετίας κατοικούσαν οι περισσότεροι από τους πιο πλούσιους και επιφανέστερους Έλληνες της Βενετίας: Γεώργιος και Επιφάνιος Ηγούμενος, Κοθώνηδες, Σάρος, Πάνος Ιερομνήμονας, Γλυκήδες, δηλαδή η ανώτερη κοινωνική ιεραρχία της ελληνικής κοινότητας⁴⁷⁰. Ο Λεονάρδος Καραγιάννης, ο Επιφάνιος Ηγούμενος και ο Πάνος Ιερομνήμονας κατοικούσαν σε μεγάλο σπίτι. Το σπίτι όπου ζούσε ο Λεονάρδος Καραγιάννης με την οικογένειά του στην ενορία του Σαν Μαρτσιάλε, αγορασμένο το 1710 από τον πατέρα του Νικόλαο Καραγιάννη, βρισκόταν δίπλα σε κανάλι, γεγονός που διευκόλυνε την προσέγγιση γόνδολας και άλλων μικρών πλοιαρίων για τη φορτοεκφόρτωση των εμπορευμάτων. Ο Λεονάρδος Καραγιάννης και ο Επιφάνιος Ηγούμενος χρησιμοποιούσαν το σπίτι τους όχι μόνο ως χώρο διαμονής, αλλά και εργασίας⁴⁷¹.

Ο Επιφάνιος Ηγούμενος διέθετε πολυάριθμα σερβίτσια, απαραίτητα για να καλεί σε γεύμα πολλούς καλεσμένους. Στο σπίτι του μπορούσε να φιλοξενήσει επαγγελματικές ή φιλικές συγκεντρώσεις, σχετικές με την οικονομική του δραστηριότητα, αλλά και τις

⁴⁶⁸ Βλ. ΜΗΛΙΟΣ, *Οι ιστορικές τύχες*.

⁴⁶⁹ Βλ. κεφάλαιο ΣΤ'.

⁴⁷⁰ Σ. ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, «Όψεις της εγκατάστασης των Ελλήνων στη Βενετία τον 17^ο αιώνα», *Θησαυρίσματα* 35 (2005), σ. 326 [309-339].

⁴⁷¹ Βλ. κεφάλαιο Β'.

κοινωνικές του επαφές. Η οικία του ήταν απλά διακοσμημένη, με αγαθά που φανερώνουν τον ευκατάστατο τρόπο ζωής του, χωρίς υπερβολές ή σπατάλες ως προς την κατοχή πολυτελών αντικειμένων. Η διακόσμηση στο σπίτι του Πάνου Ιερομνήμονα ήταν επίσης λιτή, ίσως λόγω της απουσίας μιας γυναικείας παρουσίας, η οποία θα ασχολούταν με τη διακόσμηση και την αγορά μοντέρνων και ίσως περισσότερων επίπλων. Το βενετικό αρχοντικό του Λεονάρδου Καραγιάννη είχε πλούσια επίπλωση και διάκοσμο βενετικού και ελληνικού στυλ, που φανερώνει την οικονομική επιφάνεια του ιδιοκτήτη της⁴⁷².

Ο Επιφάνιος Ηγούμενος φύλαγε στην οικία του θρησκευτικές εικόνες πιθανότατα σαν λατρευτικά αντικείμενα και όχι ως έργα τέχνης. Ομοίως, ο Πάνος Ιερομνήμονας είχε στο υπνοδωμάτιό του θρησκευτικές εικόνες στις οποίες δεν επένδυε το απόθεμά του. Στο σπίτι του Λεονάρδου Καραγιάννη εντοπίστηκαν επίσης πολλές εικόνες ορθόδοξης τεχνοτροπίας. Στα σπίτια του Ηγούμενου και του Ιερομνήμονα καταγράφηκαν μετά τον θάνατό τους πολύτιμοι λίθοι και κοσμήματα, καθώς και ζυγαριές, απόδειξη πως προέβαιναν σε δανεισμό χρημάτων σε τρίτους με ενέχυρο⁴⁷³.

Ο Ζώτος Τσιγαράς διέθετε πίνακες, ασημικά και επαργυρωμένες σπάθες. Ο αδελφός του Απόστολος είχε στην κατοχή του παλιό πίνακα του 12^{ου} Ξέρξη, ηγεμόνα του Ρασσάν. Η Χάιδω Γλυκή κληροδότησε σε συγγενείς χρυσά κοσμήματα με ζαφείρια και διαμάντια. Ο Νικόλαος Σάρος στη διαθήκη του άφησε σε συγγενείς ασημένια κηροπήγια και ασημένιες φρουτιέρες. Η Έλενα Κοθώνη-Σάρου διέθετε πίνακες, ενώ στο δωμάτιο όπου πέθανε διατηρούσε σε μπαούλο από ξύλο καρυδιάς, ένα καλάθι με ασημένιο σερβίτσιο του καφέ⁴⁷⁴.

Όσον αφορά στις ενδυματολογικές συνήθειες, ο Ζώτος Τσιγαράς είχε στην κατοχή του ένα πανωφόρι κατασκευασμένο με τούρκικη τεχνοτροπία, με αργυρά κουμπιά, δερμάτινη φόδρα και βυσσινί βελούδο. Ο Επιφάνιος Ηγούμενος προτιμούσε ενδύματα κλασικά από ποιοτικά υφάσματα, διακοσμημένα με γούνα ή δαντέλα, χωρίς υπερβολική πολυτέλεια. Ο Πάνος Ιερομνήμονας διέθετε μεγαλοπρεπή ενδύματα διακοσμημένα με μεγάλης αξίας στοιχεία, σύμφωνα με τη μόδα του τέλους του 17^{ου} αιώνα⁴⁷⁵.

Η Βενετία ήταν ένα κοσμοπολίτικο μέρος. Οι νέοι έπεφταν συχνά σε παγίδες που μπορούσαν να τους βλάψουν ηθικά, σωματικά και οικονομικά. Οι συγγενείς του Πάνου Ιερομνήμονα στα Ιωάννινα λάμβαναν δυσάρεστα νέα για τις συνθήκες της ζωής του στη

⁴⁷² Βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, *Κοινωνία και πολιτισμός*.

⁴⁷³ *ό.π.*

⁴⁷⁴ Βλ. κεφάλαιο Β΄.

⁴⁷⁵ *ό.π.*

Βενετία και ζήτησαν από τον Επιφάνιο Ηγούμενο να τον καθοδηγήσει. Η ζωή και η εργασιακή ηθική του Επιφάνιου Ηγούμενου αποτελούσε πρότυπο για τους Ηπειρώτες εμπόρους που ασκούσαν με επιτυχία το εμπόριο, παρουσιάζοντας την εικόνα του «φρόνιμου πραγματευτή» ως ιδανικού κοινωνικού προτύπου συμπεριφοράς. Οι γιοι του Μιχαήλ Γλυκή (του πρεσβύτερου), Δημήτριος και Ιωάννης, έκαναν ζωή γεμάτη διασκεδάσεις στην κοσμοπολίτικη Βενετία. Ο Δημήτριος σπατάλησε την πατρική του περιουσία στη χαρτοπαιξία και στη διασκέδαση και πέθανε νέος λόγω των καταχρήσεων. Ο Ιωάννης άφησε μεγάλο χρέος στον θείο του Μαρούτση⁴⁷⁶.

14. Η παρουσία της Ηπειρώτισσας

Το 1502 εγγράφηκε στην Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας το πρώτο μέλος με ηπειρώτικη καταγωγή, η Μαρία από τα Γιάννενα, για την οποία δεν υπάρχουν παραπάνω στοιχεία. Οι πληροφορίες για την Ηπειρώτισσα γυναίκα στην Ιταλία αντλήθηκαν κυρίως από τη διαθήκη της, καθώς και από προσωπικές επιστολές που αντάλλαξε με μέλη της οικογένειάς της. Η Παγώνα Τσιγαρά, πρωτότοκη κόρη του Ζώτου Τσιγαρά, συνέταξε τη διαθήκη της λίγους μήνες πριν τον τοκετό. Ο τοκετός εκείνη την εποχή μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο τη ζωή της μητέρας και του βρέφους. Η Παγώνα πέθανε κατά τον τοκετό στην ηλικία των 24 ετών⁴⁷⁷. Η τριαντάχρονη Αγγελική από το Σούλι εμφανίστηκε ενώπιον της Ιεράς Εξέτασης στο Παλέρμο και ζήτησε την επιστροφή της στην εκκλησία. Είχε υποχρεωθεί στην ηλικία των 15 ετών να αλλαξοπιστήσει. Είχε αιχμαλωτιστεί στην Πρέβεζα και πουληθεί ως σκλάβα στη Μεσσήνα⁴⁷⁸.

Η Χάιδω Γλυκή, χήρα του εμπόρου Νικολάου Γλυκή, είκοσι χρόνια νεότερη από τον σύζυγό της, δεν απέκτησε μαζί του παιδιά και ήλθε σε σύγκρουση με τον νόθο γιο του. Δεν ακολούθησε την επιθυμία του εκλιπόντα συζύγου της να αφήσει το χωράφι της Βελτσίστας στον γιο του και στα εγγόνια του, καθώς αυτό αποτελούσε προίκα της και η ίδια επιθυμούσε να το δώσει για διαχείριση στον αδελφό της Γεώργιο Σουγδουρή, για να καλυφθούν οι ανάγκες των συγγενών της στα Ιωάννινα. Η Χάιδω δεν παντρεύτηκε εκ νέου, ενδεχομένως για να μη χάσει το κληροδότημα που της είχε αφήσει ο εκλιπώντας σύζυγός της. Ο Σουγδουρής συμβούλεψε την αδελφή του να μην απαιτεί περισσότερα από όσα της αναλογούν, γεγονός που σημαίνει ότι πιθανότατα η Χάιδω να ήταν φιλοχρήματη. Επίσης,

⁴⁷⁶ Βλ. κεφάλαιο Β΄.

⁴⁷⁷ ό.π.

⁴⁷⁸ Βλ. κεφάλαιο Η΄.

παρόλο που η οικογένεια της Χάιδως την προέτρεψε να επιστρέψει στα Ιωάννινα και να ζήσει μαζί τους, η ίδια δεν το έπραξε και έζησε για το υπόλοιπο της ζωής της στη Βενετία. Για να αποφύγει τις προστριβές με τον προγονό της, πήγε αρχικά να μείνει με τα ξαδέλφια της τους Κοθωναίους. Έπειτα, εγκαταστάθηκε σε δικό της σπίτι, γεγονός που προκάλεσε τη δυσαρέσκεια της μητέρας της⁴⁷⁹. Τα γεγονότα αυτά φανερώνουν την επιθυμία της Χάιδως να είναι ανεξάρτητη και να αποφασίζει η ίδια για τη ζωή της.

Ορισμένοι Ηπειρώτες έδειξαν μεγάλη εμπιστοσύνη στις συζύγους τους και αυτό αποτυπώθηκε στη διαθήκη τους. Ο Γεώργιος Κοθώνης επιθυμούσε η σύζυγός του να διαχειρίζεται ότι του ανήκει και οι γιοι του να μην μπορούν να εισπράξουν τίποτα χωρίς την έγκρισή της. Από τη διαθήκη του Νικολάου Σάρου συνάγεται ότι η σχέση του με τη σύζυγό του Ελένη Κοθώνη χαρακτηριζόταν από εμπιστοσύνη και συμπόρευση στην επίλυση των πρακτικών θεμάτων, ιδιαίτερα των οικονομικών. Η μετά θάνατον καταγραφή της κινητής περιουσίας της Ελένης, που πέθανε πολλά χρόνια αργότερα από τον σύζυγό της, αποδεικνύει ότι η οικογενειακή οικία διατήρησε και ενδεχομένως αύξησε τον υλικό της πλούτο⁴⁸⁰.

Σε ορισμένες διαθήκες αναφερόταν ρητά ότι αν οι κληρονόμοι γιοι είχαν ελεύθερες αδελφές, θα είχαν την υποχρέωση να τις προικοδοτήσουν ή να μεριμνήσουν ώστε αυτές να γίνουν μοναχές, εφόσον βέβαια οι ίδιες θα επιθυμούσαν να παντρευτούν ή να μουν σε μοναστήρι. Ηπειρώτισσες εισάγονταν δοκιμαστικά στη μονή της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας και όταν εξοικειώνονταν με τον τρόπο ζωής εκεί, αποφάσιζαν να ακολουθήσουν τον μοναστικό βίο. Η είσοδός τους στη σχολή γινόταν με την υποχρεωτική καταβολή χρημάτων τα οποία είτε διέθετε η οικογένειά τους είτε προέρχονταν από κάποιο κληροδότημα. Άλλες Ηπειρώτισσες έμπαιναν σε μικρή ηλικία ως εκπαιδευόμενες στη μονή και βγαίνοντας από αυτήν παντρεύονταν τον άντρα που είχε επιλέξει η οικογένειά τους⁴⁸¹.

Κεφάλαιο Γ'. Επίλογος

Οι περισσότερες πληροφορίες για τους Ηπειρώτες της Ιταλίας προέρχονται από την πόλη της Βενετίας. Άλλωστε, η Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας ήταν η σπουδαιότερη του Ελληνισμού της Διασποράς έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα⁴⁸². Επιπλέον, το βενετικό κράτος έδινε σημασία στη ρύθμιση των νομικών υποθέσεων των υπηκόων του και τη νομική

⁴⁷⁹ Βλ. κεφάλαιο Β'.

⁴⁸⁰ ό.π.

⁴⁸¹ ό.π.

⁴⁸² ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Οι μεγάλες ελληνικές παροικίες».

κατοχύρωση των πράξεών τους και είχε καθιερώσει ως θεσμό το έργο του συμβολαιογράφου⁴⁸³. Τα πιο σημαντικά στοιχεία για τους Ηπειρώτες στη Βενετία του 16^{ου} αιώνα είναι αυτά που αντλήθηκαν από τις νοταριακές πράξεις που σχετίζονταν με τις οικονομικές δραστηριότητες των Ηπειρωτών εμπόρων. Λιγοστά στοιχεία για τον αιώνα αυτό αντλήθηκαν από τον αλφαβητικό κατάλογο των πρώτων μελών της Αδελφότητας, τα ταμειακά της αρχεία, καθώς και από τις νεκρολογίες των ενοριακών αρχείων. Η παρουσία των Ηπειρωτών στη Βενετία από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και έπειτα έγινε γνωστή μέσα από τις διαθήκες, τις μετά θάνατον καταγραφές περιουσίας και τα εμπορικά αρχεία που έχουν διασωθεί. Οι πηγές αυτές έδωσαν χρήσιμες πληροφορίες για την οικογενειακή και οικονομική κατάσταση του διαθέτη, την επαγγελματική του δραστηριότητα, καθώς και τους δεσμούς του με την Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας και την ιδιαίτερη πατρίδα του. Σημαντική πηγή αποτέλεσαν, επίσης, οι επιστολές, εμπορικές και προσωπικές, διότι προσέφεραν στοιχεία για την κατάσταση των ενδοοικογενειακών σχέσεων, τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι εμπλεκόμενοι και τις συνήθειες της εποχής.

Στην Αγκώνα του 16^{ου} και του 18^{ου} αιώνα οι πηγές μαρτυρούν την παρουσία λίγων Ηπειρωτών εμπόρων ή μεσαζόντων, χωρίς να προσφέρουν περισσότερα στοιχεία για την οικογένεια και την επαγγελματική τους δραστηριότητα. Στη Νάπολη οι πηγές για τον 16^ο αιώνα προσέφεραν στοιχεία πολιτικής και θρησκευτικής φύσεως, ενώ αυτές του 18^{ου} αιώνα προσέφεραν αρκετά στοιχεία για Ηπειρώτες εμπόρους, καθώς η ελληνική κοινότητα άνθησε δημογραφικά και οικονομικά. Στην Μπαρλέττα δεν υπήρξαν πηγές που να μαρτυρούν την παρουσία Ηπειρωτών μέχρι το 1656, χρονιά που καταστράφηκαν σε φωτιές δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα στα πλαίσια της απολύμανσης λόγω της μεγάλης επιδημίας πανώλης που έπληξε το Βασίλειο της Νάπολης και εξαφάνισε την ελληνική κοινότητα της πόλης. Αντίθετα, οι πηγές έδωσαν σημαντικά στοιχεία για τη θρησκευτική πραγματικότητα που βίωναν οι Ηπειρώτες τον 18^ο αιώνα στην πόλη, καθώς και λίγα στοιχεία για την εμπορική τους δραστηριότητα. Όσον αφορά στους Ηπειρώτες του Λιβόρνου του 18^{ου} αιώνα η βασικότερη πηγή ήταν η αυτοβιογραφία του Γιαννιώτη μεγαλέμπορου Αλέξανδρου Πατρινού, καθώς ανέδειξε τις συνήθειες της εποχής, τα χαρακτηριστικά της εμπορικής δραστηριότητας, τις προσωπικές και επαγγελματικές σχέσεις και την κατάκτηση του Λιβόρνου από τους Γάλλους. Επίσης, ικανοποιητικά ήταν τα στοιχεία και για άλλους Ηπειρώτες εμπόρους του Λιβόρνου.

⁴⁸³ Ε. ΑΡΓΥΡΟΥ, «Όψεις του Δικαίου στη Λευκάδα του 18^{ου} αιώνα μέσα από τα νοταριακά έγγραφα», στο *Διεπιστημονική Ημερίδα. Γνωριμία με τη Λευκάδα. Αθήνα, 16 Απριλίου 2005. Έκθεση Λευκαδίτικου Βιβλίου. Στρογγυλό τραπέζι. Η Λευκάδα στο βιβλίο - Το βιβλίο στη Λευκάδα. Αθήνα, 14 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών. Σύλλογος Λευκαδίων Φοιτητών και Σπουδαστών Αττικής, 2006, σ. 70 [69-81].

Αντίστοιχα, στην Τεργέστη του 18^{ου} αιώνα εντοπίστηκαν αρκετοί Ηπειρώτες έμποροι και βιοτέχνες, ορισμένοι από τους οποίους με μεγάλη οικονομική επιφάνεια και συμμετοχή στις υποθέσεις της εκεί ελληνικής κοινότητας, όπως ο Νικόλαος Πλασταράς. Τα στοιχεία που εντοπίστηκαν για τους Ηπειρώτες στη Ρώμη και στην Πάδοβα σχετίζονταν με το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας αντίστοιχα. Τον 18^ο αιώνα επιβεβαιώθηκε η παρουσία Ηπειρωτών εμπόρων στη Μεσσήνα, χωρίς όμως να είναι διαθέσιμα πολλά στοιχεία. Έγινε αναφορά στην παρουσία Ηπειρωτών στα τέλη του 18^{ου} αιώνα στο Κάλιαρι, η οποία όμως ήταν πιο αισθητή από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και έπειτα. Ελάχιστα ήταν τα στοιχεία για τους Ηπειρώτες που βρέθηκαν στο Παλέρμο και στο Μιλάνο.

Οι Ηπειρώτες της Ιταλίας που μελέτησε η παρούσα εργασία στη συντριπτική τους πλειοψηφία κατάγονταν από τα Ιωάννινα και ήταν έμποροι. Σχεδόν όλοι ήταν επιφανείς προσωπικότητες, γεγονός που αναδεικνύει την έλλειψη στοιχείων για Ηπειρώτες που ανήκαν σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Τα στοιχεία για τις Ηπειρώτισσες γυναίκες ήταν λιγοστά και αφορούσαν κυρίως κόρες ή συζύγους εμπόρων. Αυτό που χαρακτήριζε τον Ηπειρώτη της Ιταλίας, ήταν η αγάπη και φροντίδα για την οικογένεια και την ιδιαίτερη πατρίδα, καθώς και η προσήλωση στην ορθοδοξία, με κάποιες βέβαια εξαιρέσεις, που εκφράστηκε μέσα από τη στήριξη της εκκλησίας του και τη διεκδίκηση προνομίων από τους κυβερνώντες.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

ΑΡΓΥΡΟΥ Ε., «Όψεις του Δικαίου στη Λευκάδα του 18^{ου} αιώνα μέσα από τα νοταριακά έγγραφα», στο *Διεπιστημονική Ημερίδα. Γνωριμία με τη Λευκάδα. Αθήνα, 16 Απριλίου 2005. Έκθεση Λευκαδίτικου Βιβλίου. Στρογγυλό τραπέζι. Η Λευκάδα στο βιβλίο - Το βιβλίο στη Λευκάδα. Αθήνα, 14 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών. Σύλλογος Λευκαδίων Φοιτητών και Σπουδαστών Αττικής, 2006, σσ. 69-81.

ΒΕΛΟΥΔΗΣ Γ., *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854)*, Αθήνα: Χ. Μπούρας, 1987.

ΒΕΛΟΥΔΟΣ Ι., *Ελλήνων ορθοδόξων αποικία εν Βενετία*, Βενετία²: Φοίνιξ, 1893.

ΒΛΑΜΗ Δ., «Ο νόμος της λύπης στην Ελληνική Κοινότητα του Λιβόρνου και οι αποβιωτήριες πράξεις του ναού της Αγίας Τριάδος. 1761-1900», *Θησαυρίσματα* 36 (2006), σσ. 425-478.

ΒΛΑΜΗ Δ., *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, Αθήνα.: Θεμέλιο, 2000.

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., «Ηπειρώτες έμποροι στην Ιταλία κατά τον 18^ο αιώνα (Νέα αρχειακά στοιχεία)», *The Gleaner* 21 (1997), σσ. 143–175.

ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ Κ. (επιμ.), *Νέος Ελληνομνήμων* 15 (Σεπτέμβριος 1921).

ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ Χ., *Αρχεία του Ελληνισμού της Διασποράς: αρχεία εμπορικών οίκων Ηπειρωτών στη Βενετία, 16^{ος}-18^{ος} αι.*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2015.

ΖΑΜΠΑΚΟΛΑΣ Χ., *Η ιστορική παρουσία των γιαννιωτών εβραίων μέσα από την εμπορική τους δραστηριότητα. Ιωάννινα-Βενετία, 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα: Ίδρυμα Ιωσήφ και Εσθήρ Γκανή, 2013.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ Ο. Κ., *Κοινωνία και πολιτισμός του ελληνορθόδοξου κόσμου της Βενετίας τον 17^ο αιώνα: έργα τέχνης και αντικείμενα υλικού βίου από αρχειακές πηγές*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2014.

ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ Α. Ε., *Η Βενετία των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε., 2010.

ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ Α. Ε., «Η εκκλησιαστική ρητορική στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων της Βενετίας (1534-1788)», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), σσ. 137-179.

ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ Α. Ε., *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΦΟΙ Κυριακίδη, 1975.

ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ Α. Ε., «Συμπληρωματικά στοιχεία για τις σπουδές του Ιωάννου Βηλαρά στην Πάντοβα (1797)», *Νέα Εστία* 102 (Ιούλιος - Δεκέμβριος 1977), σσ. 921-923.

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο., *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1986.

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο., *Λησμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων: το πανηγύρι στη Senigallia (18^{ος}-αρχές 19^{ου} αιώνα)*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1989.

ΚΟΛΙΟΣ Β., *Ο Πάνος Μαρούτσης και η συμβολή του στα Ορλωφικά (1768-1774)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1994.

ΚΟΛΙΟΣ Β., «Πληρεξούσια έγγραφα μοναστηριών της Νήσου Ιωαννίνων προς μέλη της οικογένειας Μαρούτση (1697-1759)», στο Μ. ΓΑΡΙΔΗΣ και Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ (επιμ.), *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Πρακτικά συμποσίου. 700 χρόνια 1292-1992. 29-31 Μαΐου 1992*, Ιωάννινα: Ιερά Μητρόπολη Νήσου Ιωαννίνων, 1999, σσ. 475-492.

ΚΟΛΙΟΣ Β., «Συνεταιρισμός δυο Ελλήνων για εμπόριο με την Πετρούπολη (συμφωνητικό και λογαριασμοί. 1779-1780)», *Θησαυρίσματα* 18 (1981), σσ. 325-335.

ΚΟΡΡΕ Κ. Β., *Μισθοφόροι stradioti της Βενετίας. Πολεμική και κοινωνική λειτουργία (15^{ος}-16^{ος})*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2017.

ΚΟΡΡΕ Κ. Β., «Συμβολή στην ιστορία του βορειοηπειρωτικού ελληνισμού στα τέλη του 16^{ου} αιώνα: Ματθαίος Παπαγιάννης», στο Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ και Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανηπειρωτικού Συνεδρίου «Ιστορία-Λογισύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913» (Ιωάννινα 28 Φεβρουαρίου-3 Μαρτίου 2013)*, τ. Α', Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών. Ίδρυμα Μελετών Ιονίου & Αδριατικού Χώρου. Ίδρυμα Ιωσήφ και Εσθήρ Γκανή, 2015, σσ. 143-170.

ΚΟΡΡΕ Κ. Β., *Τα πρακτικά των συνελεύσεων της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας: Εκλογές και αποφάσεις. Βιβλίο Α' (1558-1601)*, Αθήνα-Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2012.

ΚΟΡΡΕ Κ. Β., *Τα πρακτικά των συνελεύσεων της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας: Εκλογές και αποφάσεις. Βιβλίο Β' (1601-1618)*, Αθήνα-Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2013.

ΚΟΥΤΕΑΣ Σ. Β., «Το ηπειρωτικόν αρχείον Σταύρου Ιωάννου», *Ηπειρωτικά χρονικά* 14 (1939).

ΚΟΥΚΚΟΥ Ε. Ε., *Η ορθόδοξος μονή ευγενών Ελληνίδων Βενετίας (1599-1829)*, Αθήνα: Πάτμος, 1965.

ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ Σ., *Έλληνες στη Βενετία (1620-1710). Κοινωνικό φύλο- οικονομία- νοοτροπίες*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2013.

ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ Σ., «Όψεις της εγκατάστασης των Ελλήνων στη Βενετία τον 17^ο αιώνα», *Θησαυρίσματα* 35 (2005), σσ. 309-339.

ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ Σ., «Το τρίτο είδος. Θρησκευτική υβριδικότητα και κοινωνική αλλαγή στην ορθόδοξη κοινότητα της Βενετίας (τέλη 17^{ου}-αρχές 18^{ου} αιώνα)», *Θησαυρίσματα* 37 (2007), σσ. 389-420.

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β., «Ιστορία του ελληνικού εμπορικού οίκου της Βενετίας Σελέκη και Σάρου. Μια στατιστική προσέγγιση», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), σσ. 171-199.

ΛΑΜΠΡΟΣ Σ. Π., *Νέος Ελληνομνημίων* 8 (1911).

ΛΙΑΤΑ Ε., «Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας από τα ταμιακά βιβλία της Ελληνικής αδελφότητας των ετών 1536-1576», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σσ. 191-239.

ΜΑΛΤΕΖΟΥ Χ. Α., *Ηπειρώτες στη Βενετία (16^{ος}-19^{ος} αι.). Έκθεση αρχειακών τεκμηρίων*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2006.

ΜΑΛΤΕΖΟΥ Χ., *Οδηγός του Αρχείου*, Βενετία-Αθήνα: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2008.

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ. Ι., *Ανέκδοτα Πατριαρχικά Γράμματα (1547-1806)*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 1968.

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ. Ι., «Η αυτοβιογραφία του εμπόρου του Λιβόρνου Αλεξ. Πατρινού και οι εντυπώσεις του από το Παρίσι κατά το μεσουράνημα του Ναπολέοντα (1810)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 63 (1) (1988), σσ. 235-273.

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ. Ι., «Οι μεγάλες ελληνικές παροικίες της Ιταλίας (Βενετίας, Νεάπολης, Λιβόρνου, Τεργέστης) από την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) ως σήμερα», στο J. M. FOSSEY JOHN (επιμ.), *Proceedings of the first congress on the Hellenic Diaspora. From the antiquity to modern times*, τ. 3, Άμστερνταμ: Gieben, 1991, σσ. 1-12.

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ., «Συλλογή ανέκδοτων εγγράφων, 1578-1685, αναφερόμενων εις τους εν Βενετία Μητροπολίτας Φιλαδελφείας», *Θησαυρίσματα* 6 (1969), σσ. 7-112.

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ. Ι.-ΣΚΟΥΛΑΣ Ι. Γ., *Τα ληξιαρχικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητος Βενετίας. Α'. Πράξεις γάμων (1599-1815)*, Βενετία: Ελληνικόν Ινστιτούτο Βενετίας, 1993.

ΜΑΞΙΜΟΣ Σ., *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, Αθήνα: Στοχαστής, 1976.

ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ Π. Δ., «Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος (1886-1971) (Νεκρολογία)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 38 (1971), σσ. 397-421.

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ., «Ανέκδοτα ηπειρωτικά μνημεία», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 13 (1938), σσ. 91-113.

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ. Δ., «Η οικογένεια των Γλυκέων ή Γλυκήδων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 10 (1935), σσ. 1-52.

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ. Δ., «Ηπειρωτικά σταχυολογήματα», *Ηπειρωτική Εστία* 121-122 (Μάιος-Ιούνιος 1962), σσ. 377-384.

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ. Δ., «Θωμάς Φλαγγίνης και ο Μικρός Ελληνομνήμων», στο *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. Θ', Αθήνα: Γραφείο δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, 1939.

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ., «Μικρός Ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* Η' (Ιανουάριος 1959), σσ. 17-26.

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ. Δ., «Μικρός Ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* Η' (Ιούνιος 1959), σσ. 468-476.

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ. Δ., «Μικρός Ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* Η' (Ιούλιος 1959), σσ. 549-554.

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ. Δ., «Μικρός Ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* Η' (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1959), σσ. 630-639.

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ. Δ., «Μικρός ελληνομνήμων. Τεύχος δεύτερον», *Ηπειρωτική Εστία* 94 (1960), σσ. 104-111.

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ. Δ., «Προσθήκη εις το εν Βενετία ηπειρωτικό αρχείον», *Ηπειρωτικά χρονικά* 12 (1937), σσ. 170-174.

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ. Δ., «Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 11 (1936).

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ., «Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 15 (1940), σσ. 5-58.

ΜΗΛΙΟΣ Β. Ν., *Οι ιστορικές τύχες της Ελληνικής κοινότητας στην Μπαρλέττα της Κάτω Ιταλίας. Τδρυση-ακμή-παρακμή*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013.

ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ Π., «Ανέκδοτες επιστολές (1695-1696) του Μιχ. Ν. Γλυκή στο Μιχ. Σταμ. Περούλη», *Θησαυρίσματα* 13 (1976), σσ. 245-257.

ΝΙΚΑΣ Κ., «Οι Έλληνες στη Νεάπολη από τον 16^ο αιώνα μέχρι σήμερα», στο J. M. FOSSEY (επιμ.), *Proceedings of the first congress on the Hellenic Diaspora. From the antiquity to modern times*, τ. 2, Άμστερνταμ: Gieben, 1991, σσ. 13-28.

ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ Α., *Η Ελληνική Κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, 1978.

ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ Γ., «Γιαννιώτες έμποροι στη Βενετία στα μέσα του 16^{ου} αιώνα (1550-1567)», *Θησαυρίσματα* 28 (1998), σσ. 129-174.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., «Εμπόρου πατρός επιστολαί προς τον εαυτού υιόν», *Δωδώνη* 20 (1991), σσ. 283-304.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., «Μαρτυρίες για τις δραστηριότητες Καλαρρυτινών εμπόρων (τέλη 18^{ου} - 1821) (Με βάση το αρχείο Γεωργίου Δουρούτη)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 30 (1992), σσ. 171-189.

ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ Α., «Οι Greci στον ελληνοβενετικό κόσμο (13^{ος}-18^{ος} αι.). Ο λόγος των πολλαπλών εξουσιών», στο Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ και Β. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία, 2018, σσ. 165-180.

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ. Ε., «Ηπειρώτες έμποροι στη Βενετία (16^{ος}-19^{ος} Αιώνας)», *Θησαυρίσματα* 37 (2007), σσ. 435-448.

ΠΑΡΔΟΣ Α., «Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το Κατάστιχο 129 (1498-1530). Β' Γυναίκες», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), σσ. 149-205.

ΠΕΡΡΩΤΗΣ Ε. Π., «Η θεολογική επίδραση του Ευγένιου Βούλγαρη στη Μαρουτσαία Σχολή», στο Κ. Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά του Β' Πανεπειρωτικού Συνεδρίου «Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18^ο αι. και η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη*», Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών. Ίδρυμα Μελετών Ιονίου & Αδριατικού Χώρου, 2018, σσ. 147-154.

ΠΕΤΣΙΟΣ Κ. Θ., «Γεώργιος Σουγδουρής (1645/7-1725): Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή, τη διδασκαλία και το φιλοσοφικό του έργο.», *Δωδώνη* 31/Γ' (2002), σσ. 241-308.

ΠΗΛΕΙΔΗΣ Γ., «Burlar le scritture: Η σκωπτική διαθήκη του Κρητικού Γιώργου Σκορδά και οι Έλληνες της Βενετίας στα τέλη του 17^{ου} αιώνα», στο Γ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ (επιμ.), *Ευκαρπίας έπαινος. Αφιέρωμα στον καθηγητή Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη*, Αθήνα: Πορεία, 2007, σσ. 823-850.

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ. Σ., «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Α', Artisti 1634-1782)», *Επετηρίδα Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 37 (1969-70), σσ. 260-336.

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ. Σ., «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών της Παδούης (Μέρος Α'. Artisti). Συμπλήρωμα (έτη 1674-1701)», *Θησαυρίσματα* 8 (1971), σσ. 188-204.

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ. Σ., «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης. (Μέρος Β'. Legisti 1591-1809)», *Επετηρίδα Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 38 (1971), σσ. 84-195.

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ. Σ., «Banditi. Έλληνες επικηρυγμένοι από τις βενετικές αρχές (1678-1794)», *Δωδώνη* 2 (1974), σσ. 51-68.

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., «Έλληνες καποτάδες στη Βενετία (18^{ος} αιώνας)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 27 (1984), σσ. 20-24.

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ. Σ., «Έλληνες σπουδαστές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (18^{ος} αιώνας)», *Ηπειρωτικά χρονικά* 43 (2009), σσ. 617-673.

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., «Ηπειρώτες έμποροι και Βενετία», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 8 (1986), σσ. 108-110.

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ. Σ., «Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)», *Δωδώνη Παράρτημα* 4 (1974).

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., *Το βενετικόν τυπογραφείον Θεοδοσίου (1755-1824)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1969.

PONTANI F. M., «Αι σπουδαί του Βηλαρά εις το Πανεπιστήμιο της Παδούνης», Α. ΣΟΦΙΚΙΤΗΣ (μτφρ.), *Παρνασσός Γ'* (Απρίλιος-Ιούνιος 1961), σσ. 281-287.

ΣΤΑΘΗ Π., *Χρυσάνθος Νοταράς Πατριάρχης Ιεροσολύμων. Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1995.

ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ Α., *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17^ο και 18^ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, 1970.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ Κ. Ν., *Οι κώδικες γάμων και βαπτίσεων της Ελληνικής Κοινότητας Λιβόρνου (1760 κ. εξ.)*, Πάτρα: Μονοτυπία Γ. Πετράκη, 1986.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ Κ. Ν., *Οι Κωστάκηδες της Αχαΐας και του Λιβόρνου. Συμβολή εις την ιστορίαν του ελληνισμού της Τοσκάνης και των μετεπαναστατικών Πατρών*, Αθήνα: Α. Γ. Ματαράγκας, 1968.

ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ Κ. Γ., «Ο ελληνισμός της Βενετίας (13^{ος}-18^{ος} αιώνας)», στο Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας του Βενετοκρατούμενου ελληνισμού: αρχειακά τεκμήρια*, Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σσ. 519-596.

ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ Ζ. Ν., «Γιαννιώτες έμποροι και εμπορική πολιτική της Βενετίας (1720-1721)», στο *Χαριστείο Σεραφεΐμ Τίκα, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη, 1984, σσ. 473- 499.

ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ Ζ., «Εκλογή μητροπολίτη Ιταλίας από τους Έλληνες της Αγκώνας (1543, 1548)», *Δωδώνη* 2 (1973), σσ. 62-76.

ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ Ζ., «Μαρτυρίες για το εμπόριο του ελληνικού βιβλίου (1780, 1783)», *Δωδώνη* 10 (1981), σσ. 139-166.

ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ Ζ., «Οι μαθητές του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης (1576-1700). Στατιστικές διαπιστώσεις και γενικά συμπεράσματα», *Δωδώνη* 7 (1978), σσ. 23-42.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ Ν., «Ναοί και θεσμοί της Ελληνικής Κοινότητας του Λιβόρνου», *Επετηρίδα Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών ΙΣΤ* (1940), σσ. 81-127.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι. Κ., «Εισαγωγή», στο Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING και Ε. Α. ΑΜΠΑΤΖΗ (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά. 15^{ος}-21^{ος} αι.*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2006, σσ. 13-31.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι. Κ., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι. Κ., «Ιδρυση, οργάνωση και εθνική δράση της Ελληνικής Κοινότητας Νεαπόλεως κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονική Ζωή* 47 (Απρίλιος 1970), σσ. 3-13.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι. Κ., «Ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Ιωακείμ και οι συνωμοτικές κινήσεις στη Βόρειο Ήπειρο (1572-1576)», *Μακεδονικά* 6 (1964-1965), σσ. 237-255.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι. Κ., «Πολιτισμική όσμωση και εθνολογική μετάλλαξη: Οι “italo-greci” και οι “italo-albanesi” της Κάτω Ιταλίας», *Ιστωρ* 15 (2009), σσ. 65-90.

ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ Μ. Χ., «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο Α΄ μισό του 19^{ου} αιώνα. Το σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής», στο Χ. ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ και Μ. Χ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1995, σσ. 17-41.

Ξενόγλωσση

BIANCO FIORIN M., «Nomi greci di pittori, orafi committenti e donatori rinvenuti a Trieste», *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 14 (1987-1988), σσ. 297-304.

BIRTACHAS S., «Stradioti, Cappelletti, Compagnie or Milizie Greche: ‘Greek’ Mounted and Foot Mercenary Companies in the Venetian State (Fifteenth to Eighteenth Centuries)», στο G. THEOTOKIS και A. YILDIZ (επιμ.), *A Military History of the Mediterranean Sea Aspects of War, Diplomacy, and Military Elites*, Λέιντεν-Βοστώνη: Brill, 2018, σσ. 325-345.

DELUMEAU J., «Un ponte fra oriente e occidente: Ancona del Cinquencento», *Quaderni storici* 5 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1970), σσ. 26-47.

DI SALVO I., «Leonardos Kapetanakis corrispondente di Beccaria e di Frisi», *The Gleaner* 18 (1986), σσ. 185-218.

D'ONOFRIO A., «Una famiglia di esuli: i Gicca nel Regno di Napoli», *Viaggiatori. Circolazioni scambi ed esilio* 2 (2018), σσ. 110-135.

FALANGAS A., «Post-Byzantine Greek Merchants of the Fifteenth-Seventeenth Centuries», *Journal of the Hellenic diaspora* 33.1&2 (2007), σσ. 7-21.

FALCETTA A., «Ortodossi nell'alto adriatico e la Dalmazia veneta durante il XVIII secolo: spazi politico-sociali, culture e comunità», *Annali della Fondazione Luigi Einaudi* XLIV (2010), σσ. 95-130.

FALCETTA A., *Ortodossi nel Mediterraneo cattolico: Comunità di rito greco nell'Italia del Settecento*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, 2014.

FATTORI N., «Comunità e integrazione nelle diaspore greche (secoli XV-XVI). Tre casi marchigiani», *Studi pesaresi. Rivista della Società pesarese di studi storici* 4 (2016), σσ. 89-101.

FATTORI N., «“Strong-headed barbarians” the Greeks of Ancona and the papal policies in the sixteenth century», *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 1 (2018), σσ. 117-140.

FATTORI N., «The Greek Confraternity of Sant'Anna dei Greci in Ancona: demographic structure and social responsibilities (1524-1580)», στο Y. KAPLAN (επιμ.), *Early Modern Ethnic and Religious Communities in Exile*, Νιούκασλ: Cambridge Scholars Publishing, 2017, σσ. 44-93.

FATTORI N., *The Greeks Of Ancona (1510-1595). Migration and Community in the Early Modern Mediterranean*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, 2017.

FLORISTÁN J. M., «Estradiotes albaneses al servicio de los Austrias españoles (II): familias Alambresi, Basta, Capuzzimadi», *Shêjzat-Pleiades* 1-2 (2020), σσ. 232-260.

FLORISTÁN J. M., «Felipe II y la empresa de Grecia tras Lepanto (1571-78)», *Erytheia: Revista de estudios bizantinos y neogriegos* 15 (1994), σσ. 155-190.

FLORISTÁN J. M., *Griegos, Helenismo e Inquisición en la Monarquía de España (siglos XVI-XVIII)* [e-book], José M. Floristán, 2024. Διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/121175239>.

FLORISTÁN J. M., «Jerónimo Combis, capitán de estradiotes y superintendente general del servicio español de espionaje en Nápoles», *Erytheia: Revista de estudios bizantinos y neogriegos* 36 (2015), σσ. 151-192.

FLORISTÁN J. M., «Sociedad, economía y religión en las comunidades griega y albanesa de Nápoles y Sicilia: nuevos documentos inéditos», *Erytheia: Revista de estudios bizantinos y neogriegos* 37 (2016), σσ. 127-204.

FUNIS F., «Gli insediamenti dei greci a Livorno tra Cinquecento e Seicento», *Città & Storia* 1 (2007), σσ. 61-75.

FYRIGOS A., «Catalogo cronologico degli alunni e dei convittori del Pont. Coll. Greco di Roma (1701-1803)», στο A. Fyrigos (επιμ.), *Il Collegio Greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la direzione, l'attività*, Πώμη: Pontificio Collegio Greco S. Atanasio, 1983, σσ. 23-77.

GRENET M., «Vivre chez l'autre, travailler sans lui ? Les *capotteri* grecs de Venise, 1764-1804 », *Cahiers de la Méditerranée* 84 (2012), σσ. 123-138.

HASSIOTIS J. C., «La Comunità Greca di Napoli e i moti insurrezionali nella penisola balcanica meridionale durante la seconda metà del XVI secolo», *Balkan Studies* 10 (1969), σσ. 279-288.

HASSIOTIS I. K., «Sull'organizzazione, incorporazione sociale e ideologia politica dei Greci a Napoli (dal XV alla metà del XIX sec.)», *Επιστημονική Επετηρίδα της φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 20 (1981), σσ. 411-452.

KARAGHIANNI U. K., «Le arche dei greci nel campo di San Giorgio dei Greci come espressione del loro adeguamento ai modelli della società veneziana (seconda metà del XVI sec.-XVII sec.)», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), σσ. 157-180.

KATSIARDI-HERING O., «Christian and Jewish Ottoman Subjects: Family, Inheritance and Commercial Networks between East and West (17th-18th C.)», στο S. CAVACIOCCHI (επιμ.), *La famiglia nell'economia europea secc. XIII-XVIII. The economic role of the family in the european economy from the 13th to the 18th centuries. Atti della "Quarantesima Settimana di Studi". 6-10 aprile 2008*, Φλωρεντία: Firenze University Press, 2009, σσ. 409-440.

KORINTHIOS J., *I Greci di Napoli e del Meridione d'Italia dal XV al XX secolo*, Κάλιαρι: AM&D Edizioni, 2012.

LUCA C., «Aspetti riguardanti i traffici mercantili e la circolazione del denaro tra Venezia, Costantinopoli e i principati romeni nei secoli XVI-XVIII», στο C. LUCA και G. MASI (επιμ.), *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi intercorsi tra Stati e civiltà (1300-1700)*, Βραϊλά-Βενετία: Museo di Brăila. Istros Editrice, 2007, σσ. 247-284.

LUCA C., «L'importazioni di merci levantine nella Venezia del seicento e del primo settecento: la cera e i pellami provenienti dai principati romeni», στο C. LUCA, G. MASI και A. PICCARDI (επιμ.), *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, Βραϊλά-Βενετία: Museo di Brăila. Istros Editrice, 2004, σσ. 321-361.

LUCA C., «The Dynamics of Commercial Activity in the Ottoman Port of Durazzo during the Consulate of Zorzi (Giorgio) Cumano (1699-1702)», στο M. A. DENZEL, J. DE VRIES και P. ROBINSON RÖSSNER (επιμ.), *Small is Beautiful? Interlopers and Smaller Trading Nations in the Pre-industrial Period. Proceedings of the XVth World Economic History Congress in Utrecht (Netherlands) 2009*, Στουτγκάρδη: Franz Steiner Verlag, 2011, σσ. 177-200.

NIKAS C., «I primi tentativi di latinizzazione dei Greci di Napoli e le prime “Carte assolutorie” orientali in Occidente», *Ιταλλοελληνικά. Quaderni* 4 (1998).

PERI V., «Inizi e finalità ecumeniche del Collegio Greco in Roma», *Aevum* 44 (Gennaio-Aprile 1970), σσ. 1-71.

PILLAI C., «La comunità dei greci a Cagliari tra la fine del XVIII e la prima metà del XIX secolo», στο L. D'ARIENZO LUISA (επιμ.), *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra Medioevo ed età moderna: studi storici in memoria di Alberto Boscolo*, Ρώμη: Bulzoni, 1993, σσ. 611-630.

PIPPIDI A., «La Chiesa dei Greci di Venezia, punto di riferimento per i rapporti tra Venezia e i Paesi romeni», στο G. ARBORE POPESCU (επιμ.), *Dall'Adriatico al Mar Nero: Veneziani e Romeni, tracciati di storie comuni*, Ρώμη: Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2003, σσ. 96-111.

PLUMIDIS G., «Considerazioni sulla popolazione greca a Venezia nella seconda metà del '500», *Studi Veneziani* 14 (1972), σσ. 219-226.

PLUMIDIS G., «Gli Scolari “oltramaroni” a Padova nei secoli XVI e XVII», *R.E.S.E.* 102 (1972), σσ. 257-270.

SALICE G., «Diaspore greche e colonizzazione interna nella Toscana granducale (secoli XVI-XVII)», στο G. SALICE (επιμ.), *La terra ai forestieri*, Πίζα: Pacini, 2019, σσ. 101-127.

STOPANI A., «Processi di appartenenza, etnicità e istituzioni: Confraternita e chiesa dei Santi Pietro e Paolo di Napoli (1530-1620)», *Quaderni storici* 52 (Απρίλιος 2017), σσ. 41-72.

TASSINI G., *Curiosità Veneziane ovvero Origini delle denominazioni stradali di Venezia*, τ. 2, Βενετία: Gio. Cecchini, 1863.

TZAVARA MARTINATO A., «Imprenditore e tipografo. Tre lettere inedite degli agenti Rosa da Costantinopoli a Nicolò Glykis (1677-1683)», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), σσ. 361-377.

VARRIALE G., «El espionaje hispánico después de Lepanto: el proyecto de fray Diego de Mallorca», *Studia Historica: Historia Moderna* 36 (2014), σσ. 147-174.

VARRIALE G., «Exiliados griegos en una capital de la frontera mediterránea», στο R. IBÁÑEZ, J. JAVIER και I. PÉREZ TOSTADO (επιμ.), *Los exiliados del rey de España*, Μαδρίτη: Fondo de Cultura Económica de España, 2015, σσ. 185-206.

VARRIALE G., «Un covo di spie: il quartiere greco di Napoli», στο L.-J. GUIA MARÍN, M. G. R. MELE, G. TORE (επιμ.), *Identità e frontiere. Politica, economia e società nel Mediterraneo (secc. XIV-XVIII)*, Μιλάνο: Franco Angeli, 2014, σσ. 47-62.

VLASSI D. E., «Le ricchezze delle donne. Pratica testamentaria in seno alle famiglie greche di Venezia (XVI-XVIII sec.)», στο C. MALTEZOU και G. VARZELIOTI (επιμ.), *Oltre la morte. Testamenti di Greci e Veneziani redatti a Venezia o in territorio greco-veneziano nei sec. XIV-XVIII. Venezia. 22-23 gennaio 2007*, Βενετία: Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, 2008, σσ. 83-117.

Διαδικτυακή

«Chi è Staico Marinella?», στην ιστοσελίδα Marinella Staico, <https://marinellastaico.it/chi-sono/> (πρόσβαση στις 28.05.2024).

λήμμα «ciambellano», στο *Treccani* *vocabolario*, <https://www.treccani.it/vocabolario/ciambellano/> (πρόσβαση στις 14.11.2024).

ΜΑΛΤΕΖΟΥ Χ., «Η οικογένεια Μαρούτση στη Βενετία», *Η Καθημερινή* (2.07.2006),

<https://www.kathimerini.gr/culture/255775/h-oikogeneia-maroytsi-sti-venetia/> (πρόσβαση στις 17.04.2024).